

Sociologický ústav Akademie věd České republiky Praha, Ústí n.L.

ve spolupráci

s Pedagogickou fakultou Západočeské univerzity Plzeň,
Ekonomickou fakultou Západočeské univerzity Cheb,
Přírodovědeckou fakultou Univerzity Karlovy Praha,
Přírodovědeckou fakultou Masarykovy univerzity Brno,
a Přírodovědeckou fakultou Ostravské univerzity Ostrava

GEOGRAFICKÁ ANALÝZA POHRANIČÍ ČESKÉ REPUBLIKY

Milan Jeřábek (editor)

WP 99:11

1999

Zpracováno s podporou grantových projektů:

„Role pohraničí a význam hospodářské spolupráce se sousedními zeměmi pro integraci ČR do EU“, č. RB 10/3/98 Ministerstva zahraničních věcí ČR a

„Postavení pohraničí v regionálním rozvoji České republiky se zřetelem k zapojení ČR do evropských struktur“, č. 205/99/1142 Grantové agentury ČR

OBSAH	
Obsah	3
Přehled tabulek	6
Přehled map	8
Abstrakt	11
Abstract	12
Annotation	13
Úvod	15
1. Teoretický vstup do problematiky (Pavel Chromý)	16
1.1. Teorie hranice a pohraničí	16
1.2. Pohraničí v české vědě (se zaměřením na geografický přístup)	20
2. Životní prostředí	31
2.1. Rámcové zhodnocení (Miroslav Havrlant)	31
2.2. Ovzduší	31
2.2.1. Zdroje znečištění a produkce emisí, vývojové trendy (Miroslav Havrlant)	31
2.2.2. Typologie emisní situace v pohraničí ČR (Tomáš Havlíček)	33
2.3. Povrchové vody (Miroslav Havrlant)	35
2.4. Antropogenní reliéf (Miroslav Havrlant)	36
2.4.1. Úvod	36
2.4.2. Těžba uhlí	36
2.4.3. Těžba rud a kamene	40
2.4.4. Těžba štěrků, štěrkopísků a písků	41
2.5. Území postižená ekologickými zátěžemi (Miroslav Havrlant, Milan Jeřábek)	42
2.6. Ekologické investice (Milan Jeřábek)	43
2.7. Možnosti využití územního potenciálu (Milan Jeřábek)	44
3. Zemědělství (Vít Jančák, Marie Novotná, Eva Reinöhllová)	55
3.1. Úvod	55
3.2. Zemědělský půdní fond	55
3.2.1. Přírodní podmínky pro zemědělství	55
3.2.2. Zemědělský půdní fond ČR	57
3.2.3. Změny ploch zemědělsky využívané půdy	58
3.3. Zaměstnanost v zemědělství	60
3.4. Aktivity / formy organizace zemědělské výroby	61

3.4.1. Zemědělská družstva	61
3.4.2. Obchodní společnosti	62
3.4.3. Samostatně hospodařící zemědělci	62
4. Obyvatelstvo, osídlení a bydlení (Tomáš Havlíček, Eva Reinöhllová)	71
4.1. Úvod	71
4.2. Obyvatelstvo	71
4.2.1. Vývoj počtu obyvatel a migrace	71
4.2.2. Hustota zalidnění a venkovské obyvatelstvo	72
4.2.3. Vybrané ukazatele struktury obyvatelstva	72
4.3. Sídelní struktura	73
4.4. Bytová výstavba	73
4.4.1. Zahájené byty	74
4.4.2. Dokončené byty	76
4.4.3. Rozestavěnost a investice na bytovou výstavbu	78
5. Trh práce	88
5.1. Základní tendence a jejich územní průmět (Milan Jeřábek)	88
5.2. Ekonomická aktivita a odvětvová struktura (Jaroslav Dokoupil)	88
5.3. Průměrná měsíční mzda pracovníka (Jaroslav Dokoupil)	90
5.4. Nezaměstnanost (Milan Jeřábek)	92
5.5. Intenzita soukromého podnikání (Petr Daněk)	93
5.6. Cizinci s pracovním povolením v ČR (Petr Daněk)	95
5.7. Pendlerství jako součást (přeshraničního) trhu práce (Milan Jeřábek)	96
6. Průmysl (Jaroslav Dokoupil, Petr Wilam)	102
6.1. Úvod	102
6.2. Zaměstnanost v průmyslu	102
6.3. Mzdy v průmyslu	103
6.4. Tržby z průmyslové činnosti	105
7. Doprava	128
7.1. Kartometrická analýza dopravní propustnosti státní hranice ČR (Stanislav Řehák)	128
7.2. Přeshraniční dopravní kontakty realizované silniční dopravou (Stanislav Mirvald)	131
7.3. Dopravní vazby české části Euregia Egrensis (Stanislav Mirvald)	131

8. Služby (Petr Daněk)	144
8.1. Metodický úvod do problematiky	144
8.2. Zaměstnanost v terciárních činnostech celkem	146
8.3. Odvětví terciárního sektoru	147
8.3.1. Obchod a opravy motorových vozidel	147
8.3.2. Pohostinství a ubytování	147
8.3.3. Veřejné služby	148
8.3.4. Progresivní služby	149
8.3.5. Veřejná správa a obrana	150
8.3.6. Ostatní a veřejné služby	151
9. Souvislosti na úrovni vnitropolitické, zahraniční a regionální	152
9.1. Důsledky 2. světové války pro české pohraničí (<i>Pavel Chromý</i>)	152
9.2. Středoevropský prostor, role hranice a přeshraniční spolupráce (<i>Václav Houžvička, Stanislav Řehák</i>)	154
9.3. Evropské příhraniční prostory – euroregiony (<i>Jaroslav Dokoupil</i>)	159
9.3.1. Pojem euroregion	159
9.3.2. Charakteristika českých euroregionů	160
10. Shrnutí (Milan Jeřábek)	166
10.1. Životní prostředí	166
10.2. Zemědělství	167
10.3. Obyvatelstvo, osídlení a bydlení	168
10.4. Trh práce	169
10.5. Průmysl	171
10.6. Doprava	172
10.7. Služby	173
10.8. Souvislosti na úrovni vnitropolitické, zahraniční a regionální	173
Shrnutí	175
Summary	176
Zusammenfassung	178
Kartografické zpracování (Marie Novotná)	

PŘEHLED TABULEK

- 2.1. Zastoupení zdrojů znečišťování ovzduší v pohraničí ČR
- 2.2. Vývoj produkce emisí (v letech 1991-93 v tis. t /rok podle REZZO I.)
- 2.3. Největší producenti emisí v ČR (v tis. t/rok)
- 2.4. Vývoj těžby hnědého uhlí v ČR (v mil. t/rok)
- 2.5. Okresy ČR s mimořádným zastoupením ekologických investic
- 2.6. Okresy ČR s nejvyšší plošnou zátěží nerostnými surovinami

- 3.1. Pracovní typologie pohraničních okresů ČR

- 4.1. Základní demografické údaje pohraničí ve srovnání s ČR (1996)
- 4.2. Počet zahájených bytů na 1000 obyvatel (1996)

- 5.1. Pohraniční okresy s nadprůměrným podílem ekonomicky aktivního obyvatelstva (1996)
- 5.2. Vývoj odvětvové zaměstnanosti v pohraničních oblastech se soustředěnou podporou státu
- 5.3. Vývoj průměrných měsíčních mezd (v období 1989-96)
- 5.4. Okresy ČR s mírou nezaměstnanosti přes 10 % (k 31.12.1998)
- 5.5. Přehled struktury soukromého podnikání v okresech ČR s nadprůměrnou intenzitou

- 6.1. Porovnání úseků pohraničí ČR podle průmyslové zaměstnanosti a délky hranice
- 6.2. Klasifikace okresů ČR podle průmyslové zaměstnanosti (1997)
- 6.3. Výše průměrných mezd v pohraničních okresech (1997)
- 6.4. Tržby z průmyslové činnosti podle regionů (1997)
- 6.5. Průměrná mzda v průmyslu v okresech ČR (1997)
- 6.6. Pořadí okresů ČR dle tržeb z průmyslu (1997)

- 7.1. Přehled úseků a podúseků státní hranice
- 7.2. Míra propustnosti státní hranice a relativní propustnost pohraničních okresů
- 7.3. Průchodnost hranic nákladními (A) a osobními (B) automobily (1997)
- 7.4. Hierarchie průchodnosti hranic silniční dopravou (1997)
- 7.5. Počet přejezdů přes hranice v Euregii Egrensis (vjezd + výjezd), (1997)

- 8.1. Okresy ČR s nadprůměrnou zaměstnaností ve službách (k 31. 12. 1996)
 - 8.2. Pohraniční okresy s nadprůměrným podílem zaměstnanosti v obchodě a opravách motorových vozidel (z celkového počtu ekonomicky aktivních obyvatel)
 - 8.3. Pohraniční okresy s nadprůměrným podílem zaměstnanosti v pohostinství a ubytování
 - 8.4. Pohraniční okresy s nadprůměrným podílem zaměstnanosti v progresivních službách
 - 8.5. Pohraniční okresy s nadprůměrným podílem zaměstnanosti v "ostatních a veřejných službách"
-
- 9.1. Náklady na jednotku práce a jejich faktory v zemích střední Evropy (1992)
 - 9.2. Počty českých sezónních pracovníků v Německu

PŘEHLED MAP

- 2.1. Měrné emise tuhých látek v okresech ČR (1995)
- 2.2. Emise oxidu siřičitého v okresech ČR
- 2.3. Emise oxidů dusíku v okresech ČR
- 2.4. Měrné emise oxidu uhelnatého v okresech ČR
- 2.5. Měrné emise uhlovodíků v okresech ČR
- 2.6. Investice do životního prostředí (1994-97)
- 2.7. Podíl ekologických investic z celkového rozsahu investic (1994-95)
- 2.8. Plošná zátěž ochranou nerostných surovin
- 2.9. Plošná zátěž těžbou nerostných surovin

- 3.1. Produkční schopnost zemědělské půdy v bodech
- 3.2. Průměrná cena jednoho hektaru zemědělské půdy
- 3.3. Změny v rozloze zemědělské půdy v letech 1990-98
- 3.4. Změny v rozloze orné půdy v letech 1990-98
- 3.5. Změny v rozloze travnatých ploch v letech 1990-98
- 3.6. Zaměstnanost v zemědělství: počet činných na 100 ha zemědělské půdy (1995)
- 3.7. Převažující právní forma v zemědělství (1995)

- 4.1. Index změny počtu obyvatel v okresech ČR (1997/1996)
- 4.2. Přirozený přírůstek/ úbytek obyvatel
- 4.3. Migrace obyvatel
- 4.4. Index stáří v okresech ČR (1997)
- 4.5. Podíl obyvatel s vysokoškolským vzděláním (1991)
- 4.6. Podíl obcí s méně než 499 obyvateli v okresech ČR (1996)
- 4.7. Počet obyvatel na dostavěný byt v okresech ČR (1996)
- 4.8. Podíl investic na bytovou výstavbu v okresech ČR (1996)

- 5.1. Průměrná měsíční mzda pracovníka k 31.12.1997
- 5.2. Index nezaměstnanosti 1991-98
- 5.3. Úroveň nezaměstnanosti k 31.12.1998

- 6.1. Úroveň koncentrace průmyslu vzhledem k obyvatelstvu (1997)
- 6.2. Mzdy v průmyslu v ČR
- 6.3. Tržby z průmyslové činnosti v ČR
- 6.4. Průměrný počet pracovníků v průmyslu
- 6.5. Počet zaměstnanců v průmyslu celkem (1997)
- 6.6. Těžba surovin
- 6.7. Průmysl paliv
- 6.8. Hutnický průmysl
- 6.9. Strojírenský průmysl
- 6.10. Chemický průmysl a výroba plastů
- 6.11. Průmysl stavebních hmot
- 6.12. Průmysl sklářský
- 6.13. Průmysl keramický a porcelánu
- 6.14. Dřevozpracující průmysl
- 6.15. Papírenský průmysl
- 6.16. Textilní a oděvní průmysl
- 6.17. Kožedělný průmysl
- 6.18. Průmysl potravinářský

- 7.1. Přehled úseků a podúseků státní hranice
- 7.2. Intenzita propustnosti významných úseků hranic ČR osobními automobily (1997)
- 7.3. Průchodnost hranic osobními automobily
- 7.4. Průchodnost hranic nákladními automobily
- 7.5. Hierarchie průchodnosti hranic silniční dopravou
- 7.6. Průchodnost hranic v Euregiu Egrensis osobními automobily
- 7.7. Průchodnost hranic nákladními automobily

- 9.1. Euroregiony v ČR

GEOGRAFICKÁ ANALÝZA POHRANIČÍ ČESKÉ REPUBLIKY

Milan Jeřábek (editor)

ABSTRAKT

V posledním období se postavení českého pohraničí, zejména vůči vyspělým západoevropským státům – členům EU, mění z periferního v tranzitní prostor využívající exponované polohy. Význam těchto oblastí jako „laboratoří“ přibližování se evropským strukturám ve středoevropském kontextu je tématem výzkumného úkolu „Role pohraničí ...“, podporovaného v letech 1998-99 Ministerstvem zahraničních věcí ČR. Základní charakteristika tohoto území, pragmaticky definovaného jako pohraniční okresy, je značná diferenciací přírodních podmínek a socioekonomického vývoje a z toho vyplývající rozdílné vnitřní a vnější (dané polohou) možnosti regionálního rozvoje. První souhrnný výstup účelově vytvořeného pracovního společenství (viz zastoupené instituce) vychází z vyhodnocení především tvrdých (statistických) dat charakterizujících současnou situaci (případně vývoj v 90. letech) v pohraničí, jeho dílčích úsecích nebo v porovnání s vnitrozemím resp. Českem. Struktura práce odpovídá klasickému geografickému pohledu, nedílnou součástí práce – vedle části textové – jsou četné kartografické výstupy.

KLÍČOVÁ SLOVA

pohraničí, životní prostředí, zemědělství, obyvatelstvo, osídlení, trh práce, průmysl, doprava, služby

GEOGRAPHIC ANALYSIS OF THE CZECH REPUBLIC BORDERLAND

Milan Jeřábek (editor)

ABSTRACT

Recently the position of the Czech borderland, particularly in relation to advanced Western-European members of the EU, has changed from a peripheral into transit area, deriving benefits from its prominent position. A significance of such regions as “laboratories” of approaching European structures in the middle-European context is a topic of a research project “A Role of Borderland ...” supported by the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic in 1998-99. The basic feature of this territory, pragmatically defined as border regions, is a considerable differentiation of natural conditions and social-economic development, which cause different internal and external (given by their geographical position) possibilities of a regional development. The first summary output of a specifically created working community (see the represented authorities and institutions) is based on the evaluation of mostly hard (statistic) data characterizing the present situation (or a development in the 90s) in the borderland, its individual regions or in comparison to the inland, or the Czech Republic. The structure of the work agrees with the classic geographical view; besides the text part, numerous geographical outputs are an integral part thereof.

KEY WORDS

borderland, environment, agriculture, citizens, settlement, labour market, industry, transport, services

GEOGRAPHISCHE ANALYSE DES GRENZGEBIETES DER TSCHECHISCHEN REPUBLIK

Milan Jeřábek

ANNOTATION

In der letzten Zeit hat sich die Stellung des Grenzgebietes der Tschechischen Republik insbesondere in Bezug auf die entwickelten westeuropäischen Staaten, d.h. die Mitgliedsstaaten der Europäischen Union geändert. Das Grenzgebiet der Tschechischen Republik wurde von einem peripheren zu einem Transitraum, der seine exponierte Lage zu nutzen weis. Die Bedeutung dieser Gebiete als „Laboratorien“ der Annäherung an die europäischen Strukturen im mitteleuropäischen Kontext bildet das Thema der Forschungsaufgabe „Die Rolle des Grenzgebietes und die Bedeutung der wirtschaftlichen Zusammenarbeit mit den Nachbarländer für die Integration der Tschechischen Republik in die EU“, die in den Jahren 1998-99 vom Ministerium für auswärtige Angelegenheiten der Tschechischen Republik unterstützt wurde. Ein grundlegendes Wesensmerkmal dieses Territoriums, das man pragmatischerweise als Zusammenfassung der Territorien der an der Grenze gelegenen Kreise definieren kann, ist deren erhebliche Differenzierung der natürlichen Gegebenheiten und der sozioökonomischen Entwicklung sowie der daraus folgenden unterschiedlichen inneren und äußeren (durch die Lage verursachten) Möglichkeiten der regionalen Entwicklung. Die erste zusammenfassende Studie der zu diesem Zwecke gebildeten Arbeitsgemeinschaft (siehe die vertretenen Institutionen) geht von der Auswertung der vorrangig harten (statistischen) Daten aus, die die gegenwärtige Situation (gegebenenfalls die Entwicklung in den 90. Jahren) im Grenzgebiet, in dessen einzelnen Abschnitten oder aber im Vergleich mit dem Binnenland respektive mit Tschechien charakterisieren. Die Struktur der Arbeit entspricht der klassischen geographischen Sicht. Einen untrennbaren Bestandteil der Arbeit stellen – neben dem Textteil – die zahlreichen kartographischen Forschungsergebnisse dar.

SCHLÜSSELWORTE

Grenzgebiet, Umwelt, Landwirtschaft, Bevölkerung, Besiedlung, Arbeitsmarkt, Industrie, Verkehr, Dienstleistungen

ÚVOD

Z četných setkání geografů zabývajících se více či méně systematicky problematikou pohraničí vyplynula potřeba realizovat společný projekt, navazující na dosavadní výzkumnou činnost řešenou doposud izolovaně na jednotlivých pracovištích podle jejich oborového zaměření a územní příslušnosti. Konkrétním výrazem naší snahy se stalo přijetí projektu Ministerstvem zahraničních věcí ČR (1998-99) a následně Grantovou agenturou ČR (od roku 1999). **Záměrem (cílem)** je, v souvislosti s předpokládaným vstupem ČR do Evropské unie, zpracovat strategii přípravy českého pohraničí s důrazem na konkurenceschopnost a schopnost kooperace na základě monitorování tohoto procesu. Znalost vnímání různých dimenzí sociálně geograficky chápaného prostoru (v lokální, regionální, národní i nadnárodní úrovni) může výrazně přispět k usměrnění sociálně ekonomických proměn nejen sledovaných oblastí (pracovně vymezených v tomto případě jako pohraniční okresy), ale i k jejich uplatnění v rámci středoevropského prostoru.

Předkládaná studie je prvním souhrnným výstupem prvního z projektů, založeným především na vyhodnocení tvrdých (statistických) dat o vývoji v pohraničních oblastech (okresech) a jejich srovnání s vnitrozemím. Činnost jsme organizovali podle dílčích tématických okruhů, za něž byli stanoveni zodpovědní garanti a příslušné týmy – autoři jednotlivých částí a kapitol. Jedná se o práci navýsost kolektivní, o čemž svědčí vysoký počet autorů, tak trvalý kontakt spoluřešitelů a spolupracovníků. Rozsah, ani hloubka zpracování (včetně kartografického doprovodu) není přirozeně shodný a je podmíněn datovou základnou, schopnostmi a zkušenostmi dílčích týmů i subjektivními faktory. Určitou část textu tvoří zpravidla metodika, pro odlišení je psána kurzívou. Nedílnou součástí publikace jsou mapy, resp. většinou kartogramy v závěru kapitol. Většinou z podkladů autorů statí byly jednotně zpracovány na katedře geografie Pedagogické fakulty Západočeské univerzity v Plzni.

V další etapě (1999) jsme realizovali řadu výběrových šetření mezi různými institucemi v pohraničí (např. orgány samosprávy a úřady práce). Získané poznatky předpokládáme prezentovat ve druhém souhrnném výstupu, zřejmě rovněž v edici Pracovní texty Sociologického ústavu AV ČR. Jsme si vědomi náročnosti předmětné problematiky, proto studii chápeme jako impulz k probuzení hlubšího zájmu a nastartování diskuze o pohraničí Česka.

1. TEORETICKÝ VSTUP DO PROBLEMATIKY

1.1. TEORIE HRANICE A POHRANIČÍ

Jedním z atributů státu je státní území vymezené státní hranicí. V geografii se jedná o nejčastější pojetí, zároveň však o pouhý zlomek významu pojmu a chápání funkce hranice. Cílem úvodní stati studie je podat **všeobecný a základní přehled** o různých definicích hranic, jejich typologiích, charakteru a způsobech jejich vymezení. Soustředíme se na zkoumání vlivu hranice na území přilehlá k hranici – příhraniční prostory či pohraničí, způsob definice a vymezení pohraničních území, určení jejich identity (případně vnitřní homogenity) a ohraničení těchto území vůči vnějšímu prostředí (např. izoliniemi územní diferenciací).

Podobně jako hranice, podléhá i území příhraničí **prostorové proměnlivosti v čase**. Jeho územní rozsah (rozloha) je závislý na chápání diferenciací znaků („silovém působení diferenciací prvků“) a následném způsobu vymezení (limity působení prvků či jejich komplexu). Vývoj takto vymezeného území, resp. vymezení území podle společných vývojových znaků, historických podmínek a souvislostí, by mělo být předmětem dalšího studia z hlediska historické geografie. Tento výzkum je ovšem závislý na možnostech moderních technologií prostorového modelování v historické geografii a možnostech tvorby historického geografického informačního systému (GIS), GIS zpracování „historických“ hranic, a to od úrovně katastrálních území, základních sídelních jednotek, administrativních a správních jednotek až po např. hranice historických zemí, a to v různých časových horizontech. Základy historického GIS pro podmínky Česka byly částečně položeny např. v grantových projektech výzkumů dlouhodobého vývoje využití ploch řešených na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK v Praze pod vedením I. Bičíka. Dále je nutný detailnější archivní výzkum (kartografických, ale i písemných pramenů – např. Písemný operát stabilního katastru apod.) a hlubší terénní výzkum (alespoň v modelových územích) při určování kulturněgeografických hranic v minulosti. Bez podrobného komplexního a holisticky pojímaného bádání a užití moderních technik zpracování geografických informací lze předpokládat, že každý následující výzkum bude pouhým prohlubováním a utvrzováním dosavadních vědomostí převážně vlastivědného (a nutně popisného) charakteru, bez objasnění širších prostorových vazeb a zákonitostí, resp. dynamiky vývoje. Bude tedy nadále prohlubovat vědomosti o struktuře, nikoliv o procesu jejího utváření.

Výzkum by měl odpovědět na otázky typu: Jaké jsou hlavní historické etapy vývoje pohraničí? Jakých proměn doznalo toto území z hledisek kulturněgeografických? Jsou patrné společné vývojové znaky území prostředkem k vymezení typově stejných (podobných) území, resp. prostředkem pro stanovení vnitřní typologie pohraničí? Je možné na území Česka identifikovat území, která jsou historicky determinována tradicemi, kulturními vazbami nebo naopak sociálními či politickými (ekonomickými) bariérami a v nichž se dá předpokládat (především s ohledem na percepci budoucího vývoje) stejný (podobný) model chování obyvatelstva, resp. lidský potenciál pro rozvoj území? Jaký vliv má „sousedský faktor“, míra prostupnosti a propustnosti hranice (momentální i historický), na utváření funkčně-prostorových a sociálně-prostorových struktur území. Jaký vliv měla lidská kultura (v širším pojetí tedy i hospodářská činnost) na přírodní prostředí a organizaci prostoru? Jak se vyvíjelo přírodní prostředí v pohraničí (interakce společnost – příroda), jaký potenciál

skýtají přírodní prostředí a relikty lidské činnosti (např. technické památky, zmizelá sídla, vylidněná krajina s objekty druhého bydlení – lidový dům: sruby, roubené chalupy, architektura příhraničních měst) pro jejich využití managementem území? Mimo jiné by měla být věnována pozornost otázkám: Jaké obyvatelstvo žilo v daných územích? Jaké byly vazby obyvatelstva k přírodnímu prostředí? Jak se odrazilo fyzickogeografické prostředí v utváření kulturní krajiny (organizace polí, stavební materiály apod.)? Kdo, jak a v jakém území žije za hraniční linií? Jaký měl a má vztah k našemu území? Jaký význam přikládali minulí obyvatelé hranici, byla jim bariérou? Co je to vlastně hranice?

Vývoj hranic a států, dějiny změn politických jednotek, vývoj politické mapy světa, patřily spolu s výzkumem dějin objevů, dějin kartografických znázornění, dějin cest a geografickým determinismem **k tématům řešeným v počátcích zeměpisných (geografických), resp. historickogeografických bádání.** Tato skutečnost se odráží i ve všech širších definicích těchto disciplín (R.J. Johnson 1994, R.A. Butlin, 1993). První výzkumy v oblasti teorie hranic, zkoumání jejich průběhu, významu, klasifikace zaznamenáváme na konci 19. století v německé geografii, a to v souvislosti s hranicí mezi etniky. Prvním významným geografem, který otázky hranic mezi etniky nějakým způsobem rozpracoval, byl Němec F. Ratzel (1844-1904). Učinil tak ve své Antropogeografii (Ratzel 1882), ale především v pozdější Politické geografii (Ratzel 1897). Výlučně hranicím se věnovali také Francouzi; např. H. Dorion navrhl pro vědní disciplínu zabývající se teorií hranic název limologie, a P. Guichonnet a C. Raffestin. V anglosaské geografii Američané L. Kristof (1959) a J. Prescott (1967, 1978).

Hranice je dělící čára mezi jednou prostorovou jednotkou nebo skupinou a druhou (R.J. Johnston, 1994). Lidské prostorové hranice jsou definovány společenskou aktivitou a prostorem s upřesněním rozsahu, který závisí na charakteru příslušné společenské aktivity. Např. politické hranice vedly k vymezení území státu a znamenají přesné limity uplatnění práva státu na suverenitu. Hranice právní pravomoci v rámci státu slouží k vymezení právní odpovědnosti pro systém poskytování a přijímání veřejných služeb. V rámci federativního uspořádání mají hranice mezi základními jednotkami (provinciemi, kantony, zeměmi, atd.) zvláštní politický význam. Sociální a kulturní rozhraničení je stejně univerzální a za jistých okolností se výsledky projevují živě v kulturní krajině, jako například v kontrastech zemědělské praxe a stylu bydlení. Častěji jsou však sociální a kulturní hranice dynamické a pohyblivé, často mají blízko ke kolísání (resp. k oscilaci). Mimoto jazykové, náboženské a ekonomické hranice někdy procházejí napříč společnostmi a vedou spíše než k jejímu vzájemnému posílení, k neprostupnosti jednotlivých společenských skupin. Pokud jsou společenské a kulturní hranice předmětem kartografického znázornění, musí se hranice s ohledem na zvýšenou mobilitu obyvatelstva stát zvláštním komplexem jednotlivých faktorů a musí být citlivě znázorněna (srovnej Siwek, 1996). Hranice mezi dvěma sociálními skupinami je výsledkem odlišných modelů chování a systémů symbolů tvořených geograficky. Může být zdrojem konfliktu, který vzniká tehdy, když hranice nejsou přesně definovány nebo když existuje sporné území. Ačkoliv pronikly do vědomí během procesu učení, vždy existuje dvojznačnost výkladu významu symbolů a rozdíly, které jsou významné, tradiční sdružování do skupiny je tedy vzácně statické, ale trvale přehodnocované. Dvojznačnost je zvláště zřejmá, pokud jde o takovou sociální skupinu jako je etnická skupina, která je hluboce vymezena kastami nebo třídami, nebo když existují v širokém měřítku výzvy ke společenským změnám všech existujících hranic.

Jestliže jsou společenské a ekonomické rozdíly mezi sousedními skupinami obyvatel vnímány jako poměrně velké, mohou mít hranice vylučující charakter – např. vzdalování a segregace mezi etnickými skupinami a třídami se začíná rozšiřovat. Fyzické bariéry a právní prostředky jsou využívány k vyloučení těch, kteří ohrožují „bezpečnost“ a hmotné zájmy skupiny s dostatečnou silou vylučovat. Státy a jiné formy společenskopolitických organizací zkoušejí svou sílu prostřednictvím schopnosti uplatňovat nároky na hranice uvnitř a okolo svého území. Kontrolování a řízení území vyžaduje určení hranic. To může být formální jako např. delegování pravomoci místním správním jednotkám nebo neformální, jako v případě kdy národní vlády provádějí politiku ve prospěch svých voličů nebo specifických regionálních a etnických skupin v rámci národního území.

Hranice jsou obecně čáry nebo zóny, které oddělují dva kvalitativně diferencované celky – území (regiony, fyzickogeografické jednotky, administrativní jednotky, státní útvary apod.). Mohou existovat teoreticky (např. fyzickogeografické hranice či hranice obslužných regionů) nebo mohou být vymezeny právně nebo silou (např. státní hranice). Obecně geografická hranice odděluje regiony nebo jiné specifické území či jednotky. Geografové však tradičně nerozlišují hranice pouze podle hlediska „kvality“ rozhraničení (přírodní a umělé), ale též podle „rozsahu“, a to na **hranice liniové** (fyzickogeografické i antropogenní) a **hranice zonální** (zonální povahu např. etnické hranice, která odděluje územní jednotky obývané příslušníky různých etnických skupin, dokazuje T. Siwek, 1996).

Hlavní typy hranic jsou **hranice přírodní a umělé**. Přírodní hranice jsou takové hranice, jejichž průběh je dán přírodními prvky v krajině (reliéf – např. horské hřbety, vodstvo – vodní tok). Hranice, jejichž průběh je dán fyzickogeografickými prvky krajiny, jsou funkční a plní svůj účel pouze tehdy, jestliže jsou „rozhraničenými“ společnostmi vnímány jako přírodní bariéra. Umělé hranice jsou hranice spojené s antropogenní činností člověka či se samou jeho existencí (lidské vnímání sebe sama, subjektivní prvky zařazení vlastního já) – rozlišujeme např. etnické, jazykové, náboženské, historické, ale též astronomické hranice.

Použití kulturních prvků (jazyk, náboženství) při vymezení hranic vede ke vzniku etnických hranic. **Etnické hranice** jsou hranice mezi oblastmi s různým jazykem nebo mezi oblastmi, jejichž obyvatelstvo se hlásí (deklaruje) k jiným národům (přičemž jedním z atributů národa je požadavek příslušnosti k území). Důležitým diferencujícím prvkem je zde i náboženské vyznání. Argument historického právního nároku na určité území a na jeho historické hranice se používá hlavně tam, kde nejsou při vymezení hranic k dispozici jiné dělicí charakteristiky (to jsou např. již zmíněné fyzickogeografické nebo kulturní dělicí znaky). Stanovování hranic na základě historického práva předpokládá, že se tomuto právu přikládá politický význam. Je samozřejmé, že se v průběhu času mění politické postoje a názory sousedních států na hranice vytýčené na základě historického práva. Z tohoto pohledu jsou tyto hranice v případě změny jejich politického hodnocení zdrojem nestability. Diferencujícím kritériem je různé politické hodnocení historicky doložitelné příslušnosti určitého území k suverénnímu státu i prokazatelnost dané skutečnosti archivními (historickými) prameny.

Specifickým typem hranic jsou **hranice geometrické**. Ty jsou zpravidla vedeny přímo od jednoho smluvně stanoveného bodu k druhému bez ohledu na fyzickogeografické, sociální, ekonomické či jiné podmínky. Specifickým případem umělých geometrických hranic jsou

právě hranice astronomické, stanovené za pomoci zeměpisné sítě (kopírují rovnoběžky a poledníky).

Specifickou skupinu hranic tvoří hranice vymezené podle hlediska „času“. Jedná se o **historickogeografické hranice** (původní, reliktní), které jsou mezními oblastmi historickogeografického regionu, a které v některém období minulosti byly funkčními hranicemi mezi diferencovanými prostorovými jednotkami, resp. jednotkami s odlišným osídlením, odlišným systémem hospodaření, odlišnými kulturními tradicemi a znaky obyvatelstva apod. Jsou buď patrné v terénu (v kulturní krajině) nebo zaznamenány v archivních pramenech.

Nejčastějším předmětem geografických studií jsou **hranice politické**. Jimi v geografii rozumíme buď linie nebo také prostory (zóny), které od sebe oddělují dva různé politické systémy a vnímáme je jako vnější linie prostorové působnosti určité vlády nad určitým územím. Jak již bylo řečeno politická hranice je vnější linie efektivní kontroly dané vlády daného území (Kristof 1964). Obecně lze rozlišit tři základní oblasti politické hranice (Boesler 1983, Havlíček 1995): hraniční linii, příhraniční okrajové území a hraniční zónu. Zatímco hraniční linie je jednoznačně definována jako lineární oddělení dvou státních územních celků, jako příhraniční okrajové území je označována oblast územně blízká hraniční linii. Definice této oblasti závisí nejen na specifčnosti místních podmínek. Pro každé pohraničí, ale i pro různá historická období ji totiž lze definovat individuálně. V minulosti se hraniční linie vyvinuly z příhraničních okrajových území (v našich podmínkách např. raně středověký hraniční hvozd). V současné době jsou určovány hranice mezi dvěma rozdílnými státními teritorii prostřednictvím mírových dohod nebo silou (válečnými konflikty). Třetí z těchto oblastí (prostorově nejrozsáhlejší) je **hraniční zóna**, která do určitého politického teritoria zasahuje hlouběji. Také v tomto případě se při ohrazení (vymezení) uplatňují různé faktory (prostorové i časové). Všeobecně je hraniční zóna charakterizována jako území, které na základě polohy poblíž hranice vykazuje rozdílná politická, společenská, ekonomická, demografická aj. kritéria než zbylá plocha hranic vymezeného území (státu).

Podle genetických faktorů lze rozlišovat čtyři typy politických (i kulturních) hranic (Schwind 1972, Ante 1981, Fellmann, Getis, Getis 1985, Šindler, Baar, Rumpel 1993): subsekventní (hranice definována následně po předchozím rozvoji daného území), antecedentní (hranice stanovená před rozvojem daného území), překrývající (politická opatření způsobila překrytí původního teritoria, např. většina hranic v Africe), reliktní (hranice již neexistující, faktory dřívějšího ohrazení jsou však nadále patrné, např. hranice poválečného dosídlení českého pohraničí).

Této genetické kvalitě následně odpovídá i charakter výše zmíněných hraničních zón. Jejich poloha a stav jsou jednak výsledkem interakcí mnoha faktorů, obě od sebe oddělená teritoria (se svými od hranice mnohdy vzdálenými centry) ovlivňují vzájemně příhraniční prostor, resp. spíš meziprostor, jeho rozvoj i politické jednání místních aktérů. Potkávají se zde dvě protichůdné tendence řízení území – realizace zájmů centra („shora“) a realizování místních zájmů – občanskou společností („zdola“). To například, na rozdíl od území vnitřních periferií uvnitř státního území, skýtá pohraničí jakousi „exkluzivitu“ a „výsadnější“ (díky strategičnosti polohy) postavení v míře zájmu a řešení problémů daných (převážně periferních) oblastí. Vedle funkce hranice jako hraniční linie nelze opomenout též funkci

„filtru“ a funkci hranice jako **kontaktní zóny**. Z hlediska příhraničních území má největší význam posledně jmenovaná funkce – kontaktní zóny.

Současný geografický obraz území státu, regionu či pouhé lokality, nelze zcela pochopit, vysvětlit a dokonce ani prognózovat **bez poznání jeho vývoje v minulosti** (Jeleček, 1996). Bezprostředně se toto tvrzení dotýká i studia příhraničních prostorů. Existence hranice, její význam a dopady polohy při hranici na jí přilehlá území, jsou v prostoru a v čase proměnlivé. Faktory, které způsobují tuto proměnlivost lze obecně členit na: fyzikogeografické, politické, ekonomické, sociální a kulturní. Prvním čtyřem z jmenovaných je tradičně věnována náležitá pozornost, a to samostatně či např. v rámci studia vývoje systému osídlení nebo transformačních procesů. Výzkum proměn vlivu kulturněgeografických faktorů (jako jsou např. etnicita, jazyk, náboženství, etnograficky chápané tradice, folklór, místní zvyky, architektonické vlivy) v čase a výzkum vlivu těchto faktorů jako prvků prostorové diferenciaci území (a jejich odraz např. v utváření kulturní krajiny nebo utváření struktury sídel) patří u nás k tématům opomíjeným, a to jak v historické geografii, tak v geografii i v historiografii.

1.2. POHRANIČÍ V ČESKÉ VĚDĚ (SE ZAMĚŘENÍM NA GEOGRAFICKÝ PŘÍSTUP)

Česká geografie, historická geografie i historiografie věnovala poměrně značnou pozornost popisu změn hranic našeho území i historii procesů jejich vytyčování. Vědci nahlíželi na hranici jako na objekt zemského povrchu bez širšího studia vzájemných funkčně-prostorových a sociálně-prostorových vztahů. Výčet prací považuji na tomto místě za bezpředmětný (viz literatura). Není však možné nezmínit alespoň nejvýznamnější práce V. Dvorského (1918, 1919), J. Korčáka (1938) a D. Trávníčka (1984). Značnou sumu informací poskytují též jednotlivé regionální vlastivědy (zpracovávané na Moravě např. od 1897 pro území jednotlivých soudních či politických okresů).

Význam a funkce hranic jsou dějinně proměnlivé veličiny. **Faktoru času, resp. vývoje**, také nebyla dosud věnována patřičná pozornost. Čas (vývojová specifika) zde vystupuje jako jeden z prvotních diferenciacních znaků území. Umožňuje rozlišit míru vývojové stability území, frekvenci funkčních i sociálních změn a jejich dopady na rozvoj území. V případě území pohraničí tak existují stabilně příhraniční prostory, např. při téměř jedno tisíciletí neměnné západní hranici našeho státu (docházelo pouze ke změně jejího významu, přičemž hranice zůstávala), na straně druhé existují relativně „mladé“ příhraniční prostory (při nově či „staronově“, vytyčených hranicích). Při relativně stabilní „staré“ hranici ovšem žije relativně „mladé“ (historicky ani tradicemi nezakořeněné – a tradicemi neomezované) obyvatelstvo, zatímco při relativně „mladé“ hranici žije tradiční (konzervativní) společnost. K tomu navíc v dějinách docházelo i ke kvalitativním změnám a změnám významu (postavení) přeshraničních „sousedů“ (Chromý, 2000).

V badatelských počátcích je i **rekonstrukce geografického prostředí** příhraničí v minulosti: studium krajiny jako trvale se měnícího objektu ovlivněného hranicí, systémem osídlení, vznikem komunikací apod., studium terénních dokladů a problematika kulturněgeografická, na pomezí styčných disciplín – archeologie, antropologie a etnografie. Je nutné hledat odpovědi na otázky: Proč určitá krajina vypadá tak, jak vypadá? Co dalo

krajině nynější charakter? Aktuální je zkoumání příčin a souvislostí proměn příhraničních území. Přičemž nejde jen o popis a interpretaci kulturní krajiny, ale o hledání konstant vývoje kulturní krajiny a hledání komplexních funkčních souvislostí v prostoru. Hlavním cílem výzkumů v této fázi je zasazení charakteristických elementů a struktur do historických souvislostí, ocenění jednotlivých kulturních prvků a jejich případná následná ochrana. V popředí výzkumu již primárně nestojí výzkum objektů zemského povrchu (hranice), ale vzájemné ovlivňování jednotlivých prvků systému (její vliv). Příhraniční sídelní prostory musí být nahlíženy jako součást systému, který se sestává z velkého počtu informační a energetickou sítí propojených elementů, resp. musí být studováno fungování, poruchy a příčiny poruch těchto sítí. Dosud chybí i zaměření na člověka jako činitele geografických změn. V počátcích je i výzkum vzájemné interakce společnost – příroda. Je nutné přejít od dosud převažujícího prostého popisu směrem k objasnění geneze transformace přírodní a kulturní krajiny, k objasnění funkčně-prostorových a sociálně-prostorových vztahů v minulosti a dějinám interakcí společnost – příroda obecně, též směrem k dějinám přírody a její ochrany k rekonstrukci fungování „zmizelého prostoru“ ve „zmizelém čase“ (E. Semotanová 1995), a to především v hierarchické úrovni nižších regionů. Zpracování prostorových analýz příhraničních regionů je mj. nezbytným předpokladem pro zpracování historickogeografické syntézy Česka (P. Chromý, 1999).

Historickogeografický výzkum pohraničí, se nesoustřeďuje na výzkum dnešních prostorových struktur zemského povrchu, ale na jeho podoby a „fungování prostoru“ v minulosti, v historických souvislostech; propojuje tak navzájem srovnání časová a prostorová. Pro každou historickou periodu je nutné a možné provádět (i díky pramenné základně historickogeografického poznání) specifický výzkum. Metody bývají určovány spojením přístupů z oborů historických věd (historická kartografie a studium starých map, paleografie, věcné relikty – průzkum polí, historická statistika) i věd geografických (např. prostorová sociálněgeografická analýza) ad. V souvislosti s enviromentalizací historické geografie vystupuje nově do popředí nutnost uplatňování metod sociologických, především výzkumných metod sociální ekologie a kulturní antropologie. Významnou roli zde hraje posun ke studiím regionálním (regionální analýzy, výzkum modelových území).

Z časového hlediska je nutné 1) věnovat pozornost **vývoji hranic v předindustriální době**. Středověké hranice neměly charakter jasných a v krajině jednoznačně a pevně označených linií. Sféry vlivu jednotlivých státních útvarů (mezi panovníky) měly podobu širokých hraničních pásů (močálů, lesů, luhů). Důležitější než hranice říší, byly sporné hranice mezi jednotlivými panstvími. Hranici mezi sousedními panstvími tvořil zpravidla určitý (pro jednotlivá území specifický) hraniční prostor, pevně byla hranice označena jen tam, kde docházelo ke sporům. Jestliže znepřátelení sousedé byli podřízeni rozdílným zeměpánům, představoval konflikt o hranici panství většinou spor o hranici zemskou. Srovnání a vytyčení hranice se stalo cílem vládců až s postupem času. Hranice zemské a hranice panství se staly totožnými v momentě, kdy se vládci podařilo srovnat hranice majetků leníků se zemskými. Pod pojmem hranice si lze představit spíše sled bodů než souvislou linii. Ve starších pramenech ze 16. a 17. století se pod pojmem hranice zpravidla rozumí poměrně široké teritorium mezi zeměmi bez přesného administrativního a topografického vymezení, neexistovala výraznější politická ani vojenská potřeba (Jeleček, Boháč 1989, Bůžek, Grulich, Novotný 1995). Hranice jako souvislá linie je produktem státotvorného procesu raného novověku. V rámci Habsburské monarchie se hranice mezi

jednotlivými zeměmi utvářela jako hranice vnitřní. Znakem moderního centralistického státu bylo zrušení vnitřních hranic a efektivnější kontrola vnější hranice. V průběhu 19. století vzrůstal místo dynastického chápání pojmu národ koncept národnostní a s tím související vytyčování etnických a jazykových hranic.

Dále pak (2) v období nejmodernějších českých dějin – druhé polovině 20. století – studovat „revoluci v prostoru“ spojenou s etnickými přesuny v období 1938-1948, vysídlením Čechů z pohraničních oblastí jako důsledku Mnichova 1938, českých Němců jako výsledku událostí 2. světové války a následným dosídlením příhraničních území a procesy následující (spuštění železné opony).

Pohraničí (Kastner 1996, s. 26) je „periferní území s nižší frekvencí kontaktů s centrem země, státu. Ve vztahu k sousednímu zahraničí frekvence kontaktů závisí na utváření vzájemného mezistátního poměru (v době míru a mezistátní spolupráce kontakty pohraniční oblasti se sousední zemí, především s jejím pohraničím, jsou na vysokém stupni). Pohraniční oblasti jsou místy stýkání různých etnik, jazyků a kultur. Jsou prostorem, kde končí platnost jednoho právního řádu a jednoho správního systému.“ V. Houžvička (1996, s. 6-8): „ve zcela obecné poloze charakterizuje pohraničí periferní poloha ve vztahu k centru, specifické, přírodní a klimatické podmínky, ale také sociokulturní diskontinuita způsobená směnou obyvatelstva, jež byla (především v případě západního pohraničí ČR) důsledkem odsunu německy mluvícího obyvatelstva pohraničí po 2. světové válce. Rozsáhlé přesuny obyvatelstva spojené se znovuosídlením pohraničních oblastí vedly ke značné deformaci migračních procesů, což mělo nepříznivý dopad jednak do struktury a hustoty osídlení pohraničních oblastí, jednak vytvořilo méně příznivou sociální a vzdělanostní strukturu.“

V rámci studia pohraničí lze pro pohraničí Česka v obecné poloze identifikovat tyto **znaky**:

- a) periferní poloha ve vztahu k centru,
- b) specifické, přírodní a klimatické podmínky (převaha území vyšších nadmořských výšek),
- c) sociokulturní diskontinuita způsobená historickým vývojem (odsun českých Němců a následné dosídlení pohraničí po 2. světové válce).

Výrazná diferenciací pohraničních oblastí vyplývá podle V. Houžvičky (1996) z následujících **prvků**:

- 1) ze sociální struktury území (včetně demografických charakteristik),
- 2) odvětvové struktury ekonomického potenciálu území a přírodních (geografických) podmínek,
- 3) opodstatnění v historickém vývoji,
- 4) podle ukazatele sociální problémovosti (viz Kostecký, 1994),
- 5) výměna obyvatelstva (historizující přístup ve vymezení zkoumaného území; „historická dimenze současné sociální struktury a společenského vědomí zahrnuje „německý faktor“, jednak v podobě reziduí staletí trvajících osídlení, jednak přímého sousedství Německa, jehož dynamická ekonomika výrazně ovlivňuje průběh transformačních procesů v ČR“ (Houžvička, 1996, s. 7),

6) diferenciace sociální skladby obyvatelstva pohraničí v minulosti.

Výrazný posun od tradičních témat směrem k výzkumům geneze příhraničních, marginálních a periferních oblastí, dochází nejen v rovině teoretického výzkumu, nýbrž i v rovině aplikační. Poznání vývoje prostorových struktur a procesů jejich formování v minulosti napomáhá porozumění současnému stavu a určení stabilizovanějšího budoucího vývoje. Bezprostředně by se tak **historická dimenze výzkumů** měla odrážet např. v územním plánování. V dnešní kulturní krajině se nachází bohatý potenciál historických např. stavebních prvků a krajinných relikvů starších epoch, které mají svou vzdělanostní, užitkovou i kulturní hodnotu, nebo jsou dokladem života minoritních kultur i společnosti obecně. Komplexní porozumění stávající kulturní krajině, která je vlastním objektem plánování, přičemž historická geografie nemá být zaměřena na pouhé oceňování historických památek, ale má pro plánování zprostředkovat znalosti historických souvislostí, umožní plánovačům umět lépe odhadnout svoje momentální postavení v současnosti a poodhalit míru vhodnosti či nevhodnosti (mnohdy skrytá rizika) konkrétního plánovaného prostorového uspořádání (např. nevhodnost lokalizace určitých aktivit, význam tradice).

V těchto souvislostech je nezbytný výzkum setrvačnosti jevů, historických podmíněností a identifikace hlavních sil ovlivňujících rozvoj území. Cílem regionálních historickogeografických studií tak musí být odhalení brzd rozvoje, zároveň však **posílení regionální identity** jako základního prvku globální civilizace, přičemž prvky jako tradice, kulturně-geografické relikty mohou být využitelné např. v managementu území z hlediska rozvoje cestovního ruchu apod. (Bakos, 1994, Komlosy, 1995).

Z časoprostorového hlediska lze hodnotit **proměnlivost významu hranic Česka** především v širších souvislostech změn geopolitického postavení Česka, resp. českých zemí; dezintegračních a integračních procesů v Evropě. Jestliže do poloviny 19. století lze význam hranice teritoria vnímat jako hranice území „panovníka“ či jeho leníků, pak od poloviny 19. století v rámci přechodu tradiční společnosti ve společnost moderní dochází k posílení významu hranic kulturně společenských (zprvu etnických, posléze národních) se zřetelnějším odrazem ve vývoji prostorových struktur. Zatímco dosavadní tradiční společnost byla strukturovaná v bipolaritě společenského žebříčku, začíná se společnost od poloviny minulého století výrazněji stratifikovat jazykově, resp. národně, a tím i územně. Období 1848-1918 je obdobím hledání či „stavění“ hranic kulturně společenských (jazykových, národních). V letech 1918-1938 (1945) již existovala na území českých zemí výrazně diferencovaná a hranicemi vymezitelná území, přičemž paralelně vedle sebe existovala hranice politická (státní) a hranice kulturní (etnická, jazyková – uvnitř státního teritoria). Počínaje rokem 1945 došlo ke splynutí významu politické hranice i hranice kulturní (jazykové, národnostní). Její význam vzrostl v období studenou válkou bipolárně rozděleného světa. Kulturní (etnická, jazyková) hranice i tzv. „železná opona“ však přetrvávají v podobě hranic reliktních (Bičík, Štěpánek, 1994, Chromý, 2000, Štěpánek 1992).

Pád železné opony a zpřístupnění do té doby téměř hermeticky uzavřeného hraničního pásma, vdechl **rozsáhlým prostorům, obcím a městům při hranici se Západem** (v nichž na konci 80. let panovala hluboká stagnace) nový život. V „západním“ pohraničí se dnes opět místy usazují noví obyvatelé (většinou unikající před městskou civilizací na venkov). Desítky let izolovaná území, obce, města a mnohdy i rodiny, opět komunikují se svými

sousedy či příbuznými. Do roku 1989 po 40 let téměř nepropustná bariéra se stala opět propustnou, hranice však zůstala. Sídelní systém se navrácí ke své funkční přirozenosti, obnovila se možnost přirozené spádovosti obcí. Konkrétní dopady tohoto (např. na uvažování obyvatel) procesu dokládají i následující slova: „Deset let poté, co pád železné opony vyvolal všeobecnou radost, je nálada v pohraničí mnohem střízlivější. První vlna nadšení brzy opadla a v posledních letech stále sílí hlasy těch, kteří na otevřených hranicích nevidí nic dobrého. Např. v Rakousku již bývá slyšet, že by se železná opona měla postavit znovu, tentokrát z druhé strany. Desítky let se vina za relativní hospodářské zaostávání severního rakouského pohraničí svalovala na nepropustné hranice, teď se zase vina svaluje na fakt, že hranice jsou otevřené. Ani na české straně není situace o mnoho lepší. Češi vnímají Rakušany čím dál kritičtěji, zlatý Západ ztratil mnohé z původního lesku. Vztahy obou zemí jsou stále propletené se závistí, záští a spoustou starých předsudků“ (N. Perzi, E. Zajíčková 1999). Nejinak je tomu i při hranici s Německem.

Zatímco jedny hranice na sklonku roku 1989 padly, resp. staly se propustnými, na východě země na počátku roku 1993, v souvislosti se vznikem dvou nových národních států na mapě Evropy, „vyrostla“ nová hranice. Hranice, kterou již vesměs nikdo nevnímal, resp. byla vnímána jako pouhá administrativní hranice uvnitř federace, případně označována slovem „historická“ hranice mezi Moravou a Slovenskem (českými zeměmi a Slovenskem) opět „ožila“. Terénní výzkum grantového projektu Perspektivy vývoje periferních oblastí Česka, realizovaný v roce 1999 v modelovém území Moravské Kopanice ukazuje, že dezintegrace a obnovení hranice má vliv nejen na místní ekonomiku, ale i na lokální kulturu, resp. „všední den“ obyvatel (Jančák, Havlíček, Chromý, Marada 1999).

V poměrně krátkém časovém období čtyř let (1989–93) jsme tak na vlastní (české) zkušenosti svědky faktu, že úloha hranic je stále aktuální a do budoucna nezanedbatelná. Ostatně není to jediný příklad z Evropy 90. let. **Vytyčování nových hranic** (státních, administrativních, etnických ad.), je mnohdy doprovázeno hledáním historických reminiscencí a v konečném důsledku znovuoživením již nefunkčních („skrytých“) reliktních hranic. Jaká území (regiony, země či administrativní jednotky) hranice rozděluje či obklopuje? Jaký vliv měla a má na život lidí v její bezprostřední blízkosti a na vývoj životního prostředí? Další výzkumy by měly mj. ukázat povahu a druh (funkci) současných hranic a odpovědět na otázku, nakolik hranice zůstala hranicí konvergence či divergence, překážkou v lidských aktivitách nebo nakolik se stala místem impulsu nových aktivit; jak silně ovlivňuje fenomén hranice území při ní ležící (např. příliv kapitálových investic z důvodu levnějších pracovních sil – tzv. Mexický efekt), a do jaké míry brání či podněcuje regionální rozvoj.

LITERATURA (seznam platný též pro část 9.1.):

- ATKINS, P., ROBERTS, B., SIMMONS, I.G. (1998): People, Land & Time. An Historical Introduction to the Relations Between Landscape, Culture and Environment. Arnold Publishers, New York, 304 s.
- Atlas československých dějin. ÚSGK a Historický ústav ČSAV, Praha 1965.
- Atlas ČSSR. ÚSGK a Geografický ústav ČSAV, Praha 1966.

- BAKER, A.R.H. (1987): Některé aspekty vývoje britské historické geografie v letech 1966–1986. *Historická geografie*, 26, ČSAV, Praha, s. 25–39.
- BAKOS, E. (1994): Waldviertel – Wachau – Weinviertel. *Landschaften für Geniesser*. Wien.
- BARTOŠ, J., SCHULZ, J., TRAPL, M. (1998): Výsledky, možnosti a perspektivy vlastivědy. In: XXV. Mikulovské sympozium, Brno–Mikulov, s.15–25.
- BARTH, F., ed. (1969): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Little, Brown & Co., Boston, 153 s.
- BARRON, M. L. (1967): Ethic Anomie. In.: Barron, M. L. ed.: *Minorities in a Changing World*. Alfred A. Knopf, New York, s. 15-43.
- BAUER, F. a kol. (1995): Tisíc let česko-německých vztahů. *PANEVROPA*, Praha, 288 s.
- BERTON, S. (1997): Historické pozadí vyhnání sudetských Němců. *Střední Evropa* 67/1997. I.S.E., Praha, s. 71-74.
- BIČÍK, I., GÖTZ, A., JANČÁK, V., JELEČEK, L., MEJSNAROVÁ, L., ŠTĚPÁNEK, V. (1996): Land Use/Land Cover Changes in the Czech Republic 1845–1995. *Geografie – Sborník ČGS*, 101, No. 2, pp. 92–109.
- BIČÍK, I., ŠTĚPÁNEK, V. (1994): Lon-Term and Current Tendencies in Land Use: Case Study of the Prague's Environs and the Czech Sudetenland. *AUC – Geographica*, XXIX, No. 1, pp. 47-66.
- BLOM, J. P. (1069): Ethnic and Cultural Differentiation. In.: Barth, F. ed.: *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Little, Brown & Co., Boston, s. 74-85.
- BOESLER, K.A. (1983): *Politische Geographie*. Teubner Studienbuecher der Geographie. Stuttgart.
- BOHÁČ, A. (1921): Národnost či jazyk? *Československý statistický věstník* 2, Praha, s. 40-58.
- BRINKE, J. (1996): *Vybrané kapitoly z politické geografie*. Karolinum, Praha.
- BROUČEK, S. a kol. (1994): Základní pojmy etnické teorie. *Český lid* 78, 4, s.237-257.
- BUBENÍK, J., KŘEŠŤAN, J. (1995): Národnost a sčítání lidu: k historickým souvislostem polemiky mezi Antonínem Boháčem a Emanuelem Rádlem. *Historická demografie* 19, s. 119-133.
- BUTLIN, R.A. (1993): *Historical Geography. Through the Gates of Space and Time*. London.
- CARSTEIN, T. (1982): *Time Resources, Society and Ecology: On the Capacity for Human Interaction in Space and Time*. George Allen and Unwin, London-Boston, 444 s.
- ČERNÝ, B., KŘEN, J., KURAL, V., OTÁHAL, M. (1990): *Češi, Němci, odsun*. Academia, Praha, 368 s.
- DENECKE, D., FEHN, K., eds. (1989): *Geographie in der Geschichte*. *Erdkundliches Wissen*, 96, Steiner, Stuttgart.

- DEUTSCH, K. W. (1969): *Nationalism and Its Alternatives*. Alfred A. Knopf, New York, 200 s.
- DOMEČKA, L. (1897): O ustálení hranic Českých a Dolnorakouských v krajině chlumecké a novobystřické. *Památky archeologické*, roč. 17, Praha.
- DOLEŽAL, B. (1996): Poznámky k „prezidentským dekretům“. *Střední Evropa* 63/1996. I.S.E., Praha, s. 88-92.
- DVORSKÝ, V. (1918): *Území československého národa*. Praha.
- DVORSKÝ, V. (1919): Hranice Československé republiky. *Sborník Čs. společnosti zeměpisné*, sv. 24, 1919, 37, Praha, 158 a n.
- DVORSKÝ, V. (1923): *Základy politické geografie a Československý stát*. Český čtenář, Praha.
- DWORKIN, A. G., DWORKIN, R. (1976): *The Minority Report. An Introduction to Racial, Ethnic and Gender Relations*. Praeger, New York, 410 s.
- Environment and History*. White Horse Press, Cambridge, U. K.
- FELLMANN, J., GETIS, A., GETIS, J. (1992): *Human Geography. Landscape of Human Activities*. WCB Publishers, Dubuque, 532 s.
- GALANDAUER, J. (1988): *Vznik československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy*. Praha.
- GALANDAUER, J. (1988): *T. G. Masaryk a vznik ČSR*. Praha.
- GARDAVSKÝ, V. (1994a): Geopolitický vývoj Evropy ve 20. století. In: *Otázky geografie I.*, Nakladatelství ČGS, Praha, s. 7-12.
- GARDAVSKÝ, V. (1994b): Geopolitical Development of Czech state. *Sborník ČGS*, 99, č.2, s. 71-78.
- Geografický místopisný slovník*. Academia, Praha 1993.
- GORDON, M. M. (1961): *Assimilation in America: Theory and Reality*. American Academy of Arts and Sciences, Brookline, Massachusetts, s. 263-285.
- GRANDL, H. (1893): *Geschichte des Egerlandes*. Eger.
- HABEL, F. P. (1996): Jak vznikají legendy. *Střední Evropa* 57/1996, I.S.E., Praha, s. 47-57.
- HANNAN, K. (1996): *Borders of Language and Identity in Teschen Silesia*. Peter Lang Publishing, New York, 280 s.
- HAVLÍČEK, T. (1995): *Der oberoesterreichisch-suedboehmische Grenzraum. Grundtendenzen und Strukturen seiner Entwicklung seit Ende des 2. Weltkrieges*. Salzburg.
- HÄUFLER, V. (1973): *The Ethnographic Map of the Czech Lands 1880 - 1970*. *Rozpravy ČSAV*, 83, 6, Academia, Praha, 100 s.
- HÄUFLER, V. (1976): *Národnostní poměry České socialistické republiky*. Academia, Praha, 44 s.

- HAUSHOFER, K. (1927): Grenzen in ihrer geographischer und politischer Bedeutung. Berlin.
- Historická geografie 1–27. Praha 1968–1988. Historická geografie 29. HiÚ AV ČR, Praha 1997.
- HNÍZDO, B. (1995): Mezinárodní perspektivy politických regionů. Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, Praha.
- HOBZA, A. (1923): Publikace a platnost mírových smluv v Čs. republice. Právník. Praha.
- HONZÁK, F., PEČENKA, M., VLČKOVÁ, J. (1995): Evropa v proměnách staletí. Praha, Libri, 589 s.
- HONZÁK, F., PEČENKA, M., STELLNER, F., VLČKOVÁ, J. (1997): Evropa v proměnách staletí. Libri, Praha, 767 s.
- HOUŽVIČKA, V. (1996): Sudetoněmecká otázka v názorech a postojích obyvatel českého pohraničí. WP 96:2, Sociologický ústav AV ČR, Praha, 38 s.
- CHROMÝ, P. (1999): Etnická čistka nebo dějinné vítězství? Geografické rozhledy, 8, č. 3, ČGS a Terra klub, Praha, s. 5–7.
- CHROMÝ, P. (1999): New Trends in Czech and World Historical Geography. Acta Universitatis Commeniae. Bratislava. (v tisku).
- CHROMÝ, P. (2000): Historickogeografické aspekty vymezení pohraničí Česka jako součást jeho geografické analýzy. Geografie – Sborník ČGS, 105, č. 1, Praha.
- JANČÁK, V., HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P., MARADA, M. (2000): Perspektivy vývoje periferních oblastí ČR. Grantový projekt GA UK Praha, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK Praha.
- JANOWSKY, O. I. (1945): Nationalities and National Minorities with Special Reference to East-Central Europe. Macmillan, New York, 232 s.
- JELEČEK, L. (1994a): Nová historiografie? Environmentální dějiny v USA: vývoj, metodologie, výsledky. Český časopis historický, 92, č. 3, p. 510–540.
- JELEČEK, L. (1994b): Environmentální dějiny v USA: vývoj, metodologie, výsledky. Sborník ČGS, 99, Nakladatelství ČGS, Praha, s. 261–269.
- JELEČEK, L. (1994c): Historickogeografické zvláštnosti dějinného vývoje severozápadních Čech. Geografické rozhledy, 4, č. 2, Nakladatelství ČGS, Praha, s. 44–46.
- JELEČEK, L. (1996): Historická geografie. Všeobecná encyklopedie ve čtyřech svazcích. Díl 1, A/F, Nakladatelský dům OP, Diderot, Praha, s. 664.
- JELEČEK, L. (1999): Environmentalizace historické geografie, historiografie a historický land use. Historická geografie, 30, HiÚ AV ČR, Praha (v tisku).
- JELEČEK, L., BOHÁČ, Z. (1989): Mountains, Forests, Rivers: Medieval Bohemia in the Context of Central Europa. In: Bergier, J.F. ed.: Montagnes, fluves, forests dans l'histoire: barrieres ou lignes de convergence? Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen, s. 147-166.

- JELEČEK, L., CHROMÝ, P. (1997): Vývoj českého státu v pojmech a datech. Geografické rozhledy, 7, 1997/98, č. 2, Nakladatelství ČGS, Praha, s. 43-45.
- JEŘÁBEK, R. (1990): České, moravské a slezské národopisné oblasti. Opus musicum, 22, 1990, č. 2, s. 58–62.
- JOHNSTON, R.J. ed. (1994): The dictionary of human geography. 3rd Ed., Blackwell, Oxford.
- KALIBOVÁ, K. (1995): Population Census and Ethnic Groups. Acta Universitatis Carolinae - Geographica. 1-2, Praha, s. 147-155.
- KAPRAS, J. (1920): Historický základ dnešního československého státu podle mírových smluv. Praha.
- KAPRAS, J. (1922): Z dějin Českého Slezska. Opava.
- KASTNER, Q. (1996): Osidlování českého pohraničí od května 1945. WP 96:12, Sociologický ústav AV ČR, Praha, 68 s.
- KELLNER, A. (1954): K otázce historického formování jazykových hranic. Studie a práce lingvistické, 1, Praha, s. 317-327.
- KIMMINICH, O. (1996): Postupim a otázka vyhnání. Následky pro středoevropskou historii a kulturu. Střední Evropa 63/1996, I.S.E., Praha, s. 59-76.
- KLIMEK, A. (1989): Jak se dělal mír roku 1918. Československo na konferenci ve Versailles. Praha.
- KOMLOSY, A. (1995): Industrie - Kultur – Mühlviertel – Südböhmen. Reisen im Grenzland. Wien.
- KOMLOSY, A., BŮŽEK, V., SVÁTEK, F., ed. (1995): Kulturen an der Grenze. Promedia, Wien, 364 s.
- Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století. Ústav mezinárodních vztahů – Společná německo-česká komise historiků, Praha 1996, 39 s.
- KORČÁK, J. (1938): Geopolitické základy Československa a jeho kmenové oblasti. Národnostní otázky, sv. 12, Praha.
- KOSTELECKÝ, T. (1994): Regionální diferenciacie sociálních problémů ČR, Sociální politika 10/1994,1.
- KREJČÍ, O. (1997): Mezinárodní politika. Victoria Publishing, Praha, 511 s.
- LANGTON, J. (1990): The Two Traditions of Geography, Historical Geography and the Study of Landscapes. In: Sporong, U. ed. (1990): The Transformation of Rural Society, Economy and Landscape. Dept. of Human Geography Stockholm University, Stockholm, pp. 13–21.
- LECHNER, K. (1924): Geschichte der Besiedlung und der Grundbesitzverteilung des Waldviertels. In.: Jahrbuch von Niederösterreich. Neue Folge, Jg. 19. Wien.
- LUŽA, R. (1964): The transfer of the Sudet Germans. A Study of Czech-German Relations 1933-1962. New York.

- MAGOCSI, P. R. (1993): Historical Atlas of East Central Europe. University of Washington Press, Seattle-London, 218 s.
- MANDLER, E. (1996): Budeme obhajovat Benešovy dekrety? Střední Evropa 63/1996, I.S.E., Praha, s. 77-87.
- PERMAN, D. (1962): The Shaping of the Czechoslovak State. Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia, 1914-1920. Leiden.
- PERZI, N., ZAJÍČKOVÁ, E. (1999) : Deset let otevřených hranic. Waldviertel Akademie, Waidhofen a.d. Thaya.
- PRESCOTT, J.R.V. (1987): Political Frontiers and Boundaries. London.
- RATZEL, F. (1897): Politische Geographie. Muenchen a Leipzig.
- RYCHLÍK, J. (1993): Memorandum britského Královského institutu mezinárodních vztahů o transferu národnostních menšin z r.1940. ČČH 91, 4, s. 612-631.
- SEDLÁČEK, A. (1920): Z dějin Vitorazska. Jak se tvořily a měnily meze Čech a Rakous Dolních. Tábor.
- SEIBT, F. (1996): Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. Academia, Praha, 464 s.
- SEMOTANOVÁ, E. (1994): Kartografie v historické práci. HiÚ AV ČR, Praha.
- SEMOTANOVÁ, E. (1995): Historická geografie – zmizelý prostor a čas. Český časopis historický, 93, Praha, s. 177–188.
- SEMOTANOVÁ, E. (1995): Kam směřuje naše historická geografie? Historická geografie, 28, HiÚ AV ČR, Praha, s. 11–16.
- SEMOTANOVÁ, E. (1998): Historická geografie českých zemí. Historický ústav AV ČR, Praha, 293 s.
- Seznam obcí a okresů republiky Česko-Slovenské, které byly připojeny v Německu, Maďarsku a Polsku. Praha 1938.
- ŠINDLER, P., RUMPEL, P, BAAR, V. (1996): Politická geografie. Skripta PřF OU Ostrava, Ostrava, 94 s.
- ŠTĚPÁNEK, V. (1992): The Iron Curtain and Its Impact on the Environment in the Czech Republic. In: AUC-Geographica, No. 1, Prague, p. 59-63.
- SHORT, J.R. (1993): An Introduction to Political Geography. New York.
- SIWEK, T. (1996): Česko-polská etnická hranice. Spisy Filozofické fakulty Ostravské univerzity, č. 97, FF OU, Ostrava, 96 s.
- TEPLÝ, F. (1922): Při hranici Vitorazské. Tábor.
- TRÁVNÍČEK, D. (1966): Příspěvek k historicko-geografickému vývoji moravských enkláv ve Slezsku. In.: Acta universitatis Palackianae Olomucensis, facultas rerum naturalium, Tom 20, Geographica - geologica VII, Praha, s. 341-355.
- TRÁVNÍČEK, D. (1972): Územní vývoj Vitorazska. In.: Studia geographica 25, Brno, s. 217-221.

- TRÁVNÍČEK, D. (1973): Staré cesty na Vitorazsku a územní vývoj této oblasti. In.: Historická geografie 11, Praha, s. 101-116.
- TRÁVNÍČEK, D. (1975): Územní vývoj Chebska. In.: Studia geographica 51, Brno, s. 115-119.
- TRÁVNÍČEK, D. (1977): Kladsko. In.: Přírodní vědy ve škole, sv. 28 (1976-1977), č. 7, Praha, s. 279.
- TRÁVNÍČEK, D. (1984): Přehled územního vývoje našeho státu. Folia Facultatis Scientiarum Naturalium, Geographia 20, UJEP, Brno, 76 s.
- Ústava České republiky. Úst. zák. č. 1 / 1993 Sb.
- VALENTA, J. (1961): Česko-polské vztahy v letech 1918-1920 a Těšínské Slezsko. Ostrava
- VAŘECHA, J. (1997): Teoretické a metodologické otázky studia etnografických regionů. Etnografické rozpravy 4, 1997, No. 1-2, pp. 6-9.
- WILLIAMS, M. (1994): The relations of environmental history and historical geography. Journal of Historical Geography, 20, London, s. 3-21.
- ZAYAS A. M. de (1997): Vyhnání Němců a angloameričané. I. část. Střední Evropa 75/1997, I.S.E., Praha, s. 109-120.
- ZAYAS A. M. de (1998): Vyhnání Němců a angloameričané. II. část. Střední Evropa 76/1998, I.S.E., Praha, s. 93-105.
- Zerstörte Heimat im Herzen Europas. Mitteleuropäische Quellen und Dokumente. Bd. 22, München 1989, 60 s.
- ZICH, F. (1996): Národnostní a etnické vztahy v českém pohraničí - obraz Čecha, Němce, Rakušana a Róma ve vědomí obyvatel. WP 96:4, Sociologický ústav AV ČR, Praha, 39 s.
- ZICH, F., HOUŽVIČKA, V., JEŘÁBEK, M., KASTNER, Q. (1996): Kdo žije v pohraničí. Sociologický ústav AV ČR, Ústí n.L., 129 s.

2. ŽIVOTNÍ PROSTŘEDÍ

2.1. RÁMCOVÉ ZHODNOCENÍ

Kvalita životního prostředí (ŽP) pohraničních oblastí je ovlivňována především **lokalizací některých specifických výrobních provozů - zvláště průmyslových**, i když i další hospodářské (a nejen tyto) aktivity vstupují do interakcí s prostředím. Jejich vlivy (účinky a změny) a důsledky se projevují ve všech složkách krajinných struktur - přírodního i sociálně ekonomického subsystému.

Degradační důsledky s narušováním a poškozováním krajinných složek a změnami základních funkcí krajiny označujeme jako ekologické zátěže. Krajiny vymezené na základě struktury ekologických zátěží, rozsahu jejich degradačních či devastačních důsledků označujeme v tomto případě jako ekologické oblasti, v nichž se zátěže mohou stát i bariérami ve vztahu k regionálnímu rozvoji.

Z dosavadních prací jednoznačně vyplývá (z aspektu ekologických zátěží) **dominantní postavení dvou oblastí - Podkrušnohorské pánve a Ostravska** (poslední s výrazným prostorovým propojením s polským Horním Slezskem). Enviromentální zátěže lze zřetelně sledovat také v Žitavské pánvi, v průmyslovém regionu Zlínska, na Hodonínsku a Trutnovsku.

Základní výchozí informace pro naše potřeby poskytuje v poválečném období Mapa kvality životního prostředí ČSR v měřítku 1 : 500.000 z roku 1975 zpracovaná a vydaná Geografickým ústavem ČSAV v Brně. Počátkem 70. let velkoplošné devastace s rozsáhlým antropogenním reliéfem (povrchová těžba hnědého uhlí), s vysokou produkcí emisí a imisními škodami zvláště v Krušných horách, se znečištěnými vodními toky postihují především Mosteckou, Chomutovskou a Sokolovskou pánev. Shodně, byť v menší rozloze, se tytéž ekologické škody vyskytují na Ostravsku s tím, že rozsáhlé povrchové změny jsou vyvolány hlubinnou těžbou černého uhlí. Kromě hald je vyvolávají rozsáhlé a intenzivní poklesy s totální destrukcí krajiny.

V menším rozsahu, ale přesto zřetelné jsou degradační vlivy znečištěného ovzduší v Žitavské pánvi (Liberecko-Jablonecko a česko-polsko-německé pomezí), Frýdlantském výběžku, Žacléřsko-svatoňovické pánvi (zde k tomu přistupují i reliéfové změny). Výraznější imisní dopady jsou registrovány u zlínské průmyslové aglomerace v údolí Dřevnice a navazujícího úseku toku Moravy, a dále na Hodonínsku, kde vedle emisí vyvolává devastaci krajiny velkoplošná těžba písků a sprašových hlín. Kotlinová poloha Českých Budějovic podmiňuje zvýšenou koncentraci imisí (zvláště plyných).

2.2. OVZDUŠÍ

2.2.1. Zdroje znečištění a produkce emisí, vývojové trendy

Devadesátá léta jsou obdobím **obecného poklesu** produkovaných emisí v důsledku působení dvou faktorů: restrukturalizace a útlumových programů vybraných průmyslových odvětví. K tomu přistupují závazky ČR ke snižování emisí při zavádění účinných odlučovacích zařízení a změnách výrobních technologií. Vedle prachu a oxidu siřičitého vykazují klesající objem rovněž oxidy dusíku, avšak v místech silně ovlivněných koncentrací

dopravy může docházet i k jejich nárůstu (převažující vliv silniční dopravy a provozu na městských komunikacích).

V českém pohraničí lze už počátkem 90. let (1991-93) sledovat klesající tendenci v produkci emisí. V ročenkách ČSÚ a MŽP ČR nacházíme údaje o největších 25 zdrojích (podnicích) znečišťování ovzduší v ČR. U producentů naprosto převládají elektrárny a teplárny, následují provozy hutních podniků, ojediněle i chemické závody (mimořádně výrazně však Chemopetrol Litvínov). Také lokalizace producentů jednoznačně vymezuje už uvedené dvě rozhodující ekologické oblasti - podkrušnohorskou a ostravskou, jimž je nutno věnovat zvýšenou pozornost. Ostatní pohraniční regiony se v těchto vazbách projevují méně výrazně a ojediněle.

Tabulka 2.1. Zastoupení zdrojů znečišťování ovzduší v pohraničí ČR*)

Rok	Lokalizace											
	pohraničí ČR			Podkrušnohoří			Ostravsko			ostatní		
pevné emise / SO ₂ / NO _x												
1991	16	16	20	8	11	11	7	2	6	1	3	3
1992	18	17	20	10	11	12	7	2	5	-	4	2
1993	15	17	17	10	11	10	5	2	5	-	4	2

*) z celkového počtu 25 v ČR

Tabulka 2.2. Vývoj produkce emisí (v letech 1991-93 v tis. t /rok podle REZZO I.)

Rok	tuhé emise		SO ₂		NO _x	
	počet zdrojů	tis. t/rok	počet zdrojů	tis. t/rok	počet zdrojů	tis. t /rok
Podkrušnohoří / Ostravsko						
1991	8/7	104/36	11/2	744 / 36	11/6	204 / 34
1992	10/7	79/32	11/2	644 / 33	12/5	195/38
1993	10/5	69/22	11/2	606 / 37	10/5	133/34
TENDENCE	pokles značný	pokles značný	pokles značný	stagnace	pokles výrazný	stagnace

Pro období od roku 1994 vykazují statistické ročenky ŽP v ČR, v Severočeském a Severomoravském kraji (teritoria krajů nelze jednoznačně srovnávat s námi uvedenými oblastmi) další výrazný pokles produkce emisí (REZZO) především u tuhých emisí, méně výrazný u SO₂ v severních Čechách a výrazný na severní Moravě, u NO_x výrazný v Severočeském kraji a značný v Severomoravském kraji. Celkový trend v produkci emisí ukazuje na trvalé snižování jejich objemu i u dalších zdrojů (REZZO 2 a 3) a je v souladu

jak s potřebami zlepšování ŽP v ČR, tak s uzavřenými mezinárodními dohodami (zvláště významnými pro pohraniční oblasti).

Je zajímavé, že u největších producentů emisí na Ostravsku se u SO_2 a NO_x , projevuje stagnace (shodně s předcházející tabulkou).

Tabulka 2.3. Největší producenti emisí v ČR*) (v tis. t/rok)

Rok	emise	Podkrušnohoří	hodnota	Ostravsko	hodnota
1991	pevné	CHZ Litvínov	35	Nová huť Ostrava	10(7)
	SO_2	ELNA Prunéřov II	195	ELNA Dětmárovice	26(13)
	NO_x	ELNA Prunéřov II	35	ELNA Dětmárovice	14(9)
1992	pevné	CHZ Litvínov	23	Nová huť Ostrava	9(5)
	SO_2	ELNA Prunéřov II	163	ELNA Dětmárovice	23(13)
	NO_x	ELNA Počerady	35	ELNA Dětmárovice	14(8)
1993	pevné	CHZ Litvínov	13	Nová huť Ostrava	7(5)
	SO_2	ELNA Prunéřov II	147	ELNA Dětmárovice	27(13)
	NO_x	CHZ Litvínov	26	ELNA Dětmárovice	16(5)

*) největší vždy v Podkrušnohoří, u producentů z Ostravska uvedeno v závorce pořadí v rámci ČR

2.2.2. Typologie emisní situace v pohraničí ČR

V rámci projektu je také analyzován rozsah emisí do ovzduší v pohraničních oblastech (okresech) Česka. Z tohoto pohledu jsou dostupné informace 5 znečišťujících látek: tuhé emise (prach), oxid siřičitý (SO_2), dusičnany (NO_x), oxid uhelnatý (CO) a uhlovodíky (C_xH_y). Hodnoty těchto emisí byly zveřejněny Českým statistickým úřadem, a to za jednotlivé okresy. Zájmovým územím této studie jsou všechny okresy mající podíl na státní hranici a okres Ostrava-město, který se nachází v bezprostřední blízkosti státní hranice.

I když ČR a její pohraničí zaujímá poměrně malé území, přesto se zde vyskytují **velké regionální rozdíly**. Ty jsou způsobeny převážně skutečností, že v minulosti docházelo ke vzniku a koncentraci průmyslových komplexů jen ve vybraných oblastech (Ostravsko, severozápadní Čechy aj.). Z tohoto pohledu je také nutné hodnotit stav jednotlivých druhů emisí.

Hlavní koncentrace **tuhých emisí** (1995) v pohraničí ČR byla zjištěna na Ostravsku (max. Ostrava-město 53 t/km^2) a v severozápadním pohraničí (mapa 2.1.). Naopak nejmenší hodnoty tuhých emisí se vyskytují na jihu a jihozápadě na hranici s Bavorskem a Rakouskem (Znojmo $0,04 \text{ t/km}^2$). Již na základě těchto čísel jsou patrné výrazné rozdíly mezi jednotlivými okresy. Průměr v ČR dosahuje hodnoty $2,65 \text{ t/km}^2$. Při pokusu o typologii se objevuje pět základních typů oblastí tuhých emisí v pohraničí Česka (mapa 2.2.), seřazeno vždy podle intenzity jevu (znečištění):

- a) Typ I (slezský) - velmi vysoká koncentrace emisí
- b) Typ II (saský) – vysoké emise
- c) Typ III (slovenský) – průměrné emise
- d) Typ IV (polský) – podprůměrná koncentrace emisí
- e) Typ V (bavorsko-rakouský) – velmi nízké emisní hodnoty.

Také emise **oxidu siřičitého** jsou v zájmovém území poměrně nerovnoměrně rozloženy. Nejvyšší koncentrace stejně jako u převážné většiny ostatních látek se soustřeďuje v severní části pohraničního území. Nejnižší hodnoty byly zjištěny při bavorské a rakouské hranici (Tachov 0,32 t/km²). Naopak nejvyšší hodnoty dosahují již tradičně hraniční okresy se Saskem (Chomutov 374 t/km²). Průměr celkových emisí v Česku dosahoval v roce 1995 hodnoty 18,74 t/km². Tento údaj je ovšem v důsledku extrémní hodnoty Chomutova velmi nadhodnocen. Průměrné hodnoty jednotlivých příhraničních okresů se pohybují mezi 1-5 t/km² (mapa 2.2.), tentokrát se rýsují čtyři základní typy pro kategorizaci:

- a) Typ I (saský) – velmi vysoká koncentrace emisí
- b) Typ II (slezsko-slovenský) – poměrně vysoké (nadprůměrné) emise
- c) Typ III (polský) – průměrné emise
- d) Typ IV (rakousko-bavorský) – nízké až velmi nízké emise

Podobně jako u ostatních druhů emisí tak i u **dušičnanů** byly zjištěny extrémní hodnoty právě v zájmovém pohraničním území (min. Tachov 0,09 t/km² a max. Ostrava-město cca 72 t/km²). Průměr Česka dosáhl u této emise v roce 1995 hodnoty 4,52 t/km². Také zde je tato hodnota díky extrému v okrese Ostrava-město nadhodnocena. Čtyři základní kategorie území jsou podobné jako u oxidu siřičitého (mapa 2.3.):

- a) Typ I (sasko-polský) – vysoké až velmi vysoké emise
- b) Typ II (slezsko-slovenský) – vysoké a nadprůměrné emisní hodnoty
- c) Typ III (polský) – podprůměrné emise
- d) Typ IV (rakousko-bavorský) - nízké až velmi nízké emise (kromě okresu České Budějovice).

Průměrná emise **oxidu uhelnatého** podle okresů ČR dosahovala v roce 1995 hodnoty 12 t/km². Rovněž zde je toto číslo velmi vysoké, a to opět z důvodu extrémní hodnoty cca 751 t/km² v okrese Ostrava-město. Průměrná hodnota všech okresů se pohybuje okolo 1 t/km². Naopak nejnižší hodnoty nalezneme opět v rakousko-bavorském pohraničí (Jindřichův Hradec 0,15 t/km²). V kategorizaci se vyskytuje pět typů (mapa 2.4.):

- a) Typ I (slezský) – velmi vysoká koncentrace emisí
- b) Typ II (saský) – vysoké a nadprůměrné emise
- c) Typ III (slovenský) – průměrné hodnoty emisí
- d) Typ IV (polský) – podprůměrné emise
- e) Typ V (rakousko-bavorský) – nízké a velmi nízké emise

Emise **uhlovodíků** (C_xH_y) je názorným příkladem dichotomie mezi emisemi zatíženým severním pohraničím na jedné straně a jižním pohraničí s nízkými emisemi na straně druhé. Průměrná hodnota emisí uhlovodíků v okresech ČR dosáhla v roce 1995 hodnoty 0,51 t/km². Nejnižší hodnota byla zjištěna v bavorském pohraničí (Tachov 0,04 t/km²) a nejvyšší již tradičně ve slezském pohraničí (Ostrava-město 9,2 t/km²). Mapa 2.5. ukazuje čtyři základní typy emisí C_xH_y :

- a) Typ I (slezský) – velmi vysoká koncentrace emisí
- b) Typ II (sasko-polský) – nadprůměrné emisní hodnoty
- c) Typ III (polský) – průměrné a podprůměrné emise
- d) Typ IV (bavorsko-rakousko-slovenský) – podprůměrné a nízké emise

2.3. POVRCHOVÉ VODY

Znečištěné vodní toky se vyskytují v prostorech celého českého pohraničí, převážná část je v mapě uváděna 3., ale zvláště 4. a 5. (nejvyšším) stupněm znečištění.

Tento stav se podstatně změnil s postupující výstavbou čistících stanic a v posledních letech i v důsledku výrazných strukturálních změn především v průmyslové výrobě. Jakost vody je sice v současné době uváděna poněkud odlišně od předcházející prezentace, ale ze sítě profilů (v tomto případě 130 stanic) zřetelně vyplývá pronikavé snížení hodnocených látek: BSK₅, CHSK-cr a N-NO₃. **Ukazatel BSK₅** ve výrazné větší části povrchových toků vykazuje II. stupeň jakosti, jen čtyři profily představují V. stupeň. Ukazatel **CHSK-cr** je méně příznivý, když IV. stupeň - voda silně znečištěná - se nachází u 43 profilů, avšak V. stupeň - velmi silně znečištěná - jen u osmi profilů. Celkově převažuje III. stupeň jakosti. Příznivěji se jeví ukazatel **N-NO₃** s převahou III. a II. stupně kvality vody, kdy IV. stupeň je sice uváděn u 17 stanic, ale V. stupeň pouze jednou! (na Bílině v Podkrušnohoří).

Přes prokazatelný trend zlepšování kvality vody v pohraničních tocích, je **současná situace na některých tocích** stále neuspokojivá až škodlivá, jak v Podkrušnohoří a na Ostravsku, tak i v některých dalších pohraničních regionech. U Bíliny se to týká především ukazatele CHSK-cr, což se dále projevuje i na úseku Labe, obdobně to platí pro BSK₅. Ostravský vodní uzel (Odra, Ostravice, Opava a Lučina) dosahuje u CHSK-cr IV. a V. stupeň, tedy silně a velmi znečištěné vody. Shodné znečištění se projevuje i na dolním toku řeky Moravy (zdroje znečištění hlavně v Otrokovicích, Uherském Hradišti a Břeclavi) a na Dyji pod soustavou nádrží Nové Mlýny, u CHSK-cr i nad ní, navíc se složkami N-NO₃. Poněkud překvapivá je kvalita jihočeských toků Vltavy, Malše a Lužnice se IV. - V. stupněm znečištění. Vzhledem k tomu, že i menší toky odtékají z ČR za hranice, nutno upozornit např. i na Lužickou Nisu, Smědavu a Ploučnici, jejichž nežádoucí stav kvality a obsah odpadů souvisí v některých případech s těžbou uranu, úpravárenstvím vody apod. *Uvedená charakteristika vychází z údajů Hydrologické ročenky ČR za rok 1997.*

2.4. ANTROPOGENNÍ RELIÉF

2.4.1. Úvod

Vzhledem k cílům této kapitoly – hodnocení stavu životního prostředí v českém pohraničí ve vztahu k evropským strukturám – se kategorie antropogenního reliéfu jeví svými degradačními důsledky zcela jinak než v případě hydrosféry a atmosféry. Vesměs totiž tyto nové formy reliéfu mají v dopadech na životní prostředí **lokální až regionální charakter** v rámci českého území, jen v případě dálkového transhraničního přenosu druhotně vznikajícího odpadu z úpravárenství – emise či odpadové vody mohou tak zprostředkovaně vyvolávat degradační vlivy i v sousedních zemích. *Neregistrujeme v rámci našeho základního přehledu proto malé lokality s výlučně lokálními vlivy a místními problémy, sledujeme však větší počet menších lokalit soustředěných v menším prostoru nebo v dlouhém liniovém uspořádání a působících tak obdobně jako velkoprostorová změna. Ukazatelem pro naše hodnocení v daném úkolu je **prostorový rozsah reliéfových změn** a jejich dopad na krajinné hodnoty i potenciál a využitelnost daného prostoru. Kvantitativním ukazatelem je rozloha cca 50 ha a více dané lokality s degradačními vlivy, případně více menších lokalit koncentrovaných v určitém prostoru.*

Lokalizace výraznějších reliéfových změn vyvolaných těžbou surovin je jednoznačně determinována geologickou stavbou, strukturální skladbou vyskytujících se surovin, jejich využitelností, potřebou a následnou těžbou. V českém pohraničí však před rokem 1990 působily i vlivy politické, mezinárodní situace, strategická poloha, zvláště pak v západní a jihozápadní části Čech v sousedství Bavorska a Rakouska, kde i při nízkém stupni osídlení hospodářská činnost spojená s těžbou surovin měla minimální zastoupení (což se týkalo i širší průmyslové základny vůbec). Těžbu surovin z hlediska dopadů na životní prostředí nutno chápat v celé složitosti technických prací a dobývacích metod či způsobů.

2.4.2. Těžba uhlí

Nejrozsáhlejší změny v českém pohraničí vyvolává hlavně povrchová těžba **uhlí**. Vzniku lomů však předchází skrývka nadloží často o mocnosti několika desítek metrů i více, odtěžení průvodní hlušiny. Důsledkem jsou deponie, vznik dočasných, nebo i trvalých výsypek vnějších i vnitřních (zpětně po vytěžení lomu tam přemístěných), využití vytěžených prostorů pro jiné účely a případně i provozní aktivity atp. Hlubinná těžba pak představuje v důsledcích existenci hald v dřívějších letech definitivně lokalizovaných (v současnosti účelově skladovaná hlušina), však podstatně výraznější s rozsáhlými totálními devastacemi likvidují životní prostředí poklesy. Místy se v těžební krajině zachovaly i šachtice a štoly.

PODKRUŠNOHORSKÁ PÁNEV zhruba o rozloze 1 800 km² představuje nejvíce zničené krajiny v českém státě. Větší Mostecká pánev s rozlohou 1 420 km² reprezentuje v uhlonosných důlních polích cca 850 km², vymezena řekou Labe, Krušnými horami a Českým středohořím je oddělena od pánve Sokolovské Doupovskými horami a svahy Krušných hor. Geomorfologické rozdělení není v praxi užíváno jako jediné, vymezení uhelných revírů bylo závislé především na administrativní struktuře podniků. V současné době v Mostecké pánvi pracují *Mostecká uhelná společnost a.s.* se 4 závody – 5 doly a *Severočeské doly Chomutov a.s.* se 2 doly. V Sokolovské pánvi je to *Sokolovská uhelná a.s.*

se 3 divizemi – lomy. Vývoj těžby uhlí a následných devastací souvisí především s energetickými nároky. Kromě elektráren však na Mostecku je rozšířena těžká chemie a teplárenství, příp. sklářství, na Sokolovsku pak strojírenství, stavebnictví, keramika, sklářství, a textilní výroba. Vedle uhlí je význam nerostných zdrojů rozšířen o řadu surovin získávaných i tříděním skrývkových zemin jako ornice, spraše, jíly, bentonit, oxihumolity (pro zkvalitnění kompostů), ještě v polovině min. století se popel z uhlí využíval v zemědělství jako hnojivo.

Rozsáhlé **negativní dopady** vyplývají ze skutečnosti, že těžbě je podřízeno všechno, v místech těžby dochází ke zničení základních přírodních složek krajiny a k narušení všech samočisticích a autoregulačních činností. Totální devastace postihuje sídla, komunikace, výrobní závody, inženýrské sítě, základní formou devastací jsou výsypky a zbytkové lomy v rozsahu přímo úměrném velikosti těžebního prostoru, jeho hloubce, lokalizaci, funkci a kvalitě této krajiny. Nový reliéf jak na výsypkách tak ve zbytkových jámách podléhá rychlým proměnám v důsledku eroze, deflace, petrografické a stratigrafické transformace i svážných pohybů, zbytkové jámy (jejich celkový vzdušný objem představuje na 3,5 mld. m³) často zatopené mají specifické mikroklima, abraze ohrožuje jejich svahy, zcela narušen je hydrologický režim, síť vodotečí a systém podzemních vod, zničeny jsou původní ekosystémy a sukcese. Velkoplošná likvidace původně stabilního osídlení včetně měst představuje rozsáhlé změny demografické, sociologické i psychické, zničeny jsou vlastní zájmy obyvatel, soukromé hospodářství, tradice a osobní vztahy ke krajině.

Útlum průmyslové výroby (také zemědělství) se promítá i do potřeby surovin a postihuje i podkrušnohorské pánve. Prudký poválečný vzestup až do 80. let je vystřídán recesí s poklesem těžby až na polovinu maximálního stavu:

Tabulka 2.4. Vývoj těžby hnědého uhlí v ČR (v mil. t/rok)

oblast	1945	1983	1998
Severočeský hnědouhelný revír	11,1	74,6	40,3
Sokolovský revír	3,3	22,6	7,9
CELKEM	14,4	97,2	48,2

Dosud bylo v severočeských pánvích vytěženo na Mostecku 3,4 mld. t, na Sokolovsku 1 mld. t uhlí (je uváděna k r. 1997). Těžitelné zásoby hnědého uhlí jsou propočteny na 1,82 mld. tun. Časový vývoj **rozsahu devastací** je téměř shodný s vývojem těžby. Např. v SHR za 40 let v období 1952 – 1991 vzrostla jejich rozloha ze 7,5 tis. ha na víc jak 26 tis. ha. V SHR je evidováno cca 160 tis. ha provozních ploch a výsypek, devastovaných ploch (1997) 146 tis. ha, z nich podléhajících intenzivním morfologickým změnám 142 tis. ha. Na Sokolovsku je v evidenci 8,3 tis. ha devastovaného území.

Pro **sídelní strukturu** to znamenalo 73 vesnic a měst zničených v krajině (a zmizelých v mapách), 23 zničených z části, 130 průmyslových objektů v SHR, na Sokolovsku je to 25 zničených sídel. V dopadech na zemědělskou půdu to představuje zábor cca 19 tis. ha především pro rozmístění vnějších výsypek.

Druhotné škody jsou způsobovány především produkcí emisí s obsahem síry (elektrárny dnes už odsířeny s vysokou účinností), ale také Pb, Hg, Cd, As aj. Obsah síry v uhlí je velmi

variabilní, např. u dolu J. Šverma se pohybuje do 1 %, v 80. letech dosahoval obsah síry u dolu ČSA až 7,6 %. Postižení krušnohorských lesů imisemi je mimořádné, představuje to z celkové rozlohy cca 40% silně poškozených až odumřelých, 50 % zřetelně poškozených porostů. Dopady jsou však podstatně širší a uváděna je cca rozloha 2 275 km² území postiženého imisemi.

Velkoobjemové **lom**y se současnou těžbou se nacházejí v prostorech západně od Bíliny (okres Teplice), severně od Mostu, západně a jihozápadně od Komořan, východně od Kadaně (Chomutov), západně od Nového Sedla a Vintířova (Sokolov).

S desítkami milionů tun uhlí je těžena hlušina – skrývky. V hrubém průměru připadají na 1 tunu uhlí 4 m³ materiálu. V r. 1998 při těžbě 48,2 mil. t uhlí činil materiál na skládky 190,4 mil. m³. Těžený skrývkový materiál je velkozakladači přemísťován na tzv. vnější výsypky, které pokud zůstanou, vytvářejí v krajině výrazné dominanty dosahující výšek až 250 m a více. Po vytěžení lomů však mnohde dochází ke zpětnému přemísťování materiálu do vzniklých jam a vytvářejí se výsypky vnitřní. Tento materiál však nestačí na jejich vyplnění a zůstávají tzv. zbytkové jámy.

K největším **výsypkám** (prostorově, objemově, příp. výškou) patří např. *Chabařovická* v prostoru západně od Ústí n. L., resp. Trmic, *Radovesická* východně od Bíliny – zatím největší o rozloze 970 ha, výšce 240 m a objemu materiálu 750 mil. m³. Po dosypání se má zvýšit o 10 m, zvětšit rozsah na 1 513 ha a objem na 1 mld. m³. Jihozápadně od Duchcova je budována rozsáhlá výsypka *Pokrok* s 588 ha a 240 mil. m³ zeminy. Severovýchodně od Mostu vedle těžebních prostorů výsypka *Střimická* je z části zemědělsky a lesnický rekultivována, zvláštností je zde zřízené letiště. V těžebních prostorech má během 30 let vzniknout největší vnitřní výsypka o rozloze 1 670 ha a objemu 1,3 mld. m³ zeminy, zbytková jáma bude patrně zaplavena o rozloze vodní plochy 1 251 ha. Nový Most navazuje v jižní části na výsypku *Velebudickou*, která dostává parkovou úpravu, je zde vybudován hippodrom, a slouží zábavě a odpočinku obyvatel města. Obdobně mezi Mostem a Komořany v prostoru bývalého dolu Vrbenský vznikla vodní plocha o rozloze 43 ha, na svazích výsypky byl vybudován autodrom a kempink. V navazujícím prostoru k Chemopetrolu je už porostlá výsypka *Kopistská*, severovýchodně od Chemopetrolu pak rozsáhlá výsypka *Růžodolská*, v severozápadním směru *Jiřetínská*. Nad Nechranickou vodní nádrží v části Dolů Nástup *Tušimice* byly na výsypkách vysázeny velké ovocné sady. V Sokolovské pánvi se rozsáhlá a složitá výsypka nachází mezi Boučí a Vintířovem – *Podkrušnohorská*. Mezi Novou Rolí a Vřesovou je okraj *Smolenické výsypky* využíván jako sedimentační nádrž, východně od Nového Sedla se rozprostírá už rekultivovaná výsypka *Loketská*.

OSTRAVSKÁ PÁNEV je součástí rozsáhlé pánve Hornoslezské. Karbonská uhelná souvrství vycházejí na řadě míst Ostravska až k povrchu, v jižním směru se pak noří do větších hloubek pod Beskydy. Těžba černého uhlí v Ostravské pánvi má rovněž degradační průvodní vlivy na krajinářské hodnoty a životní prostředí, těžba je výlučně hlubinná.

Současný stav je poznamenán velmi „tvrdým“ útlumem těžby, v r. 1998 se v revíru vytěžilo kolem 12,5 mil. t., tedy zhruba polovina z maxima dosahovaného v 80. letech. Během několika málo let byly uzavřeny všechny doły na teritoriu Ostravy, v Petřvaldě, a netěží už i některé další v okrese Karviná. Těžba nebyla zatím omezena u novějších dolů v okrese Frýdek-Místek.

Degradační vlivy **hald** jsou spojeny jak s jejich stářím a lokalizací, tak i s jejich tvarováním, objemem hlušiny či společně skladovaného materiálu (haldy smíšené – karbonská hlušina + koksárenské odpady, odpady z hutních provozů apod.). Využitelnost hald karbonského materiálu je velmi zúžena. Pevnějším je pouze pískovec, z části využíván – spíše individuálně jako stavební materiál, pevnější je ale prohořelá hlušina, která byla použita např. při sypání hráze Těrlické přehrady či komunikací, a haldy tak byly rozebrány. Funkční využití ploch hald je velmi nízké. Ojedinele na tabulových haldách vznikla hřiště či získaly tyto plochy parkovou úpravu. Výjimečně vznikla lokalita s lehkou montovanou zástavbou. Slouží však leckde jako volné skladové prostory. Ve značné míře byly dříve využívány k zakládání sedimentačních nádrží – uhelné kaly, flotační hlušiny z pradel, případně i pro odvalování komunálního odpadu. V současné době se připravuje v prostoru centrálního odvalu ve Slezské Ostravě – Zárubku velkoobjemový prostor pro novou centrální skládku města Ostravy.

K nejvýraznějším haldám patří komplex hald formovaný od minulého století z karbonské hlušiny a koksárenských odpadů ve *Slezské Ostravě*. *Lokalita Bezruč* (52 ha) s prohořelou a stále teplotně aktivní haldou je reliéfovou dominantou města z daleka viditelnou. Další teplotně aktivní halda kupovitého tvaru se nachází u soutoku řeky Ostravice a Odry, lokalizovaná v komplexu průmyslových závodů v městské části Přívoz. K centrálním odvalům náleží už uvedený v městské části Zárubek a Heřmanice – ten s dílčími různými formami v závislosti na způsobu odvalování a využívání. V karvinské části revíru a v dalších lokalitách nejsou haldy tak výrazné, avšak jejich množství v rozptýleném rozmístění celkem dosahuje cca 130 objektů, jejich celková rozloha pak kolem 1 300 ha.

K významnějším haldám jiného původu náleží **odvaly s odpadem z hutních provozů** – vysokopeční a ocelárenské strusky, vyzdívký i odpady chemické – lokalizovány jsou v Ostravě (celková rozloha 240 ha) a v Třinci (60 ha).

Daleko závažnější jsou však pro Ostravsko destrukce povrchu se vznikajícími **poklesy území v důsledku poddolování**. Poklesy území, dosahující celkové rozlohy cca 305 km², a následné důlní škody se projevují v různé intenzitě a dopadech všude – ovšem v závislosti na hloubce a mocnosti těžených slojí a na struktuře objektů na povrchu. Poddolována je velká část Ostravy, zjevné škody jsou však menší – dříve těžené i nízké sloje, zakázána těžba pod vysokými pecemi, koksovny, elektrárnami, těžebními zařízeními, pod městským jádrem apod. – ohradníky, přesto jsou prostory s poklesy až 11 m především v městské části *Slezská Ostrava*: kostel sv. Josefa s okolím, areál bývalého dolu Zárubek a okolí podél Lučiny se zbytky slezskoostravského hradu, velká část Hrušova, velkoplošné poklesy v rybníčné oblasti Heřmanice aj.

S rozsáhlými destrukcemi se setkáváme v karvinské části revíru. Poklesy v členitějším terénu (Orlovská tabule) jsou suché, v nivě řeky Olše zvodnělé. Výrazně poklesové území je na území karvinského okresu souvislé v rozloze cca 105 km². V důlním poli dolu *Lazy v Orlové* poklesla území i o víc jak 20 m, dolu *ČSA v Karviné* 36 m, u dolů otevřených teprve v šedesátých letech – *Stonava, Karviná – Louky n. O.* kolem 6 m, další klesání (avšak už v devastovaném území) bude následovat. **Zcela zničena** a vysídlena byla *města Karviná a Orlová*, v původní Karviné (dnes Karviná 2 – Doly) zůstala jedině na ochranných pilířích těžební zařízení, z dřívější Orlové zůstaly jen nepatrné zbytky městského jádra, poklesy zničena a vysídlena je původně samostatná obec *Louky n. O.* (zůstal jen kostelík v opuštěné

krajině) i s přírodní rezervací Loucké rybníky, částečně zničení postihlo město *Doubravu, Prostřední Suchou a Darkov* (ohrožen je lázeňský areál). Zničena byla část Košicko-bohumínské dráhy mezi Bohumínem a Loukami n.O., permanentně vznikají škody na komunikacích (včetně nové železniční tratě, která nahradila uvedený úsek), inženýrských sítích, problémy jsou s údržbou vodotečí, muselo být vybudováno nové koryto *pro řeku Olši* v délce 1,1 km. Náprava těchto důsledků je velmi obtížná, neboť stav je možno považovat za definitivní teprve po dokončení těžby a stabilizaci povrchu. Těžba souvrství je však podstatně složitější než vytěžení jedné sloje. Z části slouží poklesová území potřebám, pro které by v jiných krajinných strukturách bylo třeba vybudovat příslušná zařízení, tj. sedimentační nádrže a prostory pro skládky různé struktury. Jiné využití zatím v Ostravské pánvi nemají.

Problémem současnosti v těžební oblasti je jev zcela nový a značně rizikový. Souvisí s likvidací dolů, šachty jsou zasypávány, čímž mnohde končí i jinak permanentní čerpání důlních vod. V opuštěných dílech hladina stoupá, a značné množství **metanu**, který se v uhelných slojích nachází, se dostává do jiných tlakových vztahů, především v místech starých důlních děl dochází k jeho výronům na povrch. Několik výbuchů v hustě osídleném území už má své oběti. Rychle se šíří desítky malých ohrazení s potrubním vyústěním pro důlní plyny (i příslušným zákazem vstupu a varováním).

Ostravské doly však nabízejí ještě jiné a využitelné zdroje a to silně **mineralizované vody**. Před válkou se v Ostravě na jednom dole jímala, plněna do láhví se prodávala jako stolní voda (Mariánskohorská kyselka). Koupelová Darkovská sůl se vyrábí v Horní Suché, kde v solivaru zdejší důlní vody jsou základní surovinou.

Z jiných pohraničních revírů registrujeme jeden a už po léta trvajícím problém. Je to *hořící rozsáhlá halda Dolu Kateřina v Radvanicích* (Východočeské uhelné doly, s.p. Trutnov), jejíž požár (s velkou zátěží pro blízké okolí) je postupně likvidován s technicky velmi náročnými postupy.

2.4.3. Těžba rud a kamene

Těžba ostatních surovin zanechala už méně výrazné reliéfové změny. V malém rozsahu to byly **rudy**. Setkáváme se s menšími odvaly či odpady z upravenství např. v Krušných horách – Měděnec, Cínovec, kde z části jsou už tyto lokality využívány jako odbavovací prostory u hraničního přechodu či byly rekultivovány, jesenická ložiska na Hornobenešovsku, Rýmařovsku mají být po ukončení těžby skládky hlušiny i odpadů překryty rekultivačními porosty, v likvidaci jsou ve Zlatých Horách odkaliště s úpravářským odpadem. Třebaže tyto lokality představují větší plochy, jejich lokalizace v málo osídlené krajině, příp. v lesích prakticky nikoho neohrožuje. V likvidaci jsou i nádrže podniku DIAMO Stráž pod Ralskem spojené s těžbou uranu, zprostředkované riziko radioaktivity zde však reálně existuje (podzemní vody, Ploučnice).

K nerudným zdrojům těženým v pohraničí náleží především suroviny stavební – **užitkový a dekorační kámen** a sypké či nezpevněné sedimenty jako štěrky, písky, jíly, příp. kaolin (včetně surovin sklářských a keramických). Reliéfové změny představují vytěžené prostory – lomy, ať už ve formě sníženin v krajině – jámy, nebo při těžbě ve svazích (pevné horniny – vápenec, pískovec, hlubinné i povrchové vyvěřeliny, metamorfované horniny) vznikají

výrazné lomové stěny. Tyto stěny s vytěženými prostory jsou devastačními jevy jen lokálního významu, druhotně je těžba spojena v degradačních vlivech v blízkém okolí případnou hlučností z vlastního provozu a přepravy. Příkladem mohou být velkolomy (drcené kamenivo) na Domažlicku - Svržno, Klíčov, na Broumovsku Rožmitál, Božanov, na Klatovsku vápencový velkolom Velké Hydčice, jehož výrazná svahová stěna je v krajině mimořádným jevem. Zvláštností je lom s těžbou rozsivkové zeminy v Borovanech v Jižních Čechách.

2.4.2. Těžba štěrků, štěrkopísků a písků

Podstatně rozsáhlejší změny vyvolává velkotěžba **štěrků a štěrkopísků** převážně v širších nivách řek, což se v českém pohraničí týká zvláště povodí Lužnice, Moravy a Odry. Těženy jsou i **písky**, jejichž výskyt vedle říčních sedimentů je spojen i s uloženinami ledovcového původu (výběžky Slezské nížiny na území ČR v severním pohraničí) a vátými písky. Těžební prostory v nivách uvedených řek se nacházejí v krajinách funkčně velmi rozdílných a velkoplošné jámy po těžbě vesměs zatopené se jeví v rozdílných vazbách řešení příslušné zátěže. V případě soustavy pískoven podél Lužnice tyto vodní plochy při nenáročném úpravě blízkého okolí by mohly i vhodně zapadnout do pestré, rybníky bohaté krajiny s četnými lesy, která právě svými hodnotami a prostorovým uspořádáním těchto přírodních složek se stala chráněnou krajinnou oblastí. CHKO TŘEBONŠKO je navíc zařazena do mezinárodního systému biosférických rezervací UNESCO.

V blízkosti hraničního přechodu do Rakouska *Halámky – Neu Nagelberg* rozsáhlá štěrkopískovna protáhlého tvaru cca 2 x 1 km v prostoru borových lesů, mezi meandrující Lužnicí a silnicí E 49 je propojena pásovým dopravníkem v délce téměř 2 km do železniční stanice Nová Ves n. L. Na těžební prostor bezprostředně navazuje *přírodní rezervace Horní Lužnice* o 414 ha rozlohy. Další soustava pískoven začíná na severním okraji Suchdolu n. L. Na menší *Tušínskou* se zatopenou plochou cca 50 ha navazuje severněji další lokalita o rozloze cca 100 ha. Těžební prostor mezi Lužnicí a silnicí E 49 přechází až k *Majdaleně* se 4 km dlouhou zatopenou pískovnou o rozloze kolem 1 600 ha. V daném typu a funkci této krajiny s velmi řídkým osídlením (mimo města) se reliéfové změny nejeví jako zátěže.

DOLNÍ POMORAVÍ s širokou nivou řeky je zdrojem rozsáhlých zásob štěrků a štěrkopísků. K velkoplošným lokalitám těžby patří štěrkovny jižně od Napajedel o celkové rozloze cca 100 ha, z čehož podstatná část je v provozu s navazující prefabrikací, část je opuštěna a ponechána svému osudu. Okolí lokality podél řeky Moravy je zemědělské, náhodní návštěvníci využívají zatopených ploch k rybaření i koupání. Poloha mezi *Napajedly-Otrokovicemi a Uherským Hradištěm* dává šanci na využitelnost pro tyto aktivity.

Ostrožská Nová Ves využívá svými obyvateli rozsáhlý vytěžený prostor štěrkopísků mezi vlastním městem - železniční tratí a Bobrovcem – přítokem Moravy. Vodní plochy o rozloze cca 400 ha přes vyhlášení hygienického pásma jsou lemovány chatovišti a na jedné z nich je v provozu i loděnice. Přesto je ke koupání vyčleněna jedna menší zatopená štěrkovna, slouží jako veřejné přírodní koupaliště, na něž navazuje parking a autokemp. Hygienické pásmo ochrany je rovněž vyhlášeno u vodních ploch po vytěžených štěrkopískách v *Moravské Nové Vsi*. Na 100 ha lokalitu navazují rozsáhlé lužní lesy podél Moravy i naftová pole a nivní louky. Vodní plochy jsou v létě vyhledávanou lokalitou ke koupání.

Jiného druhu je lokalita u železniční stanice *Bzenec* – přívoz, kde mezi tratí a meandry řeky Moravy je těžen písek. Rozsáhlý prostor je zde tvořen vátými písiky, které jsou součástí přírodního parku. Kupodivu vedle těžby této suroviny slouží značná část rozsáhlé zalesněného území jako vojenské cvičiště. Plochá jáma téměř obdélníkového tvaru o cca 250 ha je těžena postupně s živou asi 20 m vysokou stěnou. Zjevné funkční narušení se prakticky neprojevuje.

POODŘÍ je těžbou štěrků zatíženo v nivě této řeky v souvislém pásu od soutoku řeky Opavy s Odrou až po ústí Olše do Odry, tedy *od Ostravy až do Bohumína*. Některé menší vytěžené plochy v sz. části Ostravy byly už zasypány a využity, avšak největší vodní plochy se táhnou po obou stranách Odry od místní části Hrušov v Ostravě až za Bohumín. Částečná těžba nadále pokračuje v Bohumíně – Pudlově a Starém Bohumíně – Šunychlu, zde je voda této štěrkovny součástí vodních zdrojů pitné vody pro město Bohumín. Rozloha těchto vodních ploch na území Ostravy činí cca 140 ha, v Bohumíně asi 125 ha. Lokalizace zatopených štěrkoven v průmyslové konurbaci s mimořádnou hustotou zalidnění a nedostatku možností rekreace a vody vede k tomu, že letní období představuje tisícové návštěvnosti k rekreaci u vody. Na území Ostravy nejsou tyto aktivity omezovány, avšak ani podporovány, a je zde trpěno i vodní lyžování. Záměry o využití těchto vodních ploch se mění. Před 30 lety byly snahy o jejich propojení na prostory navazujících rybníků mezi Ostravou – Bohumínem a Orlovou, o vytvoření nového velkého vodního prostoru mezi těmito průmyslovými centry. V současné době se stále zřetelněji prosazují požadavky na usplavnění Odry do Ostravy a pak by ony vytěžené prostory měly sloužit za základ přístavních doků a překladišť.

Do této oblasti nutno zařadit i štěrkovnu u řeky Opavy v *Hlučíně*, kde v délce 2 km a rozloze cca 56 ha je využívána k rekreaci a turistice s možností veslařských závodů, koupání, vodních sportů, k dispozici jsou i umělé bazény a autokemp. Těžba však pokračuje v samém sousedství na nové lokalitě v Dolním Benešově.

Analýzou tří základních složek přírodního subsystému a hodnocením změn v krajinách českého pohraničí zřetelně je prokázán rozhodující vliv těžby energetických surovin na vznik ekologických zátěží, které ve zpracovatelské návaznosti na jejich využití dávají i odpady přímo či nepřímo působící dále na uvedené složky. Reliéfové změny se vznikem konvexních i konkávních forem jsou v případě velkoplošných forem krajiny rozhodující.

2.5. ÚZEMÍ POSTIŽENÁ EKOLOGICKÝMI ZÁTĚŽEMI

Analýzy degradačních dopadů a devastací v krajinách umožňují vymezení nejvíce postižených oblastí v různém stupni zatížení. Bývalé pracoviště Výzkumného ústavu výstavby a architektury v Ústí n.L. v úzké vazbě na MŽP ČR se takovým úkolem zabývalo, zpracovalo metodiku výzkumu, systém kritérií a ukazatelů pro hodnocení úrovně ŽP s uplatněním aspektů ekologických, sociálních a zdravotních ve vymezených územích, což představuje nové přístupy v hodnocení krajiny. Ekologické zátěže jsou klasifikovány jako vysoké, velmi vysoké a kritické. Pro určení ekologické zátěže byly použity tyto ukazatele:

- a. ovzduší: poléťavý prach, SO₂, ostatní škodliviny, zápach
- b. vody: vodní toky – jakostní třída, pitná voda - % obyvatel zásobovaných pitnou vodou nevyhovující ČSN
- c. půdy: devastace - % devastovaných ploch, kontaminace, eroze, rizikové skládky
- d. bio: koeficient ekologické stability, lesy – pásmo imisního ohrožení
- e. fyzikální: hluk - % obyvatel postižených nadměrným dopravním hlukem

Výstupy z tohoto výzkumu potvrzují jednak existenci dvou největších zatížených oblastí, tj. Podkrušnohoří a Ostravska, navíc rozšiřují zatížení krajiny na prostor českolipsko-ralský zřejmě ovlivněný nedávnou těžbou uranové rudy.

Vedle sledování ekologicky postižených oblastí bylo v rámci úkolu zpracováno v okresním měřítku také zdravotní zatížení ve třech stupních: střední, vysoký a velmi vysoký. Také zde platí dominance oblastí krušnohorské a ostravské. Po revizi ekologicky postižených oblastí ke konci roku 1993 byly stejným ústavem na úrovni okresů vyjádřeny rozlohy (podíly) postižených území (viz Statistická ročenka ŽP ČR, odd. B, str. 164-168). V oblastech s koncentrací průmyslových odvětví působí řada producentů s různými degradačními vlivy, v jiných ekologická zátěž je vyvolána třeba jen jedním producentem a jednou složkou působení, avšak leckdy s důsledky i na celé rozloze okresu (např. znečištěné ovzduší, znehodnocená půda, postižené lesy apod.).

V pásmu degradačních vlivů se nacházejí v plné rozloze všechny krušnohorské resp. pánevní okresy, stejně tak Ostravsko. V západní části Podkrkonoší jsou okresy rovněž v celé rozloze ekologicky postižené, ve východní části Podkrkonoší jen zčásti. V rámci pohraničních oblastí jsou hodnocena s menším postižením ještě území v okresech Zlín a České Budějovice.

2.6. EKOLOGICKÉ INVESTICE

Stranou našeho zájmu nezůstaly ani investice vložené do omezení negativních vlivů na životní prostředí. *Zvolili jsme dva způsoby, a sice celkový rozsah ekologických investic a zároveň jejich podíl z celkových investic (sledováno vždy za okres). Základní představu v kvantitativním vyjádření podává tabulka 2.5., grafické znázornění uvádíme v závěru této kapitoly.*

Tabulka 2.5. Okresy ČR s mimořádným zastoupením ekologických investic

okres	celkem ŽP v mld. Kč	% ŽP ze všech	okres	celkem ŽP v mld. Kč	% ŽP ze všech
	1994-97	1995+96		1994-97	1995+96
Chomutov	13,9	58	Praha	7,4	1
Ostrava	7,1	14	Pardubice	7,0	15
Louny	6,9	45	Mělník	6,2	21
Trutnov	3,4	19	Frýdek-Místek	4,2	17
Sokolov	3,9	20	Česká Lípa	2,5	21

V realizaci ekologických investic v **absolutním i relativním pohledu** dominuje pánevní okres **Chomutov**, kde v polovině 90. let více než polovina investic směřovala do životního prostředí. Druhé místo patří hlavnímu městu, podíl investic tohoto druhu byl však více než symbolický! V následující skupině, v níž jen Ostrava leží bezprostředně v pohraničí, se pro ekologii proinvestovalo řádově 7 miliard Kč během čtyř let. Pouze v jinak investičně zřejmě neatraktivním okrese Louny je podíl vysoký (elektrárna Počeradý). V poslední uváděné skupině vesměs pohraničních okresů se zastoupení ekologických investic pohybuje kolem pětiny.

2.7. MOŽNOSTI VYUŽITÍ ÚZEMNÍHO POTENCIÁLU

Terplan Praha zpracoval na základě podkladů Geofondu Praha Regionální a odvětvovou analýzu ČR, z níž jsou sestaveny kartogramy zařazené v této práci. Územní rozsah nerostných surovin, specifikovaný jako podíl na celkové ploše a označovaný jako plošná zátěž, umožňuje poznání rozvojových bariér v konkrétních území. Rozlišuje se jednak ochrana - ukazující především na potenciální omezení, jednak probíhající těžba (hlubinná i povrchová) - vyjadřující již aktuální situaci.

V obou případech je zřejmé, že určitá omezení platí jen pro část území Česka: zjednodušeně se jedná o „sever“ a „východ“. V Ostravsko-karvinském revíru je chráněna dokonce většina území, v okrese Karviná pak veškeré území (100 %!). Zde je také nejvyšší využití – 38 %. V zásadě můžeme uvažovat zhruba s třetinovým podílem: např. na Mostecku odpovídající hodnoty čítají 30 resp. 11 %.

Tabulka 2.6. Okresy ČR s nejvyšší plošnou zátěží nerostnými surovinami (% plochy)

okres	pod ochranou	s těžbou	okres	pod ochranou	s těžbou
Most	35	11	Karviná	100	38
Kladno	23	14	Ostrava-město	88	8
Teplice	23	7	Frýdek-Místek	64	8
Chomutov	21	6	Nový Jičín	39	6

LITERATURA

- HAVRLANT, M.: Antropogenní formy reliéfu a životní prostředí v Ostravské průmyslové oblasti, Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě, sv. 41, SPN, Praha 1980
- JANKOWSKI, A., HAVRLANT, M.: Anthropogene Reliefänderungen in Oberschlesien, Atlas Ost-und Südosteuropa, mapa v měřítku 1 : 200 00, textová část 42.s. ÖIOSOE, WIEN 1999
- HORNICKÁ ROČENKA 98, ČBU, ZSNP, STČR, Montanex, Ostrava 1999
- KOMOŘANSKO, Minulost a současnost, Doly a úpravny Komořany s.p., 1993

SBORNÍK PRACÍ VŠB – TU Ostrava, řada: hornictví – geologie, Monografie 2, VŠB-TU
Ostrava 1999

ŠTÝS, S.: Zelené proměny černého severu, SD a.s., Chomutov 1991

DLESKOVÁ, P.: Zhodnocení stavu životního prostředí v okrese Sokolov, UJEP, Ústí n. L.
1994

NOVÁ, J.: Revitalizace území po těžbě hnědého uhlí na lomu Ležáky, UJEP, Ústí n.L. 1995

PEŠKOVÁ, P.: Obnova funkcí území narušeného těžební činností v SHR, UJEP, Ústí n.L.
1995

VANČUROVÁ, L.: Povrchová těžba uhlí, její ekonomické a ekologické důsledky, UJEP,
Ústí n. L. 1996

3. ZEMĚDĚLSTVÍ

3.1. ÚVOD

Zásadní změny v zemědělství pohraničních okresů jsme v první fázi výzkumu sledovali na pozadí celorepublikových změn, a to z hlediska dlouhodobého vývoje využití ploch, zaměstnanosti k roku 1995 a novým aktivitám v zemědělství.

Pro hodnocení diferencí v různých typech pohraničí, které se od sebe odlišují nejen svými přírodními předpoklady, ale i např. sousedstvím se zeměmi na různé úrovni ekonomického rozvoje, jsme použili vlastní, pracovní verze typologie pohraničních okresů. Přestože jsme si vědomi jak určitého zjednodušení, tak i sporného zařazení některých okresů na rozhraní typů do konkrétních typů. (Navíc v datech před rokem 1996 není samostatně hodnocen okres Jeseník.) Takto byly jednotlivé pohraniční okresy zařazeny do 6 typů, viz tabulka 3.1.

Tabulka 3.1. Pracovní typologie pohraničních okresů ČR

typ	název	okresy
1.	Bavorský	Cheb, Tachov, Domažlice, Klatovy, Prachatice
2.	Saský	Sokolov, Karlovy Vary, Chomutov, Most, Teplice, Ústí n. L., Děčín, Česká Lípa
3.	Polský	Liberec, Jablonec n. N., Semily, Trutnov, Náchod, Rychnov n. Kn., Ústí n. O., Šumperk
4.	Slezský	Jeseník, Bruntál, Opava, Karviná, Ostrava
5.	Slovenský	Frýdek-Místek, Vsetín, Zlín, Uherské Hradiště, Hodonín
6.	Rakouský	Český Krumlov, České Budějovice, Jindřichův Hradec, Znojmo, Břeclav

3.2. ZEMĚDĚLSKÝ PŮDNÍ FOND

3.2.1. Přírodní podmínky pro zemědělství

Přírodní podmínky pro zemědělskou výrobu jsou souhrnem mnoha dílčích faktorů. Prostorové rozmístění, rozsah a zaměření zemědělské výroby je ovlivněno charakterem reliéfu, půdními předpoklady a v neposlední řadě i klimatickými podmínkami. Na mezoregionální úrovni, kdy jako základní územní jednotky byly vybrány okresy, jde o hodnocení přírodních podmínek pro zemědělskou výrobu v pohraničních oblastech České republiky, a jejich diferenciaci.

Mezi prstencem pohraničních okresů a ostatními vnitrozemskými okresy ČR se projevují **poměrně velké regionální diference** v přírodních podmínkách pro zemědělskou výrobu. To je způsobeno především charakterem reliéfu, od něhož se následně odvíjejí další faktory ovlivňující možnosti zemědělské výroby. Velké regionální diference jsou patrné z mnoha dílčích ukazatelů, jako je např. **střední nadmořská výška** (prstencový pás pohraničních hornatých okresů je zřetelný). Vypovídací schopnost tohoto ukazatele za jednotlivé okresy ČR je však snížena velkou variabilitou daného ukazatele uvnitř jednotlivých okresů. Uvedený ukazatel vypovídá i o diferencích v charakteru jednotlivých pohraničních okresů. Ve sledovaných pohraničních okresech ovlivňuje možnosti a zaměření zemědělského využívání území i značná svažitost pozemků.

Přírodní podmínky daného území pro zemědělské hospodaření lze hodnotit na základě mnoha dílčích ukazatelů. Cenné je však hodnocení pomocí syntetických ukazatelů, které zohledňují více či méně plnou šíři faktorů charakterizujících přírodní předpoklady pro zemědělské hospodaření. Uvedené požadavky splňují především dva syntetické ukazatele, které charakterizují přírodní podmínky pro zemědělskou výrobu souhrnně – jsou to bonitované půdně ekologické jednotky (BPEJ) a průměrná cena zemědělské půdy.

Bonitované půdně ekologické jednotky byly v 70. letech vytvořeny na základě komplexního průzkumu půd (Dušek, Klečka 1991, In: Bičík a kol. 1991). Každá bonitovaná půdně ekologická jednotka je vyjádřena pětimístným kódem, který charakterizuje jednotlivé dílčí faktory přírodních podmínek pro zemědělské hospodaření (Götz, Novotná 1995). Při hodnocení vhodnosti přírodních podmínek pohraničních okresů ČR pro zemědělské hospodaření lze využít průměrné hodnoty produkční schopnosti zemědělské půdy v jednotlivých okresech. Číslo produkční schopnosti udává vztah průměrné úrodnosti okresu k nejmúrodnější bonitované půdně ekologické jednotce ČR, za kterou je považována černozem na spraších v teplé oblasti. Produkční schopnost nejmúrodnější zemědělské půdy, tedy zemědělské půdy s nejlepší BPEJ, je vyjádřena hodnotou 100 bodů, okresy s např. polovičním počtem bodů mají i poloviční produkční schopnost zemědělské půdy.

Z mapy 3.1. je zřejmé, že pohraniční okresy ČR (spolu s Českomoravskou vrchovinou) vykazují celkově podprůměrnou, místy i nejnižší produkční schopnost zemědělské půdy (z.p.), a tím i **nejhorší přírodní předpoklady pro zemědělské hospodaření**. Z hlediska vnitřních diferencí produkční schopnosti zemědělských půd mezi pohraničními okresy má nejhorší přírodní podmínky pro zemědělské hospodaření - konkrétně pro rostlinnou výrobu - **souvislý pás okresů jihozápadního pohraničí** – od okresu Karlovy Vary na západě až po okres Český Krumlov na jihu. Dále se jedná rovněž o souvislý pás okresů **na severu republiky**, počínaje okresem Ústí n. L. až po okres Bruntál, a moravské pohraniční okresy Frýdek - Místek, Vsetín a Zlín.

Nejlepší přírodní podmínky pro zemědělské hospodaření v rámci pohraničních okresů ČR mají zcela pochopitelně tři okresy v moravských úvalech (Znojmo, Břeclav a Hodonín). Tyto okresy vykazují nadprůměrné přírodní podmínky nejen v rámci sledovaných okresů, ale i v rámci celé ČR.

*Ukazatel **ceny zemědělské půdy** (mapa 3.2.) vyjadřuje přírodní podmínky pro zemědělské hospodaření jiným způsobem. Vyjadřuje průměrnou, úředně stanovenou cenu jednoho hektaru zemědělské půdy, která byla vypracována pro potřeby řešení majetkoprávních vztahů k půdě (daně z nemovitostí a pozemků) a v žádném případě nevyjadřuje tržní cenu půdy (nezohledňuje působení tržního prostředí, např. polohu pozemku, vzdálenost od skladovacích objektů, zpracovatelských závodů, místa spotřeby, faktory související s nabídkou a poptávkou na trhu s půdou apod.). Vzhledem k tomu, že byla průměrná cena zemědělské půdy stanovena na základě bonitovaných půdně ekologických jednotek, je tento ukazatel vhodným syntetickým indikátorem kvality přírodních podmínek zemědělské půdy pro zemědělské hospodaření. K danému hodnocení byla použita průměrná cena zemědělské půdy, stanovená v roce 1991 (podle zkušeností z výzkumu zemědělství na mikroregionální úrovni je cena zemědělské půdy stanovená v roce 1991 vhodnějším indikátorem přírodních předpokladů pro zemědělské hospodaření, než průměrná cena zemědělské půdy stanovená v roce 1995).*

3.2.2. Zemědělský půdní fond ČR

Po roce 1990 dochází v zemědělském půdním fondu ČR k výraznějším změnám, a to jak z hlediska jeho rozsahu, tak z hlediska – a to především v pohraničních oblastech – jeho struktury. V celé České republice dochází **v dlouhodobém vývoji k pozvolnému absolutnímu úbytku** zemědělské půdy. Např. od roku 1966, kdy celková výměra zemědělské půdy ČR činila 4513 tis. ha (tj. 57 % z celkové rozlohy státu), došlo k úbytku o cca 5 %, což představuje 233 tis. ha zemědělské půdy. Současný podíl zemědělské půdy z celkové rozlohy státu klesl na 54 % (1996).

V období před rokem 1989 brzdil úbytek zemědělské a orné půdy zákon na ochranu zemědělské půdy. Vynětí půdy ze zemědělského půdního fondu bylo složité a především bylo vázáno na poměrně značné finanční odvody. Trend úbytku zemědělské půdy nabyl v rámci celé republiky na dynamičnosti po roce 1990, a to z několika důvodů. Především se všeobecně upouští od zemědělského využívání půdy v oblastech, kde jsou přírodní podmínky pro zemědělství nepříznivé – např. z hlediska nadmořské výšky, svažitosti, nevhodných půdních a klimatických podmínek. Tento proces je možno chápat jako přirozenou reakci na dřívější tendence maximálního využití půdního fondu pro zajištění kvantity zemědělské produkce. Zatímco tento **trend je typický pro pohraniční okresy**, které mají vesměs nepříznivé podmínky pro zemědělství, dochází k obdobné redukci využívání zemědělského půdního fondu i v oblastech tradičně vysoce produkčních. Omezené využívání zemědělského půdního fondu je zde však vyvoláno a regulováno důvodem jiným, v našich podmínkách novým: nižší poptávkou na trhu zemědělských produktů, ale také celkovou restrukturalizací organizace zemědělské výroby.

K podstatně významnějším změnám po roce 1990 dochází ve vlastní struktuře půdního fondu, tj. v zastoupení jednotlivých kultur, především orné půdy (o.p.) a trvalých travních porostů (TTP). Zatímco období do r. 1990 lze charakterizovat zvyšujícím se podílem orné půdy (průměrný podíl orné půdy z výměry zemědělské půdy, tj. **procento zornění**, byl v r. 1989 v ČR 75,3 %), po roce 1990 její podíl na zemědělské půdě jak v rámci celé republiky, tak prakticky ve všech okresech klesá (v roce 1996 bylo průměrné procento zornění v ČR 73,4 %).

Zemědělská politika státu do roku 1990 diktovala v zájmu dosažení soběstačnosti zemědělské produkce zvyšování procenta zornění i v oblastech, které neměly pro rozšiřování ploch orné půdy předpoklady. Kromě toho, že šlo o oblasti produkčně výrazně podprůměrné, které neměly ani při vyšším podílu orné půdy ekonomický efekt, docházelo zde často právě v důsledku změněného poměru luk a pastvin a orné půdy k erozi a tedy degradaci půdy. Podíl trvalých travních porostů ve struktuře zemědělského půdního fondu dlouhodobě klesal.

V období po roce 1990 je patrný pozitivní, v podstatě přirozený vývoj. Relativně výrazný úbytek orné půdy (cca 5 – 10 %) je totiž zřetelný v pohraničních, tedy horských okresech ČR (mapa 3.4.). V průběhu transformačního období je tak opouštěna orná půda s nižší kvalitou, a to právě především v oblastech horských a podhorských. V těchto oblastech zároveň rapidně roste zastoupení trvalých travních porostů, tj. luk a pastvin, ve struktuře zemědělského půdního fondu, což je bezesporu jev pozitivní, s dobrým dopadem na životní prostředí a na celkový charakter krajiny v horských a podhorských oblastech. Z mapy 3.5. je patrný někde i více než 15 % **nárůst rozlohy trvalých travních porostů v pohraničních horských oblastech státu.**

Současný proces změny struktury zemědělského půdního fondu ve prospěch zvyšování podílu trvalých travních porostů (zvýšení průměrného podílu TTP z 10,6 % v roce 1990 na 11,4 % v roce 1996), nastartovaný po roce 1990, chápeme tedy jako proces pozitivní, proces logického návratu k přirozené struktuře zemědělského půdního fondu, který současně reflektuje i situaci na trhu zemědělských komodit.

Zásadní otázkou ovšem zůstává, zda proces opouštění zemědělské půdy a změny jeho struktury nepovede k opačnému extrému, který by si v konečném důsledku pravděpodobně vynutil určitá regulační opatření státu na udržení zemědělství alespoň v jeho mimoprodukčních funkcích. Riziko tohoto ad absurdum domyšleného trendu je nejvyšší v oblastech se zhoršenou ekonomickou situací a nepříznivou sociální strukturou, mezi něž patří právě i řada okresů pohraničních.

V podrobnějším přehledu se zabýváme změnami ploch zemědělské a orné půdy v pohraničních okresech, a to z hlediska dlouhodobého vývoje od roku 1960, a především z hlediska změn s větší dynamikou, které nastaly po roce 1990.

3.2.3. Změny ploch zemědělsky využívané půdy

A. Zemědělská půda

Období 1961 - 1996

Z pohraničních okresů absolutně nejvyšší úbytky zemědělské půdy, a to i v rámci ČR (nad 16 %) zaznamenaly ve sledovaném období okresy severozápadního pohraničí - jde prakticky o celý pohraniční pás okresů Sokolov, Chomutov, Most, Teplice, ale i Karlovy Vary a Ústí n. L, kde je úbytek nepatrně nižší, přesto však vzhledem k ostatním okresům výrazný. Zde lze úbytek jednoznačně vysvětlit rozšiřováním povrchové těžby uhlí v minulém období. V pánevích okresech se však situace po roce 1990, v důsledku omezené těžby uhlí, stabilizovala.

Obdobná situace je i v některých okresech jihozápadní hranice: Klatovy, Prachatice, Český Krumlov. Odlišný vývoj ostatních okresů jihozápadní hranice pohraničí (okresy Tachov, Domažlice), lze jen obtížně vysvětlit. Úbytky půdy zde byly minimální, tj. méně než 4 %, a odpovídaly úbytkům půdy jihomoravských pohraničních okresů (Znojmo, Hodonín).

Vzhledem k ostatním okresům ČR se též výrazně odlišuje východní hranice ČR, kde především v okresech Frýdek - Místek, Vsetín a Zlín došlo k výraznějším úbytkům, srovnatelným s úbytky zemědělské půdy v jižní části bavorského pohraničí (12 – 16 %). V rámci této východní hranice jde především o okresy s horšími přírodními podmínkami, což je pravděpodobně důvodem výrazné diferenciaci uvnitř typu. Nejmenší úbytky v rámci moravsko-slovenského pomezí jsou v okresech Hodonín a Uherské Hradiště (8 % a méně).

Jižní pohraničí (rakouský typ) vykazuje nejnižší úbytky ploch zemědělské půdy v rámci republiky (především okres Znojmo), výjimku zde tvoří okres Břeclav, který se řadí do stejné kategorie jako severní část slovenského typu pohraničí. K největšímu úbytku zemědělské půdy zde došlo v období výstavby Novomlýnských nádrží v 70. a 80. letech.

Severní hranice, tj. typ polský a slezský se výrazně diferencuje na část východní (okres Šumperk, dnes i Jeseník, Bruntál, Opava, Ostrava, Karviná), které mají stejné hodnoty

úbytku jako okresy severní části východní hranice (tj. jde o typ slezský) a tvoří tak celý výrazný pohraniční pás. Polský typ pohraničí tvoří pestrou mozaiku kategorií úbytku, převažují však hodnoty od 4 do 8 %, s výjimkou okresů Česká Lípa a Jablonec n.N., kde byly úbytky větší.

Je tedy možné konstatovat, že z hlediska úbytku zemědělské půdy v období 1961 - 1996 se **pohraničí výrazně odlišuje od ostatních okresů ČR**, a to především na severozápadní hranici, jihu jihozápadní hranice a v severovýchodní a východní části republiky.

Období 1990 - 1996

Tempo úbytků zemědělské půdy se v období 1990 až 1996 podstatně zvýšilo, což odpovídá přechodu státu na tržní systém a je reakcí na celkovou přebytečnost zemědělské produkce i její neefektivnost, a je oprávněné v okresech s horšími přírodními podmínkami. V uvedených oblastech fakticky představuje **návrat k "normálnímu" stavu**. Úbytky za toto období v pohraničních okresech prakticky korespondují s úbytky dlouhodobými, s některými výjimkami: prakticky se zastavila ztráta zemědělské půdy v okrese Český Krumlov, naopak v okrese Tachov došlo k výraznějšímu úbytku. Pravděpodobně jde o důsledek rozpadu obřího státního statku Tachov a jeho privatizace. V souvislosti s omezením povrchové těžby uhlí poklesla i dynamika úbytků zemědělské půdy v některých okresech severočeské pánevní oblasti, jde zvláště o okresy Chomutov, Most, ale i Karlovy Vary.

V rámci celorepublikových hodnot úbytků, které se pohybovaly kolem 1 % (sedm okresů zaznamenalo dokonce nárůst plochy zemědělské půdy, příp. stagnaci, z toho tři pohraniční: Šumperk, Domažlice, Český Krumlov) se výrazně odlišovaly okresy pohraniční, a to **na jihozápadní a severozápadní hranici** (Prachatice, Tachov, Sokolov, Karlovy Vary, Teplice, Ústí n.L., Děčín, Česká Lípa, dále Jablonec n.N.), na Moravě prakticky jednotlivě okresy Bruntál, Ostrava, Karviná, Hodonín, Břeclav) - viz mapa 3.3.

Období 1995 - 1996

V období jednoho sledovaného roku jsou největší úbytky v pohraničních okresech Bruntál a Břeclav (hodnoty srovnatelné s okresy Praha-východ a Praha-západ, kde dochází k úbytku v důsledku výstavby, a Nymburk). Na Bruntálsku se pravděpodobně jedná o důsledek rozpadu mamutího státního statku, na Břeclavsku značnou část zemědělského půdního fondu pohltila výstavba rychlostní komunikace.

B. Orná půda

Průměrný podíl orné půdy na rozloze státu je v současné době 40 % (1996), podíl orné půdy na rozloze zemědělské půdy činí cca 73 %.

Období 1961 - 1996

Vývoj ploch orné půdy koresponduje s vývojem ploch zemědělské půdy. Vyjma pěti okresů (z toho jsou dva pohraniční: České Budějovice a Znojmo), kde plocha orné půdy zůstala prakticky beze změn, došlo ve všech ostatních okresech ČR ke ztrátě orné půdy. I v rámci dlouhodobých změn lze hovořit o **výrazném podílu pohraničních okresů na celkovém úbytku plochy orné půdy**. Jde především o souvislý pás okresů severozápadního a severního pohraničí i pohraničí východního, resp. jihovýchodního. Více diferencováno je pohraničí jihozápadní (typ bavorský), kde např. okresy Cheb, Tachov a Domažlice

zaznamenaly jen menší úbytky (do 4 %), odpovídající převažujícím hodnotám úbytků ve vnitrozemských okresech.

Období 1990 - 1996

Úbytek orné půdy v posledním období (od r. 1990) je možno považovat za přirozený vývoj. Orné půdy ubývá v podhorských oblastech (návrat k "normálnímu" stavu) - tedy převážně v oblastech pohraničních. Dochází **ke kompenzaci nepříznivého vývoje socialistické zemědělské velkovýroby**, kdy docházelo k umělému, abnormálně vysokému zornění. Dochází zde **k výraznější diferenciaci pohraničních okresů od okresů vnitrozemských**, především v typu pohraničí bavorském, saském, slezském. V polském, rakouském i slovenském pohraničí zůstal stav orné půdy prakticky nezměněn, v okrese Hodonín došlo dokonce k mírnému nárůstu ploch orné půdy. Svou roli zde hraje dotační politika státu - dotace na zatravnění orné půdy v horších přírodních podmínkách, vyjádřených cenou zemědělské půdy podle katastrálních území.

Období 1995 - 1996

V posledním sledovaném roce byly rozdíly v plochách orné půdy minimální. K největším změnám došlo v Podkrušnohoří: souvislý pás od Chebska po Českolipsko, dále Bruntálsko, Beskydy, Břeclavsko.

C. Trvalé travní porosty

Průměrný podíl trvalých travních porostů (TTP) na rozloze státu je cca 11 % (1996), na rozloze zemědělské půdy se louky a pastviny podílejí 22 %.

Období 1990 - 1996

Vývoj ploch trvalých travních porostů je v posledním sledovaném období **podporován dotační agrární politikou státu**. Obecně lze konstatovat, že od r. 1990 prakticky ve všech pohraničních okresech - vyjma vysoce produkčních okresů Břeclav, Hodonín i Znojmo - podíl TTP **plynule roste**. Největší přírůstky vykazuje bavorský a saský typ pohraničí, dále severomoravské okresy Šumperk (+ Jeseník), Bruntál a Zlín.

Můžeme předpokládat, že zatravnění pozemků, které není možno využít jako ornou půdu, bude pokračovat, i když již ne tak dynamicky, a především diferencovaně. Předpokládáme, že nejvyšší intenzita dalšího zatravnění proběhne v pohraničních okresech, a to v oblasti polského typu (Orlické hory) a jihozápadního pohraničí bavorského typu (Český les).

V rámci ČR došlo ale i k úbytku TTP, a to v nížinných oblastech. Tento trend by odpovídal žádoucí diferenciaci využívání území republiky pro zemědělské účely. Jedná se o intenzivní využívání zemědělské (orné) půdy tam, kde jsou pro to (především přírodní) předpoklady.

3.3. ZAMĚSTNANOST V ZEMĚDĚLSTVÍ

Zjistit přesné údaje o vývoji počtu pracujících v zemědělství je obtížné vzhledem k rozdílným metodikám v rozdílných časových obdobích i v nepřesnostech interpretace údajů. Hodnocení regionálních rozdílů v zaměstnanosti v zemědělství vychází z údajů Agrocenzu, jediného hodnověrného a podle jednotné metodiky realizovaného „zemědělského sčítání“,

provedeného koncem roku 1995. Srovnání umožňují relativní údaje počtu trvale činných osob v zemědělství, vztaženého na 100 ha zemědělské půdy.

Nejvyšší zastoupení zemědělského obyvatelstva, vyjádřené prostřednictvím ukazatele **počtu pracovníků na 100 ha zemědělské půdy** (mapa 3.6.) bylo zjištěno jen ve větších městech (Praha, Brno, Plzeň, Ostrava, Karviná: vesměs přes 10 pracovníků/100 ha zemědělské půdy), a dále v okrese Zlín. Vzhledem k tomu, že se nejedná o typické zemědělské regiony, a ani příměstské zemědělství zde nemůže hrát rozhodující roli, jedná se zde – vedle nízké rozlohy zemědělské půdy - pravděpodobně o pracovníky různých zemědělských (obchodních aj.) společností, kteří byli zahrnuti do statistiky.

Vyšší zaměstnanost v zemědělství je tradičně v **moravských okresech**. Z hlediska pohraničí se jedná o výraznou roli celé východní hranice - s výjimkou okresu Vsetín (počet trvale činných v zemědělství od 6 do 6,9 prac./100ha), která s východní částí hranice severní (okresy Opava, Ostrava, Karviná, Frýdek-Místek) a částí hranice jižní (okres Břeclav) tvoří souvislý pás (typ slovenský, slezský a částečně rakouský), který představuje zaměstnanost v zemědělství nad 8 osob/100 ha zemědělské půdy.

Na jižní hranici (typ bavorský a rakouský) situace v některých okresech odpovídá počtu trvale činných i ve vnitrozemských okresech české části republiky (5 - 6,9 prac./100 ha z.p.), celkově je však možno hovořit o výrazné odlišnosti pohraničních okresů (pod 6 prac./100 ha z.p.). Čestnou výjimku představují okresy Domažlice (7,0-7,9 prac./100 ha z.p.), Znojmo a Č. Budějovice (6,0 - 6,9 prac./100 ha z.p.).

Na severní hranici (typ saský a polský) je situace obdobná (počet prac.pod 6/100 ha z.p.). Pouze v okresech Semily (7,0-7,9 prac. /100 ha z.p.), Most, Náchod, Šumperk (+ Jeseník) (6,0-6,9 prac./100 ha z.p.) je tato hodnota vyšší.

3.4. AKTIVITY / FORMY ORGANIZACE ZEMĚDĚLSKÉ VÝROBY

Údaje o právních formách aktivit v zemědělství vycházejí vzhledem k nedostatku jiné přesné statistiky z Agrocenzu 1995, do něhož byly zahrnuty právnické subjekty i samostatně hospodařící zemědělci s výměrou nad 3 ha. Mimo Agrocenzus zůstali tedy jen drobní přestítelé a chovatelé, zahrnuto bylo celkem 80 % z.p. a 90 % o.p. Je tedy možné tvrdit, že toto sčítání reflektuje reálnou situaci.

Zastoupení právních forem podnikatelských subjektů v ČR v r. 1995 je uvedeno na mapě 3.7.

3.4.1. Zemědělská družstva

Z hlediska celé ČR je v naprosté většině okresů nejvíce zastoupenou formou podnikatelské aktivity kolektivní forma transformovaných zemědělských družstev (družstev vlastníků půdy). Na celkové výměře se zemědělská družstva (ZD) podílejí 47 %.

Prakticky žádná družstva nejsou zastoupena v okresech Most, Ústí n.L., Karviná, (a Praha). Nízký podíl ZD je celkem pochopitelně v těch okresech, kde původně působily převážně státní statky. Vzhledem k tomu, že státní statky byly alokovány převážně v pohraničních oblastech, půjde především o **vnitřní diferenciaci uvnitř pohraničních**

okresů. Dominantní postavení měly státní statky v pohraničních okresech souvislého pásu od Tachovska po Liberecko (tj. jihozápadní a severozápadní pohraničí), ale i v okresech Bruntál, Karviná, Český Krumlov, Znojmo, Břeclav. Podle podílu na výměře obhospodařované zemědělské půdy jsou v rámci pohraničí nejvíce zastoupená družstva na východním pohraničí (slovenský typ), i severovýchodním pohraničí (slezský typ), částečně v jihozápadním pohraničí (okresy Domažlice, Klatovy - tj. bavorský typ) - viz mapa 3.11.

3.4.2. Obchodní společnosti

Druhou nejrozšířenější formou aktivit v zemědělství jsou obchodní společnosti. V rámci ČR se na zemědělské půdě podílejí 28 %. Velká část těchto společností vznikla transformací z původních družstev, (pravděpodobně i společných zemědělských podniků), ale též privatizací státních statků. Jak v rámci republiky, tak i pohraničních okresů zde nelze vystopovat územní závislost a **situace v pohraničí se nijak neodlišuje od situace v ostatních okresech ČR.** Z pohraničních okresů je nejvyšší zastoupení těchto společností - nad 50 % obhospodařované zemědělské půdy v okresech Tachov, Cheb, Most, Karviná, Český Krumlov (tj. okresy s významným zastoupením státních statků v minulosti).

Významné (40,0 - 49,9 %) je zastoupení obchodních společností v okresech jižní Moravy - souvislý pás okresů od Znojemska po Zlínsko (tj. rakouský a slovenský typ pohraničí). Ze severního pohraničí jde o okresy: Liberec, Trutnov, Rychnov n.Kn., Bruntál. I zde je možno konstatovat, že tato situace koresponduje s dřívější dominancí státních statků.

3.4.3. Samostatně hospodařící zemědělci

Zemědělská půda obhospodařovaná samostatně hospodařícími zemědělci činí 22 % rozlohy z.p. ČR. Kromě úrodných nížinných oblastí jsou tito „koncentrováni“ do oblastí původně obhospodařovaných státními statky. Díky možnosti uplatnit vlastní privatizační projekty se vedle obchodních společností uplatnili i jednotlivci. Tento trend je pozitivní a žádoucí - dá se předpokládat, že v oblastech podhorských, to znamená oblastech se špatnými přírodními předpoklady pro zemědělství, ale také s cenným krajinným potenciálem, je malovýrobní systém hospodaření citlivější k přírodnímu prostředí a krajině.

Pohraniční okresy se zde výrazně odlišují od ostatních okresů ČR. Z pohraničních okresů pak „vedou“ **okresy severozápadního pohraničí (typ saský)**, kde u okresů K. Vary, Sokolov, Teplice, Ústí n. L., Děčín je podíl zemědělské půdy, obhospodařované samostatně hospodařícími zemědělci vyšší než 40 % (vyjma okresu Most s více než 25 %). Stejný podíl mají i okresy Jablonec n.N., Bruntál, Prachatice. Žádoucí situace by byla i u bavorského typu pohraničí - tedy v Pošumaví a v oblasti Českého lesa, ale i v oblasti Jeseníků, Beskyd a v Podkrkonoší.

Na jihozápadní hranici (bavorský typ) se pohybuje podíl zemědělské půdy, obhospodařované samostatně hospodařícími zemědělci v rozpětí od 14,0 do 18,9 % v okrese Domažlice až do více než 40 % v okrese Prachatice. Zde by se měl tento trend podporovat - Pošumaví má předpoklady pro soukromou zemědělskou výrobu, hlediskem by mělo být i respektování tzv. přikázaného režimu v chráněných krajinných oblastech a národních parcích. Vzhledem k rostoucímu podílu trvalých travních porostů, podmiňujících orientaci

na živočišnou výrobu, je nutno respektovat i rentabilitu takového zaměření. Jistě by bylo žádoucí orientovat se i na jiné formy využití půdy, resp. kombinovat „čistě“ zemědělskou výrobu s mimoprodukčními aktivitami - především agroturistikou. Tyto aktivity však často narážejí na mnoho problémů - od chybějící infrastruktury v dané oblasti, přes nedostatečný standard poskytovaný návštěvníkům, málo nabídek rekreačního využití území (a sportovního či kulturního vyžití hostů), až po nedostatečnou reklamu atd.

Východní pohraničí (slovenský typ) má nejvyšší podíl samostatně hospodařících zemědělců v okrese Vsetín - již tradičně. I zde však dochází postupně k opouštění tohoto typu hospodaření - jde nejen o často zhoršenou přístupnost pozemků ve vyšších polohách, ale též o vysoký věkový průměr soukromých zemědělců, kteří často nemají následovníky. Svou roli zde hraje i fakt, že velká část soukromých zemědělců podniká v zemědělství jako ve svém vedlejším zaměstnání.

Obecně lze důsledky současného, příp. očekávaného úbytku počtu soukromých zemědělců v podhorských oblastech vidět především v tvorbě krajiny - na jedné straně jde o návrat přirozených společenstev, přirozenou sukcesi lesa, záchranu vzácných biotopů, ale na druhé straně též o nežádoucí zaplevelení dříve obhospodařovaných pozemků, zarůstání cest - tj. zhoršení přístupnosti některých lokalit atd. Rekreační využívání krajiny těchto především v pohraničí hodnotných krajinných celků (často CHKO, ale i NP, BR) musí mít svá přísně stanovená pravidla.

LITERATURA

- DUŠEK, J., KLEČKA, M. (1991): Bonitace zemědělských půd v ČSFR. In: Bičík, I. a kol. (1991): Geografie zemědělství II. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK, Praha, s. 5-19.
- GÖTZ, A. (1994): Bodové hodnocení okresů ČR z hlediska nepřízně pro zemědělskou výrobu. Výzkumná zpráva. Praha, 27 s.
- GÖTZ, A., NOVOTNÁ, M. (1995): Geografie zemědělství ČR. PeF ZU, Plzeň, 100 s.
- JANČÁK, V. (1997): Územní diferenciacie českého zemědělství v období transformace. Disertační práce. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK, Praha, 149 s.
- JANČÁK, V., GÖTZ, A. (1997): Územní diferenciacie českého zemědělství a její vývoj. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK, Praha, 81 s.

4. OBYVATELSTVO, OSÍDLENÍ A BYDLENÍ

4.1. ÚVOD

Cílem následující kapitoly je rámcová **charakteristika** a vypracování základní **typologie** vývoje a rozmístění obyvatelstva v zájmovém území. *Tato charakteristika bude prováděna jak deskriptivní tak i komparativní metodou, což umožní alespoň částečné srovnání pohraničí s vnitrozemím. Pokus o definici podrobnějších vývojových trendů a scénářů do budoucnosti bude formulována až v druhé polovině projektu.* Zájmové území zaujímá všechny pohraniční okresy České republiky a okres Ostrava-město (celkem 36 okresů). Celková rozloha činí přibližně 38 675 km² (49 % rozlohy Česka) a k 31.12.1996 zde žilo cca 4 510 tisíc obyvatel, což je 44 % obyvatel ČR. Hustota zalidnění v zájmovém území (117 obyv./km²) je nižší než v České republice (131 obyv./km²).

Ve sledovaném území se nacházelo k 31.12.1996 celkem 2 286 obcí, což zahrnuje více než třetinu všech obcí Česka. Obcí se statutem města bylo k tomuto datu celkem 255, tedy více než polovinu měst v ČR. Počet obyvatel žijících v těchto městech čítá 3 230 tis., což představuje 72 % všech obyvatel a tato hodnota je dokonce vyšší než celorepublikový podíl městského obyvatelstva (tabulka 4.1.). *Z praktického hlediska bude zájmové území rozděleno na tzv. pracovní typy pohraničí, které jsou pojmenované podle sousední země nebo regionu: bavorský, saský, polský, slezský, slovenský a rakouský (s tímto členěním pracujeme i v části věnované problematice bydlení).*

Tabulka 4.1. Základní demografické údaje pohraničí ve srovnání s ČR (1996)

Ukazatel	Jednotka	Pohraniční okresy	Česko	Pohraničí/ČR (% nebo index)
Rozloha	Km ²	38 675	78 867	49
Počet obyvatel	Tis. osob	4 510	10 309	44
Hustota	Obyvatel/km ²	117	131	89
Počet obcí		2286	6233	37
Počet obcí se statutem města		255	482	53
Počet městského obyvatelstva	Tis. osob	3 230	7 264	44
Podíl městského obyvatelstva	%	72	70	102

4.2. OBYVATELSTVO

Stav a vývoj obyvatelstva byl v zájmovém území sledován v základních kritériích, a to hlavně za hodnoty v letech 1996 a 1997 po okresech ČR. Velký důraz byl přitom kladen na relativní údaje, které jsou lépe využitelné pro meziregionální srovnání.

4.2.1. Vývoj počtu obyvatel a migrace

Nejprve budou krátce analyzovány celkové **indexy změny v počtu obyvatel** (mapa 4.1.), které jsou způsobeny nejen migrací, ale i natalitou a mortalitou v daném území. V Česku

došlo ve sledovaném období (1996) celkově k úbytku (-1,0 ‰) počtu obyvatel. Toto číslo je složeno z celorepublikového přirozeného úbytku (-2,2 ‰) a migračního růstu (+1,0 ‰). Zájmové území vykazuje velmi podobnou hodnotu migrace (+0,9 ‰), ale více než poloviční přirozený úbytek (-1,0 ‰), tudíž dochází téměř ke stagnaci počtu obyvatel (-0,1 ‰). Při podrobnějším pohledu na zájmové území z hlediska změny počtu obyvatel je velmi složité stanovení přehledné typologie. Celé pohraniční území má velice smíšený charakter, kde převládají okresy se stagnujícím počtem obyvatel.

Analýza **přirozeného přírůstku** (mapa 4.2.) ukazuje mírný pokles, ale všechny české okresy s přirozeným přírůstkem se nacházejí v pohraničí. **Migrační saldo** (mapa 4.3.) zaznamenalo od začátku 80. let po dnešní dobu větší změny. Jestliže byla v roce 1980 zjištěna převážně negativní migrace v pohraničních okresech, tak v roce 1997 dochází k obratu a migrační saldo se stává pozitivní (+0,9 ‰). Zde se projevuje hlavně důsledek zrušení „železné opony“, která měla velmi negativní vliv na migraci v pohraničí. Všeobecně je možné uvést, že pohraničí vykazuje v posledních letech poměrně malé hodnoty migrace a tudíž poměrně stálé obyvatelstvo s nadprůměrným přirozeným přírůstkem.

4.2.2. Hustota zalidnění a venkovské obyvatelstvo

Hustota zalidnění vykazuje v pohraničním zájmovém území poměrně velké difference. Nejvyšší hodnoty dosahuje **saská pohraniční oblast** s hodnotami kolem 150 obyv. na km² a **slezsko-slovenská**, která vykazuje také nadprůměrnou hustotu zalidnění. V těchto regionech se obyvatelstvo koncentruje hlavně z důvodu existence velkých závodů nebo tradičních průmyslových odvětví. Lze ovšem v budoucnosti předpokládat další úbytek obyvatel těchto regionů, a to hlavně z důvodů poměrně vysoké nezaměstnanosti (kromě okresu Zlín). Polské pohraniční území vykazuje převážně průměrné až podprůměrné hodnoty, které stoupají směrem od Slezska k Sasku. Nejnižší hodnoty hustoty zalidnění, a to i v celorepublikovém měřítku, vykazuje pohraniční oblast bavorsko-rakouská, kde téměř ve všech okresech se hodnoty pohybují kolem 50 obyv./km² (kromě Č. Budějovic a Břeclavi, kde se nacházejí v blízkosti větší města).

Podíl venkovského obyvatelstva v pohraničí je charakterizován severojižní dichotomií. Na jedné straně celé saské a část polského pohraničí vykazuje velmi nízké podprůměrné hodnoty pod 25 % obyvatelstva žijícího na venkově. V saské pohraniční oblasti jsou zaznamenány vůbec nejnižší podíly v celé ČR (kromě hustě zalidněných okresů Ostravy a Karviné). Na druhé straně jižní část pohraničí, tj. **bavorsko-rakousko-slovenská**, zaznamenává velmi vysoké podíly (kolem 50%). Tyto hodnoty leží daleko výše než je celorepublikový průměr s 30 % (1996).

4.2.3. Vybrané ukazatele struktury obyvatelstva

Přihraniční poloha okresu velmi silně ovlivňuje **věkové složení populace**. Například podíl obyvatelstva v předproduktivním věku (0-14 let) vykazuje nadprůměrné (slezsko-slovenské a saské pohraničí) až velmi nadprůměrné (rakouské) hodnoty ve srovnání s vnitrozemím. Tato situace naznačuje rozvojový potenciál pracovních sil v zájmovém regionu. Na druhé straně se zde vyskytuje mnohem méně obyvatelstva v poproduktivním věku (nad 59 let). Relativně nejméně obyvatel v důchodovém věku lze nalézt v saském

pohraničí, což je ovšem také způsobeno poměrně nízkými hodnotami střední délky života v tomto regionu. Nejvíce starších obyvatel vykazují pohraniční slovenské a polské regiony. Oba tyto parametry jsou shrnuty v indexu stáří (mapa 4.4.), který jen potvrzuje dichotomii „mladšího“ pohraničí a „staršího“ vnitrozemí.

Slabší zastoupení větších měst negativně ovlivňuje **vzdělanostní složení** obyvatelstva pohraničí Česka, což se projevuje zejména nižším podílem obyvatel s vysokoškolským vzděláním (mapa 4.5.). Vůbec nejnižší hodnoty (SLDB 1991) vykazuje pohraniční okres Sokolov (3,9 %). Především saské, bavorské a rakouské pohraničí (bývalé Sudety) má podprůměrné až velmi podprůměrné hodnoty. Vysvětlení musíme hledat v původnosti resp. stabilitě obyvatelstva, přítomnosti resp. nepřítomnosti významných středisek osídlení a socioekonomických aktivit i donedávna perifernosti těchto území.

4.3. SÍDELNÍ STRUKTURA

Při pohledu na **podíly obcí s méně než 499 obyvateli** (mapa 4.6.) v jednotlivých okresech Česka vykazuje pohraniční oblast odlišné hodnoty od vnitrozemí. V pohraničí se vyskytují většinou rozlohou větší obce. Tento stav je převážně podmíněn horským a podhorským reliéfem. Nejmenšího podílu dosahují obce ve slovenském a slezském pohraničí. V pohraničí v tomto ukazateli panuje velká dichotomie mezi Čechami a Moravou.

Také v **počtu obcí na 100 km²** nalezneme v zájmovém území odlišné hodnoty od vnitrozemí. Téměř všechny pohraniční okresy vykazují podprůměrnou hustotu obcí, zatímco vnitrozemí má většinou nadprůměrné hodnoty.

4.4. BYTOVÁ VÝSTAVBA

Hodnocení bytové výstavby v pohraničních okresech ve srovnání s okresy vnitrozemskými vychází z posledních aktuálních údajů, které byly k dispozici v době zpracovávání příslušné kapitoly grantového úkolu (rok 1996). Je samozřejmé, že z údajů jednoho roku nelze odhadnout budoucí trendy, je však možno hodnotit, zda a jak se pohraniční okresy z tohoto hlediska odlišují od ostatních okresů, tedy zda zde pohraničí sehrává určitou roli, která je závislá primárně na vývoji počtu obyvatel, ekonomické situaci okresu, resp. jeho bytové politiky a sekundárně na nabídce pracovních míst ve struktuře odvětví národního hospodářství, zda a jak se odlišují jednotlivé typy pohraničí (shodné jako u obyvatelstva), příp. jak jsou tyto typy pohraničí vnitřně diferencovány.

Vzhledem k tomu, že uspokojujivé vysvětlení postavení pohraničních okresů v otázkách bytového fondu podle vybraných ukazatelů vyžaduje hlubší analýzu relevantních souvislostí, budeme se touto problematikou zabývat i v další etapě zpracování grantového úkolu.

Vývoj uplynulého období od roku 1991, kdy došlo k výrazným restrukturalizačním změnám, je podle Andrlého, A., Valáška, J. (Bytová výstavba podle okresů. In: Moderní obec, 6, 1996) možno stručně hodnotit takto:

Intenzita bytové výstavby v období 1991-1995 se územně značně lišila. Nejvíce **dokončených bytů** připadajících na 1000 obyvatel (kromě hl. města Prahy) bylo v souvislém pásu okresů sousedících s Bavorskem (tedy bavorský typ pohraničí), a dále u

vnitrozemských okresů. Z hlediska pohraničí nás zajímá právě uvedený pás jižního pohraničí. Nejnižší počet dokončených bytů na 1000 obyvatel (zvláště pak v r. 1995) byl typický pro saský, slovenský a částečně polský typ pohraničí.

Nejnovější bytová výstavba (tj. počet zahájených bytů na /1000 obyvatel) byla kromě Středočeského kraje soustředěna do okresů jižních Čech, jižní a jihovýchodní Moravy (typ bavorský, rakouský a slovenský). Relativně nejméně **zahajovaných bytů** v tomto období bylo ve vysoce průmyslových okresech Čech, částečně i Moravy (typ saský a slezský). V 19 okresech ČR nebyla v roce 1995 kromě rodinných domků zahájena výstavba bytů vůbec, v r. 1994 se jednalo dokonce o 37 okresů. Vzhledem k údajům roku 1996, kdy byla bytová výstavba zahájena ve všech okresech ČR, představuje rok 1995 pravděpodobně rok ukončení krize bytové výstavby.

U *dokončených* bytů byla situace v roce 1995 obdobná: ve 12 okresech (autoři neuvádějí, ve kterých) nebyl kromě rodinných domků dokončen ani jediný byt, v okrese Most byl dokončen pouze 1 byt. Žádný *rozestavěný* byt (tj. nezůstala zde žádná bilanční rezerva ve formě rozestavěných staveb) nebyl v roce 1995 v 9 okresech.

V uvedeném období byla v ČR tato struktura dokončených bytů: 62,7 % státní (komunální), podniková a družstevní výstavba, 37,3% bytů dokončených v RD (včetně nástaveb a přístaveb ve starších domcích). Pro ČR je v tomto období typická vysoká míra rozestavěnosti bytů. Koncem roku 1995 připadalo na 1000 obyvatel 6,41 rozestavěných bytů.

Celostátní bilance bytové výstavby 1991 - 1995 byla záporná (podle odhadu úbytku bytového fondu, vztaženého k počtu dokončených bytů). V letech 1991 - 1995 připadalo v zemích Hospodářské komise pro Evropu (HKE) na 1000 obyvatel 5-6 bytů, v ČR byly rozestavěny jen 3-4 byty na 1000 obyvatel.

4.4.1. Zahájené byty

Ukazatel počtu obyvatel na jeden zahájený byt vypovídá o stagnaci, resp. progresi bytové výstavby v posledním sledovaném roce, tj. po období její celorepublikové stagnace. Umožňuje meziregionální srovnání na základě relativních hodnot (počet obyvatel okresu - potenciálních čekatelů na jeden byt, jehož výstavba byla zahájena v roce 1996).

Čím větší je hodnota ukazatele, tím menší jsou šance pro obyvatele okresu získat nový byt. Vysoké hodnoty ukazatele mohou znamenat jak všeobecně nedostatek bytů, tak i dostačující starý bytový fond, ale také pokračující krizi bytové výstavby. To záleží na konkrétní situaci jednotlivých sídel.

Nižší počet obyvatel, připadajících na 1 zahájený byt považujeme obecně za vyšší úroveň bytové výstavby, i když zde může jít o odliv obyvatelstva (převážně ekonomicky aktivního) v důsledku restrukturalizace výroby. V pánevních oblastech může jít i o určitou „saturaci“ byty z minulého, „protektionistického“ období bytové výstavby.

Výraznější zastoupení pohraničních okresů je pouze v nejvyšších kategoriích, tj. nad 2000 a od 1000 – 1999 obyvatel, připadajících na jeden zahájený byt. Do kategorie nad 2000 obyv./zahájený byt patří jediný okres, a to pohraniční okres Teplice, který vykazuje absolutně nejnižší počet zahájených bytů ze všech okresů ČR, v kategorii 1000 – 1999

obyv./zahájený byt je z 9 okresů 7 pohraničních. Jedná se převážně o okresy severních Čech a severní Moravy, tedy „severního pohraničí“ (typ saský, polský, slezský). V kategorii od 600 – 999 obyv./zahájený byt je z 29 okresů 17 pohraničních (59 %). V dalších kategoriích již nelze hovořit o výrazné odlišnosti pohraničních okresů. Pod průměrem ČR (497 obyv./zahájený byt) je z 33 okresů pouze 10 pohraničních: Klatovy, Sokolov, Opava, Hodonín, Český Krumlov, Domažlice, Břeclav, České Budějovice, Prachatice, (Jeseník – bez údajů). Lze tedy konstatovat, že v ukazateli „nastartování“ nové bytové výstavby se výrazně negativně odlišuje severní pohraničí, především okresy postižené restrukturalizací průmyslu.

Ukazatel počtu zahájených bytů na 1000 obyvatel umožňuje meziregionální srovnání kvantitativního ukazatele na základě jeho relativních hodnot. Vzhledem k jednomu sledovanému roku ve srovnání okresů můžeme sledovat, ve kterých okresech je určitý stavební „boom“, závisející samozřejmě na ekonomické situaci okresu a jeho potřebě výstavby nových bytů.

Předpokládáme, že u okresů s vyšším resp. nižším podílem zahájených bytů se projevuje:

S vyšším ...	S nižším ...
vysoká potřeba výstavby nových bytů (a to buď z důvodu nedostatečného stávajícího bytového fondu nebo z důvodu přílivu obyvatelstva)	dostatečný stávající bytový fond
dobrá bytová politika (příp. i v závislosti na zvyšování kvality bydlení)	špatná bytová politika
ekonomická stabilita	špatná ekonomická situace

Nad průměrem ČR (2 zahájené byty na 1000 obyvatel) je ze 36 pohraničních okresů deset (převažuje bavorský a rakouský typ pohraničí). V kategorii 1,5 – 1,9 bytů na 1000 obyvatel převažuje polský a slovenský typ pohraničí, v kategorii pod 1,5 je výrazně zastoupen typ saský a slezský. Obecně je tedy větší počet zahájených bytů (na 1000 obyvatel) v pohraničních okresech na západní a jižní hranici (typ bavorský a rakouský – okresy Prachatice, Domažlice, Tachov, České Budějovice, Český Krumlov, Břeclav). V rámci jednotlivých typů pohraničí je však situace značně odlišná, jak ukazuje tabulka 4.2.

Tabulka 4.2. Počet zahájených bytů na 1000 obyvatel okresu (rok 1996)

Typ pohraničí	minimum	okres	maximum	okres
Saský	0,4	Teplice	2,1	Sokolov
Slezský	0,9	Bruntál	2,1	Opava
Polský	0,9	Liberec	2,0	Trutnov
Slovenský	1,1	Vsetín	2,2	Hodonín
Rakouský	1,6	Znojmo	2,9	Č. Budějovice
Bavorský	1,3	Cheb	3,6	Prachatice
Pohraničí ČR	0,4	Teplice	3,6	Prachatice

Podíl rodinných domů (RD) z celkového počtu zahájených bytů hovoří o kvalitě bydlení (ukazatel „Kvalita I“) i jeho typu, tj. masové, převážně *státní* výstavbě oproti kvalitní *individuální* výstavbě). V nejvyšší kategorii od 50 – 100 % je z 27 okresů pouze 10 pohraničních (převažuje německé pohraničí – typ bavorský a též saský).

Maximální podíl RD je celkem logicky v pražských okresech (Praha-západ: 90 %), průměrná hodnota za ČR je 43 %. Tuto hodnotu překračuje 20 pohraničních okresů, z nich nejvíce Teplice: 78 %. Vzhledem k minimu zahájených bytů v okrese Teplice lze konstatovat, že bytová výstavba se zde soustřeďuje na kvalitní výstavbu rodinných domů (s minimálními nároky na státní investice). Převažuje typ saský, bavorský, slovenský, dále typ polský a rakouský. Nejvíce jsou pohraniční okresy zastoupeny v kategorii 35 – 49 %, tedy kolem republikového průměru.

4.4.2. Dokončené byty

Ukazatel **počtu obyvatel na jeden dokončený byt** (mapa 4.7.) vypovídá o schopnosti okresu uspokojit současnou poptávku po bytech (tj. o počtu potenciálních uchazečů - obyvatel okresu o jeden byt, dokončený v roce 1996). Nižší hodnoty ukazatele představují pro občany větší šance získat ve sledovaném roce nový byt.

V nejvyšších kategoriích převažují okresy německého pohraničí (typ saský) a polského pohraničí (typ slezský). Nejpříznivější hodnoty vykazuje okres Jeseník (271) (!) a Praha-západ (239), průměr za ČR činí 821 obyvatel/dokončený byt. Pod 600 obyvatel/dokončený byt: z 16 okresů je osm pohraničních, pohraničí převážně německé (typ bavorský), a rakouské. Nejméně příznivá situace (více než 1000 obyv./dokončený byt) je u saského a slezského typu pohraničí.

Počet dokončených bytů na 1000 obyvatel **umožňuje kvantitativní srovnání z hlediska nabídky na trhu s byty i srovnání stavební aktivity minulého období mezi okresy Česka.**

Maximum dokončených bytů na 1000 obyvatel (4,2) nabízí okres Praha-západ. Z pohraničních okresů dosahuje nejvyšších hodnot okres Jeseník (3,7, tj. stejně jako Praha-východ). V kategorii od 2,0 do 3,9 je z celkového počtu 12 okresů zastoupeno 7 pohraničních, převážně typu bavorského a rakouského (západní a jižní pohraničí). Průměrná hodnota za ČR dosahuje 1,2 byty. Nižší, příp. stejnou hodnotu vykazuje 24 pohraničních okresů, tj. převážná většina (67 %). Nejvýraznější zastoupení pohraničních okresů je v kategorii pod 1,0.

Podle **podílu rodinných domů na celkovém počtu dokončených bytů** („Kvalita I“), lze konstatovat, že nástup výstavby kvalitnějšího bydlení, tj. RD, začíná v ČR teprve v roce 1996. Přesto více než polovina (21) pohraničních okresů má podíl RD na dokončených bytech pod 50 % (převážně typ saský, polský, bavorský), ovšem i průměr ČR je pouze 46 %. Na stejné a vyšší úrovni převládají moravské okresy, typ slovenský a slezský, jedná se převážně o východní pohraničí. U zahájených bytů je podíl rodinných domů vyšší v německém pohraničí, což znamená, že „boom“ výstavby RD se přesunul na západní, resp. severní hranici. Výjimku zde tvoří okres Most, kde podíl RD na zahájených bytech činí pouze 32 %, naopak podíl RD na dokončených bytech je zde nejvyšší z pohraničních okresů 77 %. U okresu Teplice, kde je vysoký podíl RD na zahájených bytech (78 %) je podíl RD

z dokončených bytů výrazně nižší (pod průměrem ČR). Z těchto výsledků je možno usuzovat na trend zvyšování kvality bydlení v neprospěch kvantity.

Největší **průměrnou obytnou plochu dokončeného bytu** vykazuje okres Teplice v saském typu pohraničí: 117,7 m² (absolutní maximum v rámci ČR). Tento údaj (lze jej označit také jako „Kvalitu II“) koresponduje s předchozími údaji - „kvalita I“ a znamená výraznou orientaci bytové výstavby v rámci okresu na kvalitu bydlení, tj. na rodinné domy a na výstavbu bytů s větší průměrnou velikostí obytné plochy. Průměrná hodnota pro ČR je 66,7 m². Pod touto hranicí je 41 okresů, z toho 22 pohraničních (54 %), pod hodnotou 60 m² je z 22 okresů 12 pohraničních (převážně pohraničí německé – typ bavorský, dále typ polský, saský). Absolutně nejmenší průměrná obytná plocha je v pohraničních okresech Cheb, Tachov, Jindřichův Hradec, Náchod, Domažlice, Jeseník. Nad průměr ČR se řadí 14 pohraničních okresů (převažuje typ slovenský, saský). Znamená to, že v typech pohraničí, kde převládala kvantita zahájených, resp. dokončených bytů, byly tyto byty v průměru menší.

Vývoj počtu dokončených bytů na 1000 obyvatel v letech 1995-1996 vystihuje dynamiku bytové výstavby, tj. srovnání období začátku 90. let, které je v ČR obecně charakterizováno útlumem bytové výstavby, s nastupujícím obdobím druhé poloviny 90. let. Ukazatel může vypovídat o nastartování bytové výstavby v posledních letech.

Pouze v 19 okresech ČR je podle tohoto ukazatele bytová výstavba v útlumu, z toho pouze v pěti okresech pohraničních: Jablonec n.N., Ústí n.L., Liberec, České Budějovice, Ostrava-město (převažuje typ pohraničí saský, polský, slezský). Množství dokončených bytů je v těchto okresech v roce 1996 nižší o 8 (Liberec) až 80 % (Ústí n. L.) než v roce 1995. Ostatní okresy zaznamenaly nárůst počtu dokončených bytů (tedy zahájení bytové výstavby v posledních letech), z toho u pohraničních okresů výrazný nárůst u okresů typu převážně saského, dále rakouského a bavorského (Most 414 %, Chomutov 253, Cheb 233, Teplice 215, Jindřichův Hradec 168, Náchod 136, Tachov 106, Český Krumlov 88, Rychnov n. Kn. 86, Sokolov 38 %).

Vyjma Českého Krumlova a Tachova se jedná o okresy, které byly v roce 1995 hluboko pod průměrem dokončených bytů na 1000 obyvatel v ČR. Jev je však nutno hodnotit pozitivně – jde o ukončení stagnace výstavby bytů v uvedených okresech. Nad průměrem ČR v r. 1996 (tj. 1,22 bytů /1000 obyv.) je však pouze třetina pohraničních okresů (typ převážně bavorský, dále polský, rakouský). Lze konstatovat, že podíl dokončených bytů v pohraničních okresech se za poslední rok zvýšil, což odpovídá celorepublikovému trendu. Přesto však je kvantitativní úroveň v pohraničních okresech stále nízká – převážně pod průměrem ČR.

*Přesto, že neznáme termín zahájení bytů dokončených v r. 1996, je z poměru resp. **indexu dokončených a zahájených bytů** možno vyčíslit dynamiku bytové výstavby v jednotlivých okresech, příp. odhadnout trendy vývoje bytové výstavby. Při hodnotách nad 1,0 převažují dokončené byty nad zahájenými – což představuje útlum bytové výstavby (z různých důvodů) ve sledovaném roce, při hodnotách pod 1,0 převažuje nově zahájená bytová výstavba, což znamená stavební boom od r. 1996, překonání stavební krize minulého období, ale též větší potřebu bytové výstavby, tedy nedostatek staršího bytového fondu.*

U pohraničních okresů jde o výrazné zastoupení v kategorii nad 1,0 (11 okresů, tj. 30 %) nebo těsně pod touto hodnotou. Výjimku tvoří okresy na východní (slovenské) hranici. Průměrná hodnota za ČR (0,61) znamená výraznou převahu nově zahájené bytové výstavby. Tuto hodnotu překračuje 22 pohraničních okresů (tj. 61 %).

4.4.3. Rozestavěnost a investice na bytovou výstavbu

Vzhledem k absenci údajů o termínech zahájení výstavby rozestavěných bytů lze jen těžko bytovou výstavbu podle tohoto ukazatele hodnotit. Celková rozestavěnost bytů je v ČR relativně velmi vysoká, na druhé straně je však možno předpokládat, že v řadě okresů se jedná o byty, zahájené v posledním období a je též možno předpokládat větší podíl dokončených bytů v příštích letech.

Průměrná hodnota za ČR je 7,0 **rozestavěných bytů/1000 obyvatel**. V nejvyšší kategorii (nad 10 rozestavěných bytů/1000 obyvatel) je převážně zastoupen typ pohraničí slovenský, a bavorský, v kategorii 7,1 – 9,9 převažují okresy typu rakouského, polského a bavorského. Nejnižší rozestavěnost bytů je v pohraničních okresech typu saský a slezský. Výsledky korespondují s údaji o podílu zahájených bytů.

Průměrný **podíl investic na bytovou výstavbu z celkových investic v okresech** v Česku (mapa 4.8.) činí pouze 1,73 %. Mezi 20 okresy s nejvyšším podílem investic na bytovou výstavbu (kat. 3,1 – 15 %) patří 14 okresů pohraničních, převážně severočeských, východočeských a severomoravských. Jedná se tedy o severní pohraničí (typ saský, polský a slezský). V nejvyšší kategorii je zastoupen Český Krumlov (absolutně nejvyšší podíl: nad 13 % !), dále Jablonec n.N., Karlovy Vary, Klatovy.

Při podrobnějším členění je v kategorii 3,1 – 5 % z 12 okresů 9 pohraničních (převážně severní pohraničí, jednou typ rakouský). U těchto okresů je vysoce překročena i hodnota za ČR, tzn., že se zde severní pohraniční okresy výrazně odlišují od ostatních okresů ČR. V kategorii 1,0 - 3,0 % je z 33 okresů pouze 13 pohraničních: převažují moravské a východočeské okresy - tj. jedná se o pohraniční pás polský a slovenský. V nejnižší kategorii (pod 1%) je z 24 okresů 9 pohraničních. Zastoupení jižního pohraničí v nižších kategoriích koresponduje s předchozími údaji. Můžeme usuzovat na dostatečný starší bytový fond, navíc kvalitnější.

Je možno konstatovat, že z hlediska podílu investic na bytovou výstavbu se pohraničí výrazně odlišuje od ostatních okresů. Vysvětlení je možné jak z hlediska určitého stavebního boomu či prosperity, tak i naopak z hlediska zanedbání bytové výstavby v minulosti.

LITERATURA

- ANDRLE, A., VALÁŠEK, J. (1996): Bytová výstavba podle okresů. In: Moderní obec, č. 6.
- BARTOŇOVÁ, D. (1996): Regionální diference sociálně-demografických znaků obyvatelstva. In: HAMPL, M. a kol.: Geografická organizace společnosti a transformační procesy v ČR, s. 127-154.

Okresy ČR 1996, 1997 a 1998. ČSÚ, Praha

Sčítání lidu, domů a bytů 1991. ČSÚ, Praha

Ostatní materiály Českého statistického úřadu

5. TRH PRÁCE

5.1. ZÁKLADNÍ TENDENCE A JEJICH ÚZEMNÍ PRŮMĚT

Pro předrevoluční ekonomiku Československa resp. České republiky byla typická vysoká ekonomická aktivita obyvatel (zejména žen) a naproti tomu nízká produktivita pracovních sil. Od roku 1990 došlo k poměrně výraznému poklesu celkové **ekonomické aktivity** – nejvíce v severočeské a severomoravské oblasti, byť v porovnání s vyspělými zeměmi zůstává nadále nadprůměrná. Zaměstnanost v primárním **sektoru** (zemědělství a lesnictví) se přiblížila průměru Evropské unie: kolem 6 oproti 5 %. Nižší podíl sekundéru je dán především výrazným poklesem průmyslu o zhruba čtvrtinu stavu z roku 1989, na němž se rozhodující měrou podílí těžba, uplatňuje se však též většina odvětví zpracovatelského průmyslu. Postupně se konstituovala sociální skupina soukromých podnikatelů, vlastníků, manažerů, která dnes zaujímá zhruba pětinu ve struktuře pracovníků. Nejvyšší zastoupení mají v terciéru (službách) a stavebnictví.

Při sledování regionálních diferencí – s ohledem na zájmové území, tj. pohraničí ČR – se negativní odchylky **na mezoúrovni** koncentrují v Severočeském a Severomoravském kraji. „Ekologické potíže, sociální nestabilita a ztráta preferencí spolu s potřebou konverze ekonomické základny, způsobují současnou problémovost obou regionů. Ty vykazují nejvyšší míru nezaměstnanosti a nejnepříznivější vývoj pracovních příležitostí, z hlediska mzdové úrovně je situace příznivější“ (1, str. 5).

Na mikroúrovni, představované okresy, jsou rozdíly ve vývoji pracovních příležitostí a mezd v letech 1989-96 přirozeně pronikavější. Nadprůměrných hodnot oproti republikovému průměru bylo v roce 1996 dosaženo vedle extrému v Praze jen v dalších 10 okresech, z pohraničních se prosadily: Most, Ostrava, České Budějovice, Zlín a Ústí n.L. Naopak podprůměrné hodnoty najdeme vedle zázemí metropolitních okresů v oblastech periferně položených, slabě osídlených a zemědělsky orientovaných: z pohraničí jsou to zejména Znojmo, Bruntál a Jeseník.

Dominantním rysem byl tedy především plošný (všeobecný) přesun ze sféry výrobní do obslužné. Kromě zvýšené koncentrace služeb do velkých center, doplněných případně okresy v jejich zázemí, se nárůst projevil tzv. pohraničním efektem v jižním a jihozápadním pásu (zejména vlivem příznivé polohy) a na druhé straně „opožděností“ většiny východočeských okresů. Zatímco **nárůst podílu nevýrobního sektoru** v okresech Břeclav, Znojmo, Český Krumlov a Prachatice mezi léty 1989 a 1996 se pohyboval kolem 20 %, v okresech Semily, Náchod, Rychnov n.Kn., Ústí n.O. (a Česká Lípa) nedosáhl ani 10 %.

5.2. EKONOMICKÁ AKTIVITA A ODVĚTVOVÁ STRUKTURA

V podílu **ekonomicky aktivního obyvatelstva** - EAO (podíl pracovníků v národním hospodářství s jedním nebo hlavním zaměstnáním v okrese na celkovém počtu obyvatel okresu) v roce 1996 je variační rozpětí hodnot u příhraničních okresů menší (21 %) než ve vnitrozemí (33 %). Z příhraničních okresů je nad hladinou 47 %, což je celorepublikový podíl EAO, 14 okresů převážně z česko-polského a česko-německého pohraničí. Maximálních hodnot podílu EAO dosahují okresy Semily, Ostrava-město, Náchod a Zlín, minimální hodnoty mají okresy Opava (34 %), Znojmo (38 %) a Karviná (39 %). Ve vnitrozemí jsou na jednom pólu okresy městské s maximálním podílem EAO (Plzeň-město

65 %, Brno-město 64 %, Praha 63 %), na druhém pólu okresy příměstské s minimálním podílem EAO (Brno-venkov 32 %, Praha-západ 34 %, Praha-východ 35 %).

Tabulka 5.1. Pohraniční okresy s nadprůměrným podílem ekonomicky aktivního obyvatelstva (1996)

okres	%	okres	%	okres	%
Semily	55	Trutnov	52	Jindřichův Hradec	49
Ostrava-město	54	Český Krumlov	50	Cheb	48
Náchod	54	Ústí n.Labem	50	Most	48
Zlín	54	Ústí n.Orlicí	50	Tachov	47
České Budějovice	53	Rychnov n.Kněž.	50		

Odvětvovou strukturu je možné sledovat jak vývojově, tedy například prostřednictvím srovnání resp. indexu za určité období, tak aktuální situaci. Vlastní hodnocení začneme vývojovým vyjádřením zastoupení jednak zemědělství, jednak průmyslu na celkové zaměstnanosti mezi léty 1990 – 95, které se stalo jedním z ukazatelů pro vymezení podporovaných oblastí na základě usnesení vlády ČR č. 235/1998.

Tabulka 5.2. Vývoj odvětvové zaměstnanosti v pohraničních oblastech se soustředěnou podporou státu

strukturálně postižené okresy	průmysl 1995/90	celkové hodnocení*	hospodářsky slabé regiony	zemědělství / les. 1995/90	celkové hodnocení
Most	33	6,94	Jeseník	x	8,54
Karviná	26	6,33	Tachov	63	7,58
Teplice	34	6,13	Znojmo	58	7,25
Chomutov	26	5,97	Český Krumlov	59	7,17
Děčín	37	5,93	Prachatice	56	7,03
Ostrava	35	5,83	Bruntál	67	6,89
			Břeclav	68	6,40
			Klatovy	56	6,36

*) Celkové hodnocení vychází z vážení hodnot 4 resp. 6 ukazatelů použitých pro vymezení strukturálně postižených okresů: podíl zaměstnanosti v průmyslu v r. 1990 na celkové zaměstnanosti, vývoj zaměstnanosti v průmyslu v l. 1995/90, míra nezaměstnanosti k 31.12.1997, počet soukromých podnikatelů na 1000 obyvatel v r. 1996, hospodářsky slabých regionů: míra nezaměstnanosti k 31.12.1997, daňové příjmy na 1 obyvatele v r. 1996, průměrná mzda v r. 1996, podíl zaměstnanosti v zemědělství a lesnictví v r. 1990 na celkové zaměstnanosti, vývoj zaměstnanosti v zemědělství a lesnictví v l. 1995/90, hustota obyvatelstva na 1 km².

Údaje převzaty z literatury 2.

V rámci oblastí se soustředěnou podporou státu převažují pohraniční okresy. Z celkem 18 okresů jen čtyři neleží v pohraničí (Kladno, Přerov, Louny a Třebíč?), byť ne u všech je poloha rozhodujícím faktorem stávající situace vyžadující podpůrná opatření. Hodnoty zachycené v tabulce indexů (násobené 100 a tedy v %) ukazují, že průmyslová zaměstnanost na počátku 90. let poklesla až na čtvrtinu stavu. V zemědělství a lesnictví není úbytek až tak dramatický – i v okresech s největšími změnami se zaměstnanost snížila zhruba na polovinu.

Při analýze **struktury zaměstnanců podle odvětví v roce 1997** můžeme vzít za základ strukturu zaměstnanců celé České republiky, která činí 6 % zaměstnanců v primární sféře, 41% ve sféře sekundární a 53 % v terciární sféře. Z pohraničních okresů se uvedenému vzorci nejvíce blíží okres České Budějovice (6 – 40 – 54 %). Z vnitrozemí jsou to okresy Kolín a Olomouc.

Pohraniční okresy s výrazným podílem **primární sféry** (podíl zaměstnanců nad 10 %) jsou převážně v jižních (Český Krumlov, Jindřichův Hradec, Prachatice), západních (Domažlice, Klatovy, Tachov) a východních (Náchod, Rychnov n.Kn., Semily) Čechách a na jižní Moravě (Znojmo), přičemž nejvyšší podíl je v okrese Domažlice (16 %). Z vnitrozemí jsou to okresy středních (Benešov, Kutná Hora, Příbram, Rakovník), jižních (Pelhřimov, Písek, Strakonice), západních (Plzeň-jih, Plzeň-sever, Rokycany), východních (Havlíčkův Brod, Chrudim, Jičín, Svitavy) Čech a jižní Moravy (Třebíč, Vyškov, Žďár n.Sázavou), přičemž nejvyšší podíl je v okrese Havlíčkův Brod (23 %), což je i nejvyšší podíl v celé ČR.

Pohraniční okresy s výrazným podílem **sekundární sféry** (podíl zaměstnanců nad 50 %) jsou v severních (Česká Lípa, Jablonec n.N., Most), západních (Sokolov) a východních (Náchod) Čechách a na severní Moravě (Frýdek-Místek, Karviná), přičemž nejvyšší podíl je v okrese Sokolov (54 %). Z vnitrozemí je to pouze okres Mladá Boleslav, který má zároveň i nejvyšší zaměstnanost v sekundární sféře v celé ČR (55 %).

Výrazný podíl v **terciární sféře** (podíl zaměstnanců nad 55 %) je v západních (Cheb, Karlovy Vary) a severních (Ústí n.L.) Čechách a na jižní Moravě (Břeclav), přičemž nejvyšší podíl je v okrese Cheb (67 %). Z vnitrozemí jsou to okresy středních (Nymburk, Praha-západ), západních (Plzeň-město) a severních (Louny) Čech a na jižní Moravě (Brno-město). Nejvyšší podíl zaměstnanců v terciární sféře v celé ČR je v hlavním městě Praha (74 %).

5.3. PRŮMĚRNÁ MĚSÍČNÍ MZDA PRACOVNÍKA

Hodnocení průměrné mzdy vychází z porovnání situace z počátku transformačního období s aktuální situací. Úvodem prezentovaný vývoj je založen na datech za uspořádaný soubor okresů, přičemž v tabulce jsou zastoupeny okresy „nejlepší“ a „nejhorší“, vybrané z „patnáctky“ na obou okrajích.

Tabulka 5.3. Vývoj průměrných měsíčních mezd (v období 1989-96)

pořadí v ČR	okresy s nejvyšším nárůstem	index 96/89	okres / ČR	pořadí v ČR	okresy s nejnižším nárůstem	index 96/89	okres / ČR
5	České Budějovice	322	104	77	Karviná	266	86
6	Jablonec n.N.	314	102	76	Bruntál	267	86
7	Rychnov n.Kn.	314	101	74	Jeseník	276	89
12	Karlovy Vary	310	100	73	Šumperk	276	89
15	Česká Lípa	308	100	69	Ústí n.O.	280	90
				68	Jindřichův Hradec	283	91
				67	Prachatice	283	91
				63	Hodonín	284	92

Určující hodnotou je údaj pro Česko, který signalizuje zhruba trojnásobný nárůst mezd za uváděné období (310) s diferencovaným vývojem jednotlivých sektorů (primér 252, sekundér 290, terciér 347). Mzda vzrostla nejrychleji v okrese Mladá Boleslav a v hlavním městě Praze, obdobné údaje uváděné v tabulce dosahují 378 a 375 pro index a 122 resp. 121 ve vztahu k průměru ČR. Mezi 15 neúspěšnějšími okresy je jen pět pohraničních, rozdíl od republikového vývoje však nejsou dramatické. Naproti tomu v rámci nejméně úspěšných identifikujeme osm pohraničních, u nichž – až na výjimku v podobě okresu Karviná – můžeme hovořit o pokračujícím „rozevírání nůžek“ zhoršujícím již tradičně nízkou mzdovou úroveň.

Analýza **průměrné měsíční mzdy na pracovníka v roce 1997** vychází z celorepublikového průměru, který byl 10 698 Kč. Nad tímto průměrem bylo v České republice 11 okresů, z nichž pouze čtyři jsou pohraniční. Jedná se o okresy Ostrava-město, Most, Karviná a České Budějovice. Kromě Českých Budějovic se jedná o okresy s výrazným podílem zaměstnanců v sekundární sféře a kromě Karviné rovněž s významným podílem ekonomicky aktivních obyvatel. Z vnitrozemských okresů jsou v této skupině Praha (s nejvyšším průměrem 14 073 Kč), Mladá Boleslav s naším nejlépe prosperujícím podnikem a dále městské okresy Plzeň-město a Brno-město a zázemí Prahy: Praha-východ, Praha-západ a Mělník.

Naproti tomu 66 okresů v České republice má průměrnou mzdu nižší než je celorepublikový průměr. Na konci této řady jsou okresy s průměrem nižším než 9 000 Kč, vnitrozemský Pelhřimov a pohraniční Jeseník a Bruntál (s nejnižším průměrem 8 834 Kč). Okresy Jeseník a Bruntál dosahují pouze 63 % průměrné mzdy, která je v hlavním městě Praha.

Při pohledu na kartodiagram (mapa 5.1.) znázorňující průměrnou měsíční mzdu pracovníka v roce 1997 je zřejmá vyšší úroveň sledovaného ukazatele v centrální oblasti Prahy a v pásu táhnoucím se na sever až do pohraničních okresů Česká Lípa a Liberec, v severočeské oblasti při hranicích se Saskem (Chomutov, Most, Teplice a Ústí n.L.), v jihočeské oblasti při hranicích s Rakouskem (Český Krumlov, České Budějovice a Tábor) a v severomoravské oblasti (Ostrava-město, Karviná a Frýdek-Místek). V ostatních částech republiky je vyšší úroveň průměrné měsíční mzdy již rozložena ostrůvkovitě v okresech Sokolov, Zlín, Plzeň-město a Brno-město. Nejnižší úroveň sledovaného ukazatele je zřejmá

v česko-polském, v česko-bavorském i česko-rakouském příhraničním prostoru a ve vnitrozemí hlavně v oblasti Českomoravské vrchoviny.

5.4. NEZAMĚSTNANOST

V 90. letech je předcházející přezaměstnanost v celé ekonomice, podmíněná především situací v některých (profilujících) odvětvích, doplněna (vystřídána, nahrazena) **nezaměstnaností jako průvodním jevem tržního hospodářství**. Nutno však podotknout, že její úroveň – a to i přes poměrně dramatický nárůst v posledních letech – setrvává na podstatně nižších hodnotách než v zemích EU či transformujících se státech včetně našich sousedů. Nezaměstnanost žen převyšuje trvale nezaměstnanost mužů. Poměr volných pracovních míst (VPM) ku registrovaným nezaměstnaným v jednotlivých letech kolísal, do roku 1997 osciloval kolem 50 % hladiny.

„Regionální diference úrovně nezaměstnanosti je charakteristikou úspěšnosti, resp. problémovosti samotných územních celků i regionální politiky“ (1, str. 10). Z makroregionálního pohledu zaznamenáváme výrazný rozdíl mezi Čechami a Moravou se Slezskem. Na mezoúrovni jsou problémové pánevní regiony (včetně svého dojížděnou vázaného zázemí) a venkovské (zemědělsky orientované) prostory.

Při analýze vývojové řady míry nezaměstnanosti (1991 – 1998) můžeme sledovat poměrně shodné tendence na úrovni Česka, bývalých krajů a naprosté většiny současných okresů. Po relativně vysoké úrovni v prvním roce (např. v ČR s hodnotou 4,10 třetí nejvyšší) následovalo výrazné zlepšení v roce 1992 (vůbec nejnižší hodnota 2,60). Pak již přišel víceméně plynulý, pozvolný nárůst až na hodnotu 5,23 pro ČR na konci roku 1998. Tento trend pokračuje i v roce 1999. Také většina pohraničních okresů kopíruje republikový vývoj. Setkáváme se však i s významnějšími **odlišnostmi**, u nichž lze rozeznat **dva typy**:

- a. nejnižší hodnoty v letech 1995 a 1996 nacházíme u okresů: Jindřichův Hradec, Domažlice, Klatovy, Tachov, Opava, Šumperk, Vsetín,
- b. trvalý nárůst (bez výrazných výkyvů) zaznamenáváme v okresech: Cheb, Karlovy Vary, Sokolov, Děčín, Chomutov, Liberec, Most, Teplice, Ústí n.L., Semily a Jeseník (ten jediný při zachované posloupnosti: od nejnižší – 1 po nejvyšší – 2).

Jiný pohled poskytuje sledování **pořadí okresů** podle míry registrované nezaměstnanosti v souboru 77 okresů (včetně Prahy) resp. pro naše účely v souboru 36 pohraničních okresů. Poměrně snadno je možné rozlišit **tři „scénáře“** v relaci k ČR, a to:

1. okresy s trvale nízkou nezaměstnaností,
2. okresy, u nichž se postavení v průběhu osmi let podstatně změnilo:
 - zlepšilo, tj. z počátku vysoká a později nízká míra resp. pořadí,
 - zhoršilo, obrácený vývoj,
3. okresy s trvale vysokou nezaměstnaností.

Následující výčet si nečiní nárok na úplnost, ale uvádí spíše typické zástupce z jednotlivých oblastí (krajů či úseku státní hranice). Do první skupiny, vyznačující se příznivým vývojem, řadíme například České Budějovice, Domažlice, Jablonec n.N., Uherské

Hradiště a Zlín. Trvale špatnou situací se vyznačují okresy Český Krumlov a Prachatice, Tachov, Děčín, Chomutov a Teplice, Břeclav, Hodonín a Znojmo a všechny severomoravské okresy (bez výjimky, dokonce včetně vnitrozemských). Patrné zlepšení (náhlé či postupné, v různém období) se týká okresů Jindřichův Hradec, Klatovy, Náchod a Rychnov n.Kn. Se zhoršením se naopak setkáváme v okresech Cheb, Karlovy Vary a Sokolov, Most a Ústí n.L., Semily.

Srovnáváme-li vývoj nezaměstnanosti v letech 1991-98 prostřednictvím indexu 98/91 – viz mapa 5.2. – získáme trochu jiný pohled. Praha, její zázemí a další okresy na jihu míru nezaměstnanosti téměř nezměnily. Tento „pás nejméně úspěšných“ se táhne až po Jindřichův Hradec na rakouské hranici. Obdobné hodnoty mají však také okresy přiléhající ke Kladsku, což nepochybně překvapí. Vůbec nejhůře si vedl okres Karlovy Vary, ten jediný v nejvyšší kategorii (ty byly konstruovány jako přirozené zlomy).

Situace ke konci roku 1998 je graficky vyjádřena v mapě 5.3. a číselně v tabulce 5.4. Na první pohled se vyčleňují oblasti s nízkou a vysokou mírou nezaměstnanosti. Zcela výjimečné je postavení Prahy, obou příměstských okresů a Mladé Boleslavi. Poměrně příznivá úroveň je ale rovněž v městských aglomeracích a též v některých pohraničních okresech na všech úsecích státní hranice. Naopak s největšími problémy se setkáváme v okresech, v nichž dosahovala míra nezaměstnanosti přes 10 %.

Tabulka 5.4. Okresy ČR s mírou nezaměstnanosti přes 10 % (k 31.12.1998)

okres	%	okres	%	okres	%
Most	15,62	Litoměřice	15,53	Chomutov	14,79
Karviná	13,76	Teplice	13,16	Přerov	12,47
Ostrava-město	12,02	Znojmo	11,93	Děčín	11,90
Litoměřice	11,83	Bruntál	11,43	Frýdek-Místek	11,41
Hodonín	10,98	Třebíč	10,65	Ústí n.L.	10,49
Jeseník	10,30				

V nejbližších letech se odhaduje pokračující mírné zvyšování nezaměstnanosti, celorepublikově přes 10 %. Výhledově však může míra nezaměstnanosti dosáhnout v některých okresech (oblastech), tj. na jedné straně strukturálně postižených a na druhé straně hospodářsky slabých, až hranice 20 %. Při této výši již nelze vyloučit narušení sociálního smíru a je nutné zejména opatřeními aktivní politiky zaměstnanosti „nepřipustit“ tuto situaci. Instrumenty aktivní podpory zaměstnanosti je třeba intervenovat jak prostřednictvím státní, tak municipální správy.

5.5. INTENZITA SOUKROMÉHO PODNIKÁNÍ

Podle teorie regionálního rozvoje je podnikavost obyvatelstva jedním z rozhodujících faktorů socioekonomického rozvoje. Přitom je zřejmé, že mezi oblastmi existují rozdíly v ochotě obyvatel podnikat, resp. v realizaci této možnosti. *Není však jednoduché říci, které faktory stojí v pozadí této regionální variability. Specifickou otázkou pak je, jak "podnikavost" měřit. Nejčastěji používaným ukazatelem je počet soukromých podnikatelů.*

Údaje, které poskytuje ČSÚ, pocházejí z Registru ekonomických subjektů. Pro tato data jako zdroj informací o podnikatelské aktivitě platí omezení, z nichž některá už byla připomenuta. I přes snahu statistiků tento registr stále obsahuje také "mrtvé duše" (subjekty, které jsou zaregistrovány, ale s podnikáním už skončily, popř. nikdy nezačaly) a poskytované údaje vypovídají jak o regionálních rozdílech v podnikatelské aktivitě, tak také o variabilitě relevance dat vůči realitě.

Podle údajů ČSÚ (Okresy České republiky v roce 1997) bylo v ČR k 31. 12. 1997 celkem 1 257 tis. podnikatelů - fyzických osob, dále 100 tis. samostatně hospodařících rolníků a 44 tis. osob podnikajících na základě jiného než živnostenského zákona (svobodná povolání). Celkově to bylo tedy téměř 1 401 tis. soukromých podnikatelů, tj. 136 podnikatelů na 1000 obyvatel. Seznam 31 okresů s nadprůměrnou intenzitou soukromého podnikání (měřenou počtem soukromých podnikatelů na 1000 obyvatel) je uveden v tabulce 5.5.

Nadprůměrná intenzita soukromého podnikání byla v ČR na konci roku 1997 (viz též mapa 5.4.) především:

- v Praze a jejím širším zázemí
- ve většině okresů s mezoregionálními středisky (v pořadí Liberec - resp. Liberecko-jablonecká aglomerace, Karlovy Vary, Zlín, Brno, Hradec Králové, Plzeň, České Budějovice; pod průměrem ČR tedy zůstaly Ústí n. L., Pardubice, Olomouc a Ostrava)
- v okresech s významnou lázeňskou funkcí (Cheb, Jeseník, Karlovy Vary, Nymburk, Zlín)
- v okresech s významným podílem cestovního ruchu v regionální ekonomice, resp. s nadprůměrnou intenzitou zaměstnanosti v odvětví pohostinství a ubytování, zejména: západočeské lázně (Cheb, Karlovy Vary), Krkonoše (Semily, Trutnov), Šumava a jižní Čechy (Prachatice, Klatovy, Písek), Jeseníky (Jeseník)
- v okresech významných pro mezinárodní (tranzitní) dopravu (Cheb, Břeclav, Náchod)

Mimo jmenované okresy byla nadprůměrná intenzita soukromého podnikání ještě v okresech Tábor, Litoměřice, Jičín, Příbram (i zde se nabízí souvislost s cestovním ruchem, není však vyjádřena zvýšenou zaměstnaností v pohostinství a ubytování). Podprůměrná intenzita soukromého podnikání je především v okresech moravské strany Českomoravské vrchoviny, v širším zázemí Ostravské aglomerace a v podkrušnohorských pánevních okresech.

Rozdíl mezi pohraničními a vnitrozemskými okresy z hlediska sledovaného ukazatele není zřejmý. V pohraničí leží okresy s vysokou intenzitou podnikání, a to především tam, kde je významná funkce lázeňská a/nebo rekreační (západočeské lázně, Krkonoše, Šumava a Pošumaví, Jeseník, Zlín), ale také okresy z hlediska registrované podnikavosti podprůměrné (pánevní okresy severních Čech, Ostravsko, Znojmo aj.). Hlavní "podnikatelská osa" ČR prochází zřejmě přes Krkonoše, Prahu a Šumavu.

Tabulka 5.5. Přehled struktury soukromého podnikání v okresech ČR s nadprůměrnou intenzitou (seřazeno podle počtu soukromých podnikatelů na 1000 obyvatel).

Okres	Podnikatelé - fyzické osoby	Samostatně hospodařící rolníci	Svobodná povolání	Počet soukr. podnikatelů na 1000 obyvatel
Cheb	15 405	293	313	183,43
Liberec	26 982	1 361	712	182,09
Jeseník	6 830	590	191	177,74
Hl.m. Praha	202 461	988	5 666	173,89
Tábor	15 061	1 542	535	166,00
Semily	10 893	1 262	263	164,28
Jablonec n. Nisou	13 250	670	368	161,12
Karlovy Vary	18 102	1 015	623	160,92
Nymburk	11 191	1 290	339	157,50
Benešov	12 280	1 218	393	156,45
Litoměřice	15 496	1 804	506	156,14
Zlín	26 578	2 975	937	154,84
Praha - západ	10 884	604	223	154,25
Prachatice	6 611	1 022	217	152,58
Brno - město	55 230	715	2 468	151,11
Jičín	10 021	1 358	368	150,82
Kutná Hora	10 240	1 109	337	150,09
Příbram	14 167	1 434	482	149,25
Beroun	9 999	819	265	147,33
Mělník	12 431	1 188	326	147,00
Hradec Králové	21 204	1 660	875	146,75
Plzeň - město	23 673	354	778	145,96
Trutnov	16 314	977	476	145,80
České Budějovice	23 681	1 327	897	145,68
Náchod	13 962	1 827	442	144,03
Klatovy	10 775	1 653	323	143,82
Praha - východ	12 243	581	302	142,42
Písek	8 554	1 162	342	142,34
Břeclav	12 771	3 898	560	138,27
Mladá Boleslav	14 375	632	429	137,88
Rychnov n.Kn.	8 812	1 729	310	137,27

5.6. CIZINCI S PRACOVNÍM POVOLENÍM V ČR

Česká republika se v průběhu ekonomické transformace stala nejen tranzitní, ale také cílovou zemí pracovní migrace. Struktura cizinců pracujících v ČR je velmi pestrá z hlediska sociálního i kulturního, přičemž lidé z různých států zpravidla obsazují **typické niky na trhu práce** (např. Američané, Britové jako součást managementu firem se zahraniční

kapitálovou účastí a jako učitelé jazyka, Ukrajinci jako stavební dělníci, Poláci jako dělníci v (textilních) továrnách apod.).

Podle informací poskytovaných Ministerstvem práce a sociálních věcí pracovalo v ČR k 31. 12. 1995 celkem 36 996 cizích státních příslušníků s pracovním povolením (mimo občany Slovenska). Plná polovina z nich pracovala v Praze (18 506 osob), z hlediska absolutního počtu zaměstnaných cizinců za ní následovaly **pohraniční okresy** Děčín (965 osob), Ostrava-město (938), Cheb (847), Karlovy Vary (841) a České Budějovice (762) a dále okresy Mladá Boleslav (655), Praha-východ (532) a Brno-město (504). Pracovní místa obsazovaná zahraničními pracovníky tedy nacházíme především ve velkých aglomeracích a dále ve vybraných pohraničních okresech. Registrovaný počet cizinců pracujících v ČR je však jen částí skutečného počtu zahraničních pracovníků, ten je ovšem obtížné odhadovat.

Téměř dvojnásobný ve srovnání s registrovaným počtem cizinců s pracovním povolením v ČR byl **počet občanů Slovenska** zaměstnaných v ČR. K 31. 12. 1997 to bylo 69 723 osob.

Z celkového počtu Slováků pracujících v ČR jich 15,5 tis. (tj. 22,2 %) pracuje v Praze a jejím zázemí (Praha-východ, Praha-západ) a 11,4 tis. (tj. 16,3 %) ve třech okresech ostravské aglomerace (Ostrava-město, Karviná a Frýdek-Místek). Další oblasti soustředění pracovních míst obsazených občany Slovenské republiky jsou brněnská aglomerace (v okresech Brno-město a Brno-venkov celkem 5,4 tis. osob, tj. 7,8 %), okresy Zlín a Vsetín (4,1 tis. osob, 5,8 %, v okrese Uherské Hradiště dalších 718 osob) a okresy Hodonín a Břeclav (3,6 tis. osob, 5,1 %). V okresech hraničících se Slovenskou republikou (včetně Ostravy a Karviné) bylo soustředěno v roce 1997 celkem 28,3 pracovních míst občanů Slovenska pracujících v ČR. Dalšími okresy ČR s vyšším počtem pracujících občanů Slovenska jsou především okresy s významnými hospodářskými centry (Pardubice, Olomouc, Mladá Boleslav, Teplice, Plzeň-město aj.).

5.7. PENDLERSTVÍ JAKO SOUČÁST (PŘESHHRANIČNÍHO) TRHU PRÁCE

Novým prvkem sociálně ekonomického vývoje se v České republice 90. let stalo zaměstnávání našich občanů v zahraničí (pracovní migrace). Tento jev se nejvíce rozšířil právě v česko - německém pohraničí, z forem se ujala především **denní vyjížďka** - označovaná jako pendlerství. Převzatý pojem se v krátké době natolik vžil, že nemá ani český ekvivalent. Jeho rozsah v některých lokalitách (oblastech) vede až k nedostatku určitých profesí. Působí však rovněž pozitivně, neboť přispívá ke snížení míry nezaměstnanosti.

Statistické údaje o počtech pendlerů jsou velmi nepřesné, spíše se jedná o kvalifikované odhady různých institucí. Na naší straně totiž neexistuje spolehlivá evidence a úřady práce se této problematice - na základě našich konkrétních poznatků - věnují jen okrajově. Jejich celkový počet za ČR se od hodnoty 7 tisíc pro rok 1991 zvyšoval plynule na 30 tisíc v roce 1993 (maximální odhad). Jiné hodnoty jsou uváděny v Regionální a odvětvové analýze ČR, zpracované Terplanem Praha na zakázku pro MMR ČR v r. 1998 - odhad pro rok 1992 dosahuje až 50 tisíc českých občanů pracujících v Německu. V následujícím období došlo zřejmě k poklesu, v roce 1995 působilo podle odhadu Správy služeb zaměstnanosti MPSV ČR v cizině na 20 tisíc pendlerů resp. v roce 1996 24 tis. českých občanů. Asi 2/3 z nich pracují v Německu. V územním pohledu jsou zapojeny především okresy tehdejšího

Západočeského kraje a přilehlé okresy Jihočeského kraje. Z okresů Tachov, Klatovy a Prachatice vyjíždí více než 3 % ekonomicky aktivního obyvatelstva. Zhruba stejný počet pracovníků se zapojuje do sezónních prací, především při česání ovoce s maximální délkou tři měsíce.

Vlastní **pracovní migrace**, na základě empirických šetření Sociologického ústavu AV ČR – pracoviště Ústí n.L., zaznamenala poměrně výrazný pokles. Zatímco v celém česko-německém pohraničí vyjíždělo v roce 1994 do Německa za prací pět občanů produktivního věku ze sta, o dva roky později to byli jen tři. V hierarchii přeshraničních aktivit se tak pendlerství propadlo z vedoucí pozice na poslední místa. Celkově můžeme říci, že ustupuje význam přímého zaměstnávání českých občanů v Německu, který je však vyvážen vyšším zapojením do přeshraničních ekonomických aktivit vykonávaných na našem území, tj. **zastupování německé firmy, obchodování s německými firmami, zaměstnanost v německých firmách působících u nás**. Určitá část obyvatel uvažuje o zapojení do těchto aktivit. Jejich podíl je však poměrně malý a navíc nelze určit, zda se tento záměr opravdu naplní či v jakém časovém horizontu. Vytváření přeshraničního pracovního trhu je tedy zatím, alespoň podle námi zjištěné úrovně, teprve v počátcích. Přitom je zřejmé, že vývoj je jak výrazně závislý na legislativních podmínkách, tak regionálně diferencován. Nejvíce pendlerů pochází ze západočeských okresů Prachatice, Domažlice, Klatovy, Tachov a Sokolov.

Vedoucím **odvětvím** našich **pendlerů** v Německu je jednoznačně stavebnictví, v němž působí každý druhý pendler. Následují nevýrobní služby vč. oprav, průmysl (kolem 15 %) a obchod s pohostinstvím, zbývající odvětví (specifikována ještě doprava a zemědělství) se již uplatňují podstatně méně či zanedbatelně. V profesi pendlerů příbuzných či známých respondentů se jedná převážně o dělníky (2/3) případně zaměstnance (1/5).

Podle terénní sondy provedené v okresech Teplice, Ústí n.L. a Děčín můžeme určit **strukturu** přímo dotázaných pendlerů. Z celkového počtu pendlerů jen zhruba každý desátý/á je žena. Ve věkové skladbě jsou nadprůměrně zastoupeny osoby ve středním věku (30 - 39 let), zásluhou celoročních pendlerů. U česáčů, tvořících asi třetinu z celkového počtu pendlerů, je rovnoměrnější zastoupení podle věku s vrcholy ve skupinách 20 - 24 a 40 - 44 letých. Většina pendlerů má trvalé bydliště v příslušném okresním městě. Svoji roli hraje bezpochyby dopravní dostupnost hraničního přechodu, blízkost potřebných úřadů a snad i vyšší motivace k lepšímu výdělku.

Rozhodující část obyvatel (zastoupená respondenty) **posuzuje zaměstnávání Čechů v Německu** jako využití současné situace (45 %), dané otevřením hranic a přirozeně také ekonomickou nerovnováhou, spočívající v tomto případě v podstatně lepším ocenění vykonané práce. Pětina hodnotí pendlerství kladně, přitom však akcentuje buď prospěch nositelů nebo přínos pro Německo. Každému čtvrtému dotazovanému je to jedno, jen každý desátý se staví negativně k tomuto jevu.

Zřejmě nejzajímavější, a také sociologicky nejpřínosnější z výsledků na této úrovni, je hodnocení vlastností či **schopností obyvatel po obou stranách hranice**, tedy zástupců potenciálního (perspektivního) přeshraničního jednotného pracovního trhu. Respondenti z okresu Teplice se přiklání k názoru, že mezi Čechy a Němci v tomto aspektu - při celkovém hodnocení (2,15 v rámci tříступňové škály) - nejsou podstatné rozdíly. České zaměstnance posuzují jako pracovitější (více než třetina s tímto výrokem souhlasí) a

vzdělanější (přestože většina nevidí rozdíly). Němci jsou naproti tomu zodpovědnější (jen 14 % si myslí opak), důslednější (52 %) a mají větší sebekázeň (56 % oproti 12 % Čechů).

Podrobné sledování pracovní migrace naráží na nedostatek informací a jejich obtížné získávání. Snad právě proto se tomuto bezesporu zajímavému tématu věnuje relativně málo prací. V každém případě jej musíme považovat za trvalý prvek regionálního a lokálního vývoje příslušných oblastí. Téměř výlučně se jedná o jednosměrnou pracovní migraci našich občanů do Německa (eventuálně Rakouska).

LITERATURA

Regionální a odvětvová analýza ČR. Terplan, Praha 1997, část 3. Pracovní trh

Zásady regionální politiky vlády. Materiál pro jednání vlády ČR připravený Ministerstvem pro místní rozvoj (usnesení č. 235/1998).

6. PRŮMYSL

6.1. ÚVOD

Rovněž průmysl, tak jako ostatní složky krajinné sféry, byl sledován na úrovni okresů s cílem srovnání českého pohraničí s vnitrozemím. Jedná se o srovnání 36 příhraničních okresů a 42 (resp. bez Prahy 41) vnitrozemských okresů.

Průmysl byl analyzován z pohledu potenciálu pracovních sil a výsledků jejich pracovní činnosti. Jedná se o ukazatele – průměrný počet pracovníků, tržby z průmyslové činnosti a průměrnou měsíční mzdu, uvedené ukazatele jsou udány za rok 1997. Na základě průměrného počtu pracovníků v průmyslu a středního stavu obyvatelstva v jednotlivých okresech byla rovněž zjištěna úroveň koncentrace průmyslu a dále byla sledována i územní a odvětvová struktura průmyslu.

6.2. ZAMĚSTNANOST V PRŮMYSLU

Z pohledu průměrného **počtu pracovníků v průmyslu** se české pohraničí podílí 49 % na celkovém počtu pracovníků v průmyslu (bez Prahy 54 %), což svědčí o **vcelku rovnoměrném rozmístění průmyslu** na základě uvedeného ukazatele **ve smyslu pohraničí versus vnitrozemí**. Pokud se podrobněji podíváme na jednotlivé **části** českého pohraničí, tak zjistíme **rozdíly** v rozmístění průmyslu.

Tabulka 6.1. Porovnání úseků pohraničí ČR podle ... (%)

Pohraničí	počtu pracovníků v průmyslu	délky státní hranice
Česko-bavorské	5	16
Česko-saské	21	18
Česko-polské	46	35
Česko-slovenské	19	12
Česko-rakouské	9	19

Česko-bavorské pohraničí a česko-rakouské pohraničí se vyznačují nižší koncentrací průmyslu. Pouze česko-saské pohraničí s podílem 21 % průmyslových pracovníků vcelku odpovídá i podílu 18 % délky česko-saské hranice. Vyšší koncentrace průmyslových pracovníků je v česko-polském pohraničí a v česko-slovenském pohraničí.

Vyšším počtem pracovníků v průmyslu i průmyslových středisek se vyznačují především oblasti Podkrušnohoří, Podkrkonoší, Ostravská pánev a Dolnomoravský úval s poměrně vysokým rozptylem středisek oproti vnitrozemí, ve kterém se střediska koncentrují v aglomeracích velkých měst a ostatních urbanizovaných oblastech, při komunikacích a vodních tocích.

Vývoj v posledních sledovaných letech 1996 – 1997 ukazuje významnou dynamiku změn především v česko-bavorském pohraničí, které využívá šancí nejen vlastního endogenního ekonomického a sociálního potenciálu, ale i příhraniční polohy, nabývající po otevření hranic na významu. Tento vývoj dokládá růst počtu pracovníků v průmyslu: z pohraničních okresů lze růst zaznamenat u okresů Tachov, Domažlice (nejvyšší růst

z pohraničních okresů - 3,5 %), Klatovy, Český Krumlov, Břeclav, Uherské Hradiště a Ústí n.O., z vnitrozemských okresů lze růst zaznamenat u okresu Mladá Boleslav (nejvyšší růst ze všech okresů České republiky - 8,5 %), což souvisí s lokalizací a zvyšováním výroby v nejuspěšnějším českém závodě automobilce Škoda a.s., a v okresech Plzeň-jih a Plzeň-sever, což je rovněž ovlivněno faktorem výhodné polohy v blízkosti česko-bavorské hranice.

Okresy můžeme podle absolutního průměrného počtu pracovníků v průmyslu rozřadit do čtyř skupin, jak ukazuje tabulka 6.2.

Tabulka 6.2. Klasifikace okresů ČR podle průmyslové zaměstnanosti (1997)

	Počet pracovníků	Okres	
		příhraniční	vnitrozemský
I	30.000+	Ostrava-město (nejvíce 94 088), Zlín	Praha (nejvíce 120 331), Brno-město, Plzeň-město
II	20.000-30.000	Frýdek-Místek, České Budějovice, Ústí n.O., Most, Jablonec n.N., Česká Lípa, Hodonín	Mladá Boleslav, Olomouc, Nový Jičín, Pardubice, Hradec Králové
III	10.000-20.000	zbylých 18 příhraničních okresů	15 okresů
IV	3.000-10.000	Klatovy, Rychnov n. Kn., Znojmo, Český Krumlov, Cheb, Tachov, Domažlice, Prachatice, Jeseník (nejméně 3 282).	18 okresů (nejméně Praha-západ 4 118)

O koncentraci průmyslu vypovídá rovněž ukazatel **úrovně koncentrace průmyslu** vzhledem k obyvatelstvu, konstruovaný jako **podíl průměrného počtu pracovníků v průmyslu na středním stavu obyvatelstva**. Na základě tohoto ukazatele vykazují **nejvyšší** úroveň koncentrace průmyslu pohraniční okresy – Ostrava-město, Jablonec n. N. a Česká Lípa, kde je úroveň vyšší než 20 %, což je ve vnitrozemí srovnatelné pouze s okresem - Mladá Boleslav, vysokou úroveň koncentrace 15 – 20 % mají okresy - Most, Sokolov, Zlín, Náchod, Ústí n.O., Trutnov a Šumperk, s čímž je ve vnitrozemí srovnatelný pouze okres Plzeň-město. Naproti tomu nízkou úroveň koncentrace průmyslu mají z příhraničních okresů - Teplice, Břeclav, Opava, Domažlice, Jeseník, Cheb, Znojmo, Prachatice a Karviná, ve vnitrozemí jsou srovnatelné okresy tvořící zázemí velkých měst - Prahy, Plzně a Brna a zemědělsky orientované okresy – Louny, Litoměřice, Kolín a Nymburk. Při použití koeficientu koncentrace, což je hodnota získaná vztahením zmíněné úrovně koncentrace k celorepublikové úrovni 12,6 %, dostaneme obdobné výsledky. Můžeme tedy tvrdit, že úroveň koncentrace průmyslu je v pohraničních okresech vyšší.

6.3. MZDY V PRŮMYSLU

Z pohledu **průměrných mezd** v průmyslu došlo v období let 1996-1997 až na jednu výjimku (okres Kladno) k růstu průměrné mzdy ve všech okresech České republiky. V roce 1997 tak dosáhla průměrná mzda v průmyslu České republiky 10 884 Kč.

K oblastem, které v uvedeném roce překročily **republikovou hodnotu**, patřila především Praha s výší průměrné mzdy 13 173 Kč, což představuje 121 % průměru ČR, dále pak

střední Čechy a severní Morava s hodnotami 11 773 Kč a 11 216 Kč (108 resp. 103 % ČR). V ostatních regionech nebylo této průměrné výše mzdy dosaženo. Nejvíce se jí přiblížila úroveň mezd v průmyslu v západních Čechách – 10 752 Kč (99 % ČR) a severních Čechách - 10 721 Kč (99 % ČR), tj. v regionech s tradičně silnými průmyslovými centry. Naproti tomu jižní Čechy a jižní Morava dosahují okolo 90 % průměrné úrovně mzdy v průmyslu ČR (10 104 Kč, tj. 92 % ČR a 9 840 Kč, tj. 90 % ČR) a vůbec nejnižší hladina mezd v průmyslu v roce 1997 byla ve východních Čechách, a to 9 471 Kč, což představuje pouze 87 % republikové úrovně. Diference mezi úrovní mzdy v průmyslu v Praze a ve východních Čechách je tedy 3 702 Kč a průměrná mzda ve východočeském průmyslu dosahuje pouze 72 % úrovně mzdy v průmyslu v Praze.

Porovnáme-li průměrné mzdy v průmyslu v pohraničních okresech jednotlivých regionů s průměrnou mzdou v průmyslu v ČR, pak **ani v jednom regionu s pohraničními okresy nedosahuje průměr mezd v průmyslu v pohraničních okresech výše průměrné mzdy v ČR.** Výši průměrných mezd ukazuje následující tabulka:

Tabulka 6.3. Výše průměrných mezd v pohraničních okresech (1997)

region	průměrná mzda v Kč	index k hodnotě ČR
jižní Čechy	9 784	90
západní Čechy	9 647	89
severní Čechy	10 739	99
východní Čechy	9 286	85
jižní Morava	9 583	88
severní Morava	10 349	95

U vnitrozemských okresů v rámci jednotlivých regionů je průměrná mzda v průmyslu vyšší než republikový průměr v západních Čechách 11 034 Kč (101 % ČR) a v již zmíněných středních Čechách a v Praze.

Poměrně velké diference ve mzdách v průmyslu existují i v rámci pohraničních okresů jednotlivých regionů (viz mapa 6.2.). V západních Čechách je v okrese Sokolov průměrná mzda v průmyslu 10 891 Kč (100 % ČR), naproti tomu v okrese Domažlice pouze 8 932 Kč (82 % ČR).

V severních Čechách překračují průměrnou úroveň mzdy v průmyslu ve třech okresech. Jsou to okresy Most s průměrnou mzdou 12 980 Kč (119 % ČR), Teplice s 11 236 Kč (103 % ČR) a Chomutov s 11 229 Kč (103 % ČR). „Nejslabším“ okresem kraje je pak okres Jablonec N. n. s průměrnou mzdou 9 567 Kč (88 % ČR).

Nejmenší rozdíly v úrovni mezd v průmyslu v pohraničních okresech v rámci jednoho kraje najdeme ve východních Čechách. Nejvyšší průměrnou mzdou zde má okres Rychnov n.Kn., a to 9 728 Kč (89 % ČR) a nejnižší okres Semily 8 974 Kč (82 % ČR). Ani jeden pohraniční okres tohoto regionu však nedosahuje úrovně, která by překračovala 90 % výše průměrné mzdy v průmyslu ČR.

Na severní Moravě se výrazně vyděluje průmyslové jádro tvořené okresy Ostrava–město s průměrnou mzdou v průmyslu 13 356 Kč (123 % ČR), Frýdek-Místek s 11 483 Kč (106 %

ČR) a Karviná s 10 366 Kč (95 % ČR) a na straně druhé pohraniční okresy horské s úrovní mezd výrazně nižší – Šumperk 9 268 Kč (85 % ČR), Jeseník 9 119 Kč (84 % ČR) a Bruntál 8 838 Kč (81 % ČR).

Obdobná situace je na jižní Moravě, kde se průměrné úrovní mzdy v průmyslu blíží z pohraničních okresů pouze Zlín – 10 821 Kč (99 % ČR), ostatní pohraniční okresy nedosahují ani 90 % průměru ČR – nejméně okres Znojmo s 8 829 Kč (81 %).

Také v jižních Čechách existuje výrazný rozdíl mezi okresem České Budějovice, tedy okresem s regionální metropolí, kde průměrná mzda dosahuje 11 359 Kč (104 % ČR) a ostatními pohraničními okresy – nejméně Prachatice 8 654 Kč (80 % ČR).

Ze všech 36 pohraničních okresů České republiky pouze sedm (jde o okresy Ostrava-město, Most, Frýdek-Místek, České Budějovice, Teplice, Chomutov a Sokolov) má v roce 1997 úroveň průměrné mzdy v průmyslu vyšší než je průměrná úroveň této mzdy v ČR, přičemž jde vesměs o tradiční průmyslové oblasti v Podkrušnohoří a na Ostravsku.

Rovná polovina pohraničních okresů nedosahuje ani 90 % průměrné mzdy v průmyslu v ČR. Většinu z nich tvoří okresy východočeské (5), jihomoravské (4), západočeské (4) a výše položené okresy severomoravské (Šumperk, Jeseník, Bruntál), dále jde o jihočeský okres Prachatice a severočeský Jablonec n.N.

I u okresů vnitrozemských se projevuje značná rozrůzněnost v úrovni průměrných mezd a s ní spojená diference prostorová, kdy mezi 11 okresy s nadprůměrnou mzdou v průmyslu jsou zejména okresy středočeské, kdežto mezi okresy s nejnižší úrovní mezd jsou nejvíce zastoupeny okresy jihomoravské a východočeské.

6.4. TRŽBY Z PRŮMYSLOVÉ ČINNOSTI

Tržby z průmyslové činnosti byly rovněž analyzovány jak za zájmová území, tak v okresech vnitrozemských. V porovnání s rokem 1996 dochází s výjimkou dvou středočeských okresů (Kladno a Praha-východ) ve všech ostatních okresech České republiky **k růstu** tržeb z průmyslové činnosti.

Tabulka 6.4. Tržby z průmyslové činnosti podle regionů (1997)

Region	Tržby v mld. Kč	Podíl pohraničních okresů (%)	
		na počtu obyvatel	na tržbách
západní Čechy	104	54	44
severní Čechy	217	58	82
východní Čechy	154	83	44
severní Morava	301	43	81
jižní Morava	233	36	36
jižní Čechy	87	73	60

Ze srovnání regionů vyplývá, že nejvyšších tržeb dosáhla severní Morava, hranici 200 miliard Kč překročily rovněž jižní Morava, severní Čechy, střední Čechy (a taktéž Praha). Tržby nižší než 200 mld. Kč dosahují východní Čechy, západní Čechy a jižní Čechy.

Podíl pohraničních okresů na těchto tržbách je v rámci jednotlivých regionů velmi diferencovaný – na severní Moravě a v severních Čechách se podílejí více než 80 % tržeb kraje. Na pohraniční okresy jižních Čech připadá 60 %, u dalších regionů se pohybuje podstatně níže. I z tohoto pohledu je patrný význam tradičních průmyslových oblastí a center (Ostravsko, Brno, České Budějovice, Plzeň).

Podíl pohraničních okresů na tržbách z průmyslu v celé České republice je 46 %. Dominantní postavení **mezi pohraničními okresy** má okres **Ostrava-město** s tržbami 125 mld. Kč a podílem 8 % na tržbách celé ČR, což představuje téměř pětinu tržeb všech pohraničních okresů. Výjimečný je i okres **Most** se svými téměř 5 % z republikové hodnoty. 30 pohraničních okresů, počínaje Děčínem, nedosahuje výše tržeb ani 2 % z tržeb z průmyslových činností ČR a v pořadí posledních sedmi okresů (jsou to západočeské okresy Tachov, Cheb, Domažlice, jihočeské Prachatice a Český Krumlov, jihomoravský okres Znojmo a severomoravský okres Jeseník) dokonce ani 0,5 %.

V pořadí vnitrozemských okresů dle tržeb z průmyslu dominují okresy městské – Praha-město, Brno-město, Plzeň-město a okresy s výraznými průmyslovými středisky nebo závody – Mladá Boleslav, Hradec Králové, Olomouc, Nový Jičín, Pardubice, Kutná Hora. Ale i u této skupiny okresů se porovnáním tržeb z průmyslové činnosti vyčleňuje řada „periferních okresů“, jejichž tržby se pohybují pouze v řádech desetin procent z tržeb celé České republiky. Jde např. o okresy Nymburk, Plzeň-sever a Vyškov s podílem 0,4 % z ČR, Rokycany a Louny s podílem 0,3 % z ČR.

Z uvedeného vyplývá, že i přes probíhající transformaci převládá v regionální struktuře průmyslu v České republice **vliv starých průmyslových oblastí**, což se odráží jak v tržbách z průmyslových činností (mapa 6.3.), tak i v úrovni mezd v průmyslu v jednotlivých okresech.

O pozici pohraničí versus vnitrozemí vypovídá rovněž **odvětvová struktura průmyslu** pohraničních okresů. Při její analýze zjistíme odvětví, u kterých lze hovořit o významné **koncentraci v příhraničním prostoru** (viz též příslušné mapy):

- Je to zřejmé především pro průmysl paliv, kde jeho lokalizace často souvisí s těžbou nerostných surovin v Podkrušnohorské resp. Ostravské pánvi.
- U hutnického průmyslu najdeme vyšší koncentraci v česko-polském resp. česko-slovenském pohraničí kromě tradičních hutí v zázemí velkých strojírenských center, naproti tomu západní a jižní pohraničí se vyznačuje velmi nízkou koncentrací hutnictví.
- Česko-saské a česko-slovenské pohraničí vykazuje i vyšší koncentraci chemického průmyslu, která je srovnatelná se situací v Polabí.
- Rovnoměrnější rozložení jak ve vnitrozemí, tak i v pohraničí, je u výroby plastů, která v pohraničí často řeší problémy zaměstnanosti.
- Tradiční strojírenský průmysl s nejvyšší zaměstnaností se vyznačuje rovnoměrným rozmístěním po celém území republiky, přesto pohraničí na východě a severu země má celorepublikově významné postavení.
- Odvětvím, kde pohraničí nemá z pohledu koncentrace význam, je průmysl stavebních hmot, kde zřejmě nízká intenzita výstavby nevyvolávala potřebu rozvoje tohoto odvětví.

- Tradiční oblastí koncentrace sklářského, textilního a oděvního průmyslu je severočeské pohraničí, pro průmysl porcelánu oblast Karlovarska.
- I přes vyšší lesnatost pohraničních okresů je koncentrace dřevozpracujícího průmyslu ve srovnání s vnitrozemím obdobná.
- Papírenský průmysl má tradičně vyšší koncentraci v severomoravském pohraničí a na Českokrumlovsku, v ostatních pohraničních okresech je zastoupen zřídka.
- Kožedělný průmysl se celorepublikově vyznačuje nízkou koncentrací, z pohraničí stojí za zmínku oblast Zlína a okolí s tradiční výrobou obuvi.
- Průmysl potravinářský je kromě významnějších center osídlení koncentrován v jihomoravském pohraničí v oblasti moravských úvalů, velmi nízkou koncentrací se vyznačuje v česko-bavorském pohraničí.

Tabulka 6.5. Průměrná mzda v průmyslu v okresech ČR (1997)

Okres	Průměrná mzda Kč	Okres	Průměrná mzda Kč
1. Mladá Boleslav	14 531	40. Děčín	9 809
2. Ostrava	13 356	41. Strakonice	9 809
3. Praha	13 193	42. Olomouc	9 771
4. Most	12 980	43. Přerov	9 743
5. Plzeň - město	12 748	44. Rychnov n. Kn.	9 728
6. Kladno	12 453	45. Blansko	9 596
7. Mělník	12 175	46. Jablonec n. N.	9 567
8. Praha – východ	12 172	47. Louny	9 556
9. Praha – západ	12 046	48. Ústí n. O.	9 547
10. Frydek - Místek	11 483	49. Žďár n. S.	9 522
11. České Budějovice	11 359	50. Hodonín	9 501
12. Teplice	11 236	51. Písek	9 496
13. Chomutov	11 229	52. Karlovy Vary	9 457
14. Litoměřice	11 181	53. Břeclav	9 428
15. Kutná Hora	11 049	54. Cheb	9 372
16. Rakovník	10 898	55. Uherské Hradiště	9 337
17. Beroun	10 893	56. Havlíčkův Brod	9 329
18. Sokolov	10 891	57. Klatovy	9 283
19. Zlín	10 821	58. Šumperk	9 268
20. Ústí n. L.	10 784	59. Svitavy	9 260
21. Tábor	10 713	60. Benešov	9 260
22. Brno - město	10 709	61. Chrudim	9 186
23. Kolín	10 615	62. Náchod	9 138
24. Rokycany	10 564	63. Jeseník	9 119
25. Brno - venkov	10 503	64. Trutnov	9 041
26. Plzeň - jih	10 497	65. Příbram	9 024
27. Karviná	10 366	66. Semily	8 974
28. Česká Lípa	10 346	67. Domažlice	8 932
29. Český Krumlov	10 340	68. Kroměříž	8 921
30. Plzeň - sever	10 326	69. Jičín	8 907
31. Opava	10 257	70. Bruntál	8 838
32. Pardubice	10 212	71. Znojmo	8 829
33. Nymburk	10 182	72. Jindřichův Hradec	8 783
34. Hradec Králové	10 172	73. Pelhřimov	8 668
35. Vsetín	10 107	74. Vyškov	8 660
36. Jihlava	10 060	75. Prachatice	8 654
37. Nový Jičín	9 965	76. Třebíč	8 572
38. Liberec	9 964	77. Prostějov	8 508
39. Tachov	9 944		

Tabulka 6.6. Pořadí okresů ČR dle tržeb z průmyslu (1997)

Okres	Tržby mld. Kč	Podíl v % z tržeb	Okres	Tržby mld. Kč	Podíl v % z tržeb
1. Praha	204,19	13,55	39. Uherské Hradiště	12,18	0,81
2. Ostrava	125,27	8,30	40. Bruntál	11,86	0,79
3. Mladá Boleslav	89,90	5,96	41. Karlovy Vary	11,72	0,78
4. Most	71,82	4,76	42. Svitavy	11,61	0,77
5. Brno - město	62,08	4,12	43. Rakovník	11,44	0,76
6. Plzeň - město	42,03	2,79	44. Kolín	10,55	0,70
7. Frýdek - Místek	38,30	2,54	45. Prostějov	10,39	0,69
8. České Budějovice	35,67	2,37	46. Žďár n. S.	10,29	0,68
9. Zlín	35,05	2,33	47. Břeclav	10,22	0,68
10. Děčín	25,14	1,67	48. Beroun	9,85	0,65
10. Hradec Králové	25,14	1,67	49. Blansko	9,65	0,64
12. Olomouc	22,97	1,52	50. Třebíč	9,21	0,61
13. Nový Jičín	22,52	1,49	51. Havlíčkův Brod	9,20	0,61
14. Ústí n. O.	20,42	1,36	52. Kroměříž	9,10	0,60
15. Pardubice	20,34	1,35	53. Jindřichův Hradec	8,90	0,59
16. Hodonín	20,07	1,33	54. Strakonice	8,83	0,59
17. Kutná Hora	19,97	1,33	55. Rychnov n. Kn.	8,21	0,55
18. Ústí n. L.	19,28	1,28	56. Semily	8,20	0,55
19. Mělník	19,14	1,27	57. Klatovy	8,16	0,54
20. Litoměřice	17,37	1,15	58. Příbram	8,01	0,52
21. Česká Lípa	17,28	1,15	59. Pelhřimov	7,41	0,49
22. Vsetín	17,17	1,14	60. Praha – západ	7,34	0,48
23. Jihlava	16,97	1,13	61. Znojmo	6,88	0,46
24. Opava	16,66	1,11	62. Praha – východ	6,49	0,43
25. Liberec	16,34	1,08	63. Jičín	6,41	0,42
26. Šumperk	15,90	1,06	64. Benešov	6,28	0,41
27. Brno - venkov	15,68	1,04	65. Písek	5,72	0,38
28. Karviná	15,59	1,03	66. Český Krumlov	5,66	0,36
29. Teplice	15,50	1,03	67. Plzeň - jih	5,59	0,36
30. Jablonec n. N.	15,29	1,01	68. Tachov	5,40	0,36
31. Trutnov	15,24	1,01	69. Nymburk	5,36	0,36
32. Chomutov	15,22	1,01	70. Plzeň – sever	5,24	0,35
33. Náchod	14,86	0,99	71. Vyškov	5,20	0,35
34. Sokolov	14,04	0,93	72. Rokycany	5,01	0,33
35. Chrudim	13,96	0,93	73. Cheb	4,36	0,29
36. Kladno	13,40	0,88	74. Louny	4,18	0,28
37. Tábor	12,79	0,84	75. Domažlice	2,46	0,16
38. Přešov	12,22	0,81	76. Jeseník	2,42	0,16
			77. Prachatice	1,84	0,12
			Celkem	1507,52	100,00

7. DOPRAVA

7.1. KARTOMETRICKÁ ANALÝZA DOPRAVNÍ PROPUSTNOSTI STÁTNÍ HRANICE ČESKÉ REPUBLIKY

Východí částí řešení grantového projektu na úseku dopravy se stalo kvantitativní a především z **map odvozené hodnocení** dopravní propustnosti státní hranice České republiky. Základní verze této analýzy je provedena na těch hraničních přechodech, kde jsou odbavovány osobní automobily a dále na železničních hraničních přechodech. Pomíjíme ovšem skutečnost, že pro občany ČR a Slovenska je společná hranice propustná skutečně v nadstandardní míře, a že některé hraniční přechody mají speciální režim (např. jen pro přetížený provoz, jen pro občany sousedících států, atd.).

Na základě zvolené metodiky byl samostatně posuzován každý z pěti úseků státní hranice (saská a bavorská část státní hranice s Německem byly tedy posuzovány samostatně). V mapě s měřítkem 1: 500 000 byla zaznamenávána poloha hraničních přechodů uvedených v soupisu, kterým disponuje a který vydává statistická služba (s údaji za rok 1997). V téže mapě byl pak stanoven základní krok o délce 25 km. Ten byl postupně vytyčován na státní hranici jednak podle směru hodinových ručiček, jednak proti směru chodu hodinových ručiček (na státní hranici tak byly touto procedurou vyznačeny body v průměrné vzdušné vzájemné vzdálenosti 12 km, ovšem z logiky předchozího postupu bylo jejich rozložení nerovnoměrné). V takové osnově byly pak zaznamenány **počty hraničních přechodů**. Hodnocení byl podroben každý jednotlivý pětadvacetikilometrový element státní hranice mezi dvěma takto stanovenými body ve směru chodu hodinových ručiček, poté se dělo totéž v opačném směru. Z obou protisměrných procedur se počítala hodnota průměrná. Tím se omezily nesrovnalosti plynoucí z apriorního stanovení vstupních 25tikilometrových elementů. Objektivně konstatovaná nerovnoměrnost rozložení hraničních přechodů (bodů) se tak převedla na hodnoty, jimiž je charakterizována státní hranice jakožto linie.

Jednotlivé hodnoty zjištěné na hodnocených úsecích státní hranice bylo pak možno dále vyhodnocovat, v tomto případě jakožto průměrné hodnoty připadající na konkrétní úsek státní hranice (postupně polský úsek, slovenský úsek, rakouský úsek, bavorský úsek a saský úsek). Poněvadž hodnocení každého z úseků státní hranice předcházela registrace většího počtu vstupních dat, bylo možno posoudit i směrodatnou odchylku a tím i rozkolísanost hodnot vstupních. Právě hodnocení rozptylu vyprovokovalo další rozdělení jednotlivých úseků státní hranice na dílčí podúseky. Tabelovány jsou hodnoty za tyto podúseky a dále za pět základních úseků státní hranice. Hodnoty, jichž tento ukazatel nabývá, rostou s rostoucí vybaveností příslušné části státní hranice hraničními přechody. Nepřihlíží se ovšem ke skutečné délce státní hranice v terénu (v běžných mapách těžko zjištělné), neboť ta je nahrazena použitím výše uvedených kroků o délce 25 km. Proto nejde o nějakou „hustotu rozmístění hraničních přechodů v přepočtu na délku státní hranice“. Použijme obecnějšího označení „**míra propustnosti státní hranice**“.

Postupně byla provedena kartometrická analýza za silniční přechody a za přechody železniční. Pro praktické vyhodnocování se zdá být vhodnější počítat **jednak se silničními hraničními přechody, jednak se součtem za silniční a železniční hraniční přechody**. V následující tabulce jsou uvedeny hodnoty (v bodové škále) za obě tato hodnocení, kromě průměrné hodnoty je uvedena i hodnota příslušné směrodatné odchylky.

Tabulka 7.1. Přehled úseků a podúseků státní hranice (viz též mapa 7.1.)

Úsek	Podúsek
Polský	Liberecko, Krkonoše – Jeseníky, Ostravsko
Slovenský	severní Morava, jižní Morava
Rakouský	jižní Morava, jižní Čechy
Bavorský	Šumava, západní Čechy
Saský	západní Čechy, Krušné hory, Děčínsko

Máme-li komentovat získané výsledky, pak **podle jednotlivých úseků státní hranice je nejvyšší úroveň propustnosti na úseku slovenském**, následuje úsek polský, na posledním místě je úsek rakouský. Úsek bavorský je poněkud lépe prostupný s ohledem na silniční hraniční přechody (3. místo mezi úseky) než úsek saský (4. místo). Pokud situaci hodnotíme za silniční i železniční hraniční přechody, pak si oba německé úseky svá pořadí vyměňují. Polský úsek jako celek se vyznačuje značnou nevyrovnaností vstupních dat, a to jak za silniční hraniční přechody zvláště, tak i za oba typy hraničních přechodů v souhrnu. Teprve po rozčlenění celých úseků na podúseky se stává situace přehlednější a tedy i věrohodnější (viz tabulka 7.2.).

Tabulka 7.2. Míra propustnosti státní hranice (A) a relativní propustnost pohraničních okresů v porovnání směru do vnitrozemí a do ciziny (B) (výsledky kartometrické analýzy)

Úsek, podúsek	(A) Průměr za hraniční přechody		Směrodatná odchylka pro míru propustnosti		(B) Počet dopravních silničních spojení	
	Pouze silniční	Silniční i železniční	Pouze silniční	Silniční i železniční	do vnitrozemí	do ciziny
Polský:	1,8	2,3	2,476	2,525	6,3	5,4
Liberecko	1,6	2,0	0,374	0,707	6,3	5,8
Krkonoše – Jeseníky	1,1	1,5	0,497	0,782	9,6	7,9
Ostravsko	2,3	2,9	1,090	1,516	3,0	2,5
Slovenský:	2,2	2,8	0,704	0,981	5,4	4,3
Severní Morava	2,1	2,7	0,786	1,106	7,1	6,6
Jižní Morava	2,3	2,8	0,624	0,882	4,0	2,9
Rakouský:	1,4	1,7	0,510	0,629	7,6	6,9
Jižní Morava	1,3	1,7	0,333	0,533	5,9	5,3
Jižní Čechy	1,4	1,8	0,607	0,692	9,1	8,3
Bavorský:	1,5	1,9	0,697	0,925	7,4	6,8
Šumava	1,1	1,4	0,678	0,904	19,7	16,5
Západní Čechy	1,8	2,1	0,534	0,828	4,0	3,8
Saský:	1,5	2,0	0,804	1,114	8,9	7,5
Západní Čechy	1,5	2,2	0,447	0,533	7,0	5,0
Krušné hory	1,1	1,3	0,742	0,920	13,3	15,3
Děčínsko	2,0	3,0	0,894	1,140	7,3	5,8

S ohledem na **silniční hraniční přechody** se dostává **na první místo podúsek jižní Morava/Slovensko**, kde se jednak realizuje pokračování někdejších intenzivních česko-slovenských vztahů, jednak tato část hranice má vcelku dobrou vybavenost jak v silniční , tak i v železniční síti. Velká část průběhu společné hranice v rámci tohoto podúseku ani není představována horskou bariérou. Trojici nejlépe disponovaných podúseků doplňují dále s ohledem na silniční hraniční přechody Ostravsko (nejexponovanější část hranice s Polskem) a severní Morava/Slovensko. Trojici nejméně propustných podúseků tvoří Krušné hory , Šumava a Krkonoše-Jeseníky (poslední, tedy 12. místo).

Železniční hraniční přechody výrazně napomáhají k pozvednutí Děčínska na 1. místo v hodnocení propustnosti podle silničních i železničních hraničních přechodů (v hodnocení jen podle silničních hraničních přechodů patří totiž Děčínsku až 4. pořadí mezi podúseky). Za Děčínskem následují Ostravsko a jižní Morava/Slovensko.

Rakouský úsek státní hranice s Českou republikou má jednak nejnižší propustnost, jednak je zde registrována značná vyrovnanost vstupních údajů. Poměrně nízká míra propustnosti hranice s Rakouskem poněkud překvapuje, neboť tato hranice byla před rokem 1918 pouhou hranicí vnitřní (zemskou), Rakousko je členským státem EU a na státní hranici (zvláště v její nejvýchodnější, moravské části) nejsou žádné podstatnější přírodní překážky.

*Pro každý z pěti úseků státní hranice (protože saská a bavorská část státní hranice jsou vyhodnocovány samostatně) a pro každý z dílčích 12 podúseků (viz předchozí text) byla zároveň hodnocena všeobecná propustnost celého pohraničního pásu okresů, a to **jednak vůči zahraničí** (to bylo hodnoceno počtem hraničních přechodů), **jednak počtem všech silnic a všech železnic** prořatých okresní hranicí ve směru **do vnitrozemí** (do vnitrozemských byly však tentokrát zařazeny i ty okresy, které jsou sice pohraničními, ale jen ve vztahu k právě sledovanému sousednímu státu - to proto, aby „styčná plocha“ ve směru do vnitrozemí nebyla neúměrně zužována). Tato charakteristika, říkáme jí „**relativní propustnost**“ daného úseku či jeho podúseku, je stanovena jako poměr průchodů silniční (železniční) sítě přes okresní hranice do vnitrozemí k počtu silničních (železničních) hraničních přechodů. Čím vyšší je tedy toto číslo, tím je snadnější dopravní propojení s vnitrozemím, čím nižší je toto číslo, tím větší relativní roli hraje dopravní otevřenost pohraničního území směrem do zahraničí. Při hodnotě rovné jedné by nebyla hraniční bariéra v prostorovém uspořádání dopravních sítí vůbec přítomna. Zatímco předchozí analýza charakterizovala samotnou hraniční linii (třebaže ne v její skutečné délce, ale po krocích), tento přístup je vysloveně komparativní a vztahuje se navíc nikoli k jednoduché linii, ale k celému pásu pohraničních okresů. Lze tedy předem očekávat, že horský charakter pohraničního území bude místy (a to bez ohledu na skutečný rozsah uskutečňovaných svazků) v tomto případě dosti zřetelnou bariérou (v tomto případě se existence bariéry projeví vysokými hodnotami relativní propustnosti).*

Zjistili jsme, že podle jednotlivých úseků pohraničního pásu okresů je **nejvyšší nevyrovnanost zaznamenána v silničním spojení „saské“ skupiny pohraničních okresů** (od Chebu po Liberec) jednak s vnitrozemím, jednak vůči Sasku. Nejvíce se na tom podílí podúsek Krušné hory, jehož otevřenost do Saska objektivně není vysoká. Na dalším místě je rakouský úsek státní hranice. Máme-li na mysli ovšem podúseky těchto úseků, pak zcela dominuje podúsek Šumava/Bavorsko, neboť právě pro místo kontaktu tamních pohraničních okresů ČR s vnitrozemím ČR je příznačná hustá síť malých sídel (a tedy i hustá silniční síť),

zatímco státní hranice je vedena Šumavou, tedy oblastí s malou hustotou dopravních cest vůbec. Krušné hory spolu se Šumavou představují tak příklady fyzickogeograficky podmíněné bariéry na linii státní hranice. Hned za nimi následuje při hodnocení jen silniční síť podúsek Krkonoše - Jeseníky, při souběhu silniční a železniční dopravy naopak podúsek jižní Čechy/Rakousko.

Minimální číselné hodnoty z tabulky 7.2. (část B) naopak indikují relativně blízký stupeň otevřenosti do zahraničí v porovnání s otevřeností téhož území do vnitrozemí. Na předním místě je úsek slovenský, z podúseků pak Ostravsko (z polského úseku) před dvěma podúseky, kterými jsou jižní Morava/Slovensko a západní Čechy/Bavorsko.

Touto cestou bylo možno rozlišit v rámci souvislé státní hranice České republiky dílčí součásti, které díky rozložení hraničních přechodů, eventuálně i vzhledem k míře otevřenosti pohraničních okresů do vnitrozemí, navozují reálně **značnou diferenciaci podmínek pro praktickou realizaci přeshraničních kontaktů.**

Znamená to též, že právě přední místa Ostravska a jižní Moravy/Slovenska v relativní prostupnosti státní hranice a přední místa výše jmenovaných podúseků a rovněž Děčínska v míře prostupnosti státní hranice jsou touto cestou potvrzena. Ve všech hodnoceních patří k předním podúsekům rovněž západní Čechy/Bavorsko, kudy se realizuje zřejmě dominující rozsah kontaktů s Evropskou unií. Zároveň je možno touto cestou rozlišit ty dílčí součásti státní hranice, které představují doposud jisté bariéry pro intenzivnější přeshraniční kontakty. Přitom samotný Ašský výběžek (a tím i celý okres Cheb) je vlastně podhodnocen, protože je hodnocen zvlášť pro úsek bavorský a zvlášť pro úsek saský.

7.2. PŘESHRANIČNÍ DOPRAVNÍ KONTAKTY ZAJIŠŤOVANÉ SILNIČNÍ DOPRAVOU

Doprava determinuje přeshraniční prostorové vazby v sociální a ekonomické sféře. Přeshraniční dopravní spojení je prostředkem regionální komplementarity s rozdílnými potenciály krajín na obou stranách hranic. **V místech, kde hranicí prostupuje kvalitní dopravní spojení, je předpoklad stimulace ekonomického rozvoje na základě mezinárodních vazeb.** Příhraniční regiony s dopravními bariérami mají omezené možnosti ekonomického rozvoje v důsledku jednostranných vazeb jen do vnitrozemí. Přílišná koncentrace dopravních proudů v příhraničních regionech může také přinášet některá negativa. Patří mezi ně kongesce dopravy, přitažlivost stánkového prodeje i pouliční prostituce a zhoršení životního prostředí sídel způsobené hlukem, vibracemi a exhalacemi z dopravy.

Napojení páteřní dopravní sítě ČR na evropskou síť lze odvodit z modelu. Dokončení uvedené páteřní sítě na území ČR umožní dopravní propojení se sousedními aglomeracemi vně našich hranic. Na této síti je existenčně závislé zapojení ČR do mezinárodní dělby práce. Procesy globalizace urychlované moderní integrovanou dopravní sítí zapojí ČR do unifikovaného politického a ekonomického prostoru a zvýšená mobilita podpoří diskontimitu a decentralizace prostorové organizace.

Za východisko stanovení základu dopravní sítě ČR lze považovat tzv. „páteřní síť“ s deseti multimodálními evropskými koridory. Mapa páteřní sítě **multimodálních panevropských koridorů v ČR** zahrnuje koridor IV. a VI. a dále větev koridoru IVa.

Dopravní síť v ČR se napojuje na tyto evropské koridory ve dvou směrech do Německa (do Bavorska a Saska), jedním na Slovensko a jedním do Polska. Pouze přes Bavorsko jsou silniční a železniční koridory od sebe odděleny, avšak oba směřují do Norimberku. Ve vnitrozemí dochází k odklonu obou druhů dopravy od Plzně na západ, mezi Prahou a Brnem a v trojúhelníku Brno - Břeclav - Přerov.

Možnost napojení dálnic v ČR na evropskou síť je patrná z modelu, který vyjadřuje současný stav. Po dobudování chybějících úseků, vznikne potřebná dopravní spojitost se sousedními aglomeracemi v blízkosti našich hranic. Jedná se o aglomeraci přesahující 2 mil. obyvatel (Mnichov, Katovice, Vídeň - Bratislava), přesahující 1 mil. obyvatel (Drážďany - Chemnitz) a s 600.000 (Norimberk - Bayreuth). Na těchto spojnicích s evropskou sítí leží všechny největší aglomerace v ČR (pražská, brněnská, ostravská, ústecká, olomoucká a plzeňská).

Model napojení dopravní sítě ČR se zahraničím lze také odvozovat dle současné propustnosti hranic. Intenzita osobních automobilů v hraničních regionech je znázorněna v mapě 7.2. Vymezují se regiony kolem dopravních center, které obstarávají téměř 2/3 silniční návaznosti ČR se zahraničím.

Při **dopravním spojení s Německem** je hlavní soustředění přejezdu státních hranic osobními automobily v chebském regionu. Dálniční hraniční přechod v Rozvadově má menší intenzitu než chebský, ale i domažlický region. Přeshraniční doprava do Rakouska je téměř ze 2/3 soustředěna ve dvou pohraničních regionech - břeclavském a českobudějovickém. Ve spojení s Polskem je dominantní ostravský region, kudy projíždí téměř každý druhý osobní automobil do Polska. Spolu s libereckým a náhodským regionem obstarávají dohromady přes 3/4 intenzity dopravy do Polska. V silničním spojení se Slovenskem je intenzita přejezdu osobních aut rozložena poměrně rovnoměrně do čtyř regionů. Jedná se o silné dopravní vazby ve směrech Břeclav - Bratislava, Uherské Hradiště - Trenčín, Rožnov pod Radhoštěm - Žilina, Ostrava - Žilina. Uvedené čtyři regiony soustřeďují více než 3/4 silniční dopravy mezi ČR a Slovenskem.

Analýza průchodnosti hranic osobními automobily dle okresů prokázala značné rozdíly, což názorně ukazuje mapa 7.3. Z 35 pohraničních okresů je však jen 7 okresů bez hraničních přechodů pro osobní automobily. Celkem 45 % osobních automobilů vyjíždějících a přijíždějících do ČR směřuje přes hranice s Německem. Nejprůchodnějším regionem na hranicích ČR je okres Cheb, kde hraničními přechody přejíždí 11 % osobních automobilů. Při spojení s Německem dominuje tedy okres Cheb, s Rakouskem okres Břeclav, se Slovenskem okres Vsetín a s Polskem okres Karviná. Vymežíme-li rozsáhlejší prostor než okres, největší průchodnost vykazuje region okresů Cheb - Tachov - Domažlice, kudy přejíždí hranice ČR téměř každý čtvrtý osobní automobil.

Průchodnost hranic sledovaná **u nákladních automobilů má obdobné prostorové rozložení** jako u osobních automobilů (viz mapa 7.4.), avšak počet regionů bez dopravního kontaktu se zahraničím je větší. Jedná se o 15 okresů. Obdobně jako u osobní dopravy vykazuje největší prostupnost hranic okres Cheb. Přejíždí tudy hranice ČR 14 % nákladních aut. Do Německa je největší frekvence nákladních aut přes okres Cheb, do Rakouska přes okres Znojmo, na Slovensko přes okres Břeclav a do Polska přes okres Karvinou. U nákladní dopravy je také značná koncentrace přeshraniční frekvence v prostoru okresů Cheb - Tachov - Domažlice, kudy projede téměř každý třetí nákladní automobil za hranice ČR.

Při stanovení **hierarchie okresů podle silniční propustnosti hranic** (mapa 7.5.) umožňující přeshraniční kontakty, bylo použito kontinuální hierarchizace osobní a nákladní dopravy. Okresy ČR jsou začleněny do šesti hierarchických řádů podle intenzity propustnosti silniční dopravou. Uvažováno bylo 28 okresů a ostatních 7 okresů je bez dopravních kontaktů.

Zcela dominantní postavení v propustnosti hranic ČR silniční dopravou má okres Cheb. Do druhého hierarchického řádu jsou řazeny okresy Domažlice a Tachov v sousedství s Bavorskem, okres Břeclav na pomezí Slovenska a Rakouska a okres Karviná při polských hranicích. Dopravní kontakty silniční dopravou směřují za naše hranice nejvýznamnějším koridorem na severozápadě Čech a dvěma významnými koridory na jihovýchodě a na severovýchodě Moravy.

Tabulka 7.3. Průchodnost hranic nákladními (A) a osobními (B) automobily (rok 1997)

Stát	Průchodnost hranic (vjezd + výjezd)		Okres s největší průchodností		% průchodnosti do státu	
	A v tis.	B v mil.	A	B	A	B
Německo	2.088	35,1	Cheb		30,9	23,9
Rakousko	663	11,0	Znojmo	Břeclav	34,8	34,5
Slovensko	1.186	13,0	Břeclav	Vsetín	29,4	28,2
Polsko	652	18,6	Karviná		54,3	36,0
ČR	4.589	77,7	Cheb		14,1	10,8

Tabulka 7.4. Hierarchie průchodností hranic silniční dopravou (1997)

Okres	Pořadí		Suma pořadí	Hierarchický řád
	Osobní automobily	Nákladní automobily		
Cheb	1	1	2	I.
Karlovy Vary	20	-	-	VI.
Chomutov	16	20	36	IV.
Teplice	11	10	21	III.
Ústí nad Labem	18	-	-	VI.
Děčín	4	8	12	III.
Liberec	10	24	34	IV.
Semily	22	18	40	V.
Trutnov	23	25	48	V.
Náchod	11	17	28	IV.
Ústí nad Orlicí	26	21	47	V.
Jeseník	28	-	-	VI.
Bruntál	24	23	47	V.
Opava	24	22	46	V.
Karviná	2	5	7	II.
Frýdek – Místek	8	14	22	III.
Vsetín	9	14	23	III.
Zlín	28	19	47	V.
Uherské Hradiště	13	9	22	III.
Hodonín	17	6	23	III.
Břeclav	6	2	8	II.
Znojmo	7	7	14	III.
Jindřichův Hradec	19	15	34	IV.
Český Krumlov	14	13	27	IV.
Prachatice	21	12	33	IV.
Klatovy	14	16	30	IV.
Domažlice	3	4	7	II.
Tachov	5	3	8	II.

7.3. DOPRAVNÍ VAZBY ČESKÉ ČÁSTI EUREGIA EGRENSIS

Euregio Egrensis je **dopravní brána České republiky s historickou podmíněností**. Českou částí Euregia Egrensis procházely nejstarší dopravní cesty při Ohři a spojovaly římské impérium s keltskými zeměmi. Stálé stezky vznikly ještě před osídlením slovanskými kmeny. Ve 13. století vedly tudy hlavní zemské stezky. Chebská (Královská) stezka směřovala od Mohanu do Chebu a dále přes Žandov a Teplou s odbočkou do Plzně. Sedlecká (Erfurtská) stezka začínala v Sasku a pokračovala přes Kraslice a Sedlec do Prahy. První zpevněné silnice na tomto území vznikly v 2. polovině 18. století a kopírovaly v hlavních směrech původní stezky. Dvě hlavní silnice v té době - Bayreutská a Saská, propojily všechna významná sídla včetně lázní. Vytvořilo se pravidelné spojení poštovními vozy z

Prahy přes Karlovy Vary do Chebu a odtud dále do Adorfu a Hofu. První železniční spojení, dokončené do roku 1865, měl Cheb s Bavorskem a Saskem přes Slapany, Aš a Plesnou. Směrem do českého vnitrozemí vznikla železnice z Chebu do Karlových Varů v roce 1870 a do Plzně v roce 1872.

Do oblasti byla zavedena jedna z prvních leteckých linek na území Československa. Od roku 1925 zajišťovala továrna Aero letecké spojení na lince Mariánské Lázně - Praha a od roku 1927 byla linka ČSA prodloužena do Brna a do Bratislavy. **V současnosti** prochází českým územím Euregia Egrensis panevropské páteřní koridory stanovené skupinou TINA, zabývající se potřebami dopravní infrastruktury ve státech, jež kandidují do EU. Multimodální panevropský koridor z Prahy přes Plzeň vstupuje na území Euregia Egrensis v oddělených směrech pro silniční a železniční dopravu, avšak se společným vyústěním v Norimberku. U dopravního spojení Cheb - Karlovy Vary - Praha vládní návrh uvažuje s výstavbou rychlostní čtyřproudové silnice, i když v trase na Prahu mezi Karlovými Vary a Řevničovem nemá čtyřproudová komunikace se svojí předpokládanou intenzitou přemísťování ve vzdálenější perspektivě opodstatnění. Podle předpokládané perspektivní intenzity přemísťování lze odvodit potřebu budoucí preference silničního spojení s větší kapacitou z Chebu do Karlových Varů, ale také z Chebu do Plzně vedené spojkou z Plané u Mariánských Lázní na dálnici D 5 , kterou již nyní motoristé často využívají.

Z prezentovaných grafických příloh (mapy 7.6. a 7.7.) je patrná významnost dopravního uzlu v Chebu, **kde se spojují dva hlavní dopravní směry - podkrušnohorský a plzeňský s pokračováním do Bavorska a Saska.** Přes Cheb směřuje do zahraničí 11 % všech osobních aut vyjíždějících z ČR a 24 % překračujících hranice s Německem. Bariéra Krušných hor brání dopravnímu spojení do Saska ze Sokolovska a z Karlovarska. Jediným významnějším hraničním přechodem přes Krušné hory je Boží Dar, kterým projíždí jen osobní auta s podílem 4,3 % na přejezdech do Německa. Celkově přes státní hranice českého Euregia Egrensis přejíždí 18 % osobních aut a 23 % nákladních aut přejíždějící hranice celé ČR. Do Německa odtud směřuje 40 % osobních aut a 50 % nákladních aut.

Tabulka 7.5. Počet přejezdů přes hranice v Euregiu Egrensis (vjezd + výjezd), (1997)

Hraniční přechod	Osobní automobily		Nákladní automobily	
	počet v tis.	% přejezdů do Německa	počet v tis.	% přejezdů do Německa
Aš	2 425	6,9	42	2,0
Svatý Kříž	1 908	5,4	17	0,8
Pomezí	2 549	7,2	343	16,3
Vojtanov	1 535	4,4	242	11,5
Kraslice	3	--	--	--
Potůčky	1	--	--	--
Boží Dar	1 515	4,3	--	--
Broumov	741	2,1	27	1,3
Halže	351	1,0	--	--
Rozvadov	3 001	8,5	380	18,1
Euregio Egrensis celkem	14 029	39,8	1 051	50,0

Významná dopravní poloha a dopravní kontakty českého Euregia Egrensis jsou **předpokladem pro jeho sociální a ekonomický rozvoj**. Vzájemné dopravní vazby s příhraničím Bavorska a Saska umožňují regionální komplementaritu a integraci regionů s rozdílnými potenciály krajiny. V místech s dopravní průchodností hranic, zejména na Chebsku, přispívá doprava stimulaci ekonomického rozvoje. Naopak v prostoru Krušnohoří, jehož bariéra znemožňuje dopravní vazby se budou obtížněji vytvářet regionální vazby na obou stranách hranic. Přes území Euregia Egrensis směřují evropské dopravní koridory umožňující tuto oblast propojit s dalšími okrajovými regiony vzdálenými od metropolí, jak je patrné z modelu. **Modernizace těchto dopravních cest** náleží k jedné z pěti priorit akce Společenství, uvedených v Bílé knize EU. Pozitivní dopady této modernizace se projeví v kvalitě života obyvatel, v optimálnějších rozmístění ekonomických aktivit a na zvýšení schopnosti konkurence těchto okrajových regionů. Je třeba počítat zároveň s průvodními negativními dopady vlivem zvýšené intenzity přemísťování na silnicích v Euregiu Egrensis. Patří k nim liniové a bodové zhoršení životního prostředí, pokud nepovedou hlavní silniční tahy mimo sídla. Doprovodnými nežádoucími důsledky jsou již nyní např. prostituce, kriminalita, koncentrovaný stánkový prodej a ilegální zahraniční migrace.

8. SLUŽBY

8.1. METODICKÝ ÚVOD DO PROBLEMATIKY

*Sektor služeb (terciární sektor, nevýrobní sektor) představuje značně heterogenní soubor hospodářských aktivit. Pro tuto rozmanitost je obtížně definovatelný, resp. vymezený vůči jiným ekonomickým činnostem. Nejčastěji je vymezen negativně jako **souhrn ekonomických aktivit** mimo zemědělství, lesnictví (primární sektor), průmysl, stavebnictví (sekundér) a dopravu a telekomunikace. Patří sem tedy jak vysoce specializované činnosti vyžadující vzdělané odborníky (např. výzkum, marketing), tak i činnosti s velkým podílem málo kvalifikované práce (např. uklízení, hlídací služby). Vysoce specializované činnosti s velkými nároky na kvalifikaci jsou někdy vydávány jako tzv. kvartér (věda, výzkum, vysoké školství, design, marketing, poradenství, zpracování dat aj.).*

*Přes tuto rozmanitost je pro sektor služeb typický vyšší stupeň vzdělanosti (ve srovnání s primárním a sekundárním sektorem). Dalším typickým rysem je výrazná koncentrace terciárních aktivit do měst: města obsluhují svoje zázemí. **Podíl měst na zaměstnanosti ve službách** i na jejich výkonu (obratu apod.) je výrazně vyšší než jejich podíl na počtu obyvatel, přičemž nejvíce specializované terciární (a kvartérní) aktivity jsou soustředěny do měst největších. Význam terciárního sektoru (a jeho podíl na zaměstnanosti) se v národním i globálním měřítku v posledních desetiletích neustále zvyšuje, ve většině hospodářsky vyspělých zemí (včetně ČR) je nejvýznamnějším sektorem ekonomiky.*

*Terciární činnosti je možné pro jejich pestrou strukturu klasifikovat mnoha způsoby, např. služby pro obyvatelstvo a služby pro podniky, komerční služby (jejichž rozmístění je řízeno přímo trhem) a služby veřejné (působení trhu je usměrňováno přerozdělovacími mechanismy) aj. Česká statistika používá pro sledování struktury ekonomických činností (a struktury ekonomicky aktivního obyvatelstva) **mezinárodní Odvětvovou klasifikaci ekonomických činností (OKEČ)**. Ta člení ekonomické činnosti na cca 400 pododvětví, na hierarchické úrovni I pak rozlišuje 12 odvětví, z nichž osm je možné zařadit do terciárního sektoru (vytištěny tučně):*

- 1. Zemědělství, myslivost, lesní hospodářství, rybolov*
- 2. Průmysl, dobývání a úprava nerostů*
- 3. Stavebnictví*
- 4. **Obchod, oprava motorových vozidel***
- 5. **Pohostinství a ubytování***
- 6. Doprava, skladování, pošty, spoje*
- 7. **Peněžnictví, pojišťovnictví***
- 8. **Činnosti v oblasti nemovitostí, pronájem strojů a přístrojů, zpracování dat, výzkum a vývoj, služby pro podniky (poradenství, průzkum, reklamní činnosti, pátrací a ochranné služby, sekretářské služby aj.)***
- 9. **Veřejná správa, obrana***
- 10. **Školství***
- 11. **Zdravotnictví, veterinární a sociální činnosti***

12. Ostatní veřejné a sociální služby (odstraňování odpadu, činnost společenských organizací, rekreační, kulturní a sportovní činnosti, praní, čištění, kadeřnické služby, služby pro osobní hygienu aj.)

Při vlastní analýze struktury ekonomických činností a jejich prostorového rozmístění v ČR v 90. letech však narážíme na řadu metodických omezení, která významným způsobem modifikují výsledky. Především je to otázka validity dat poskytovaných v agregované formě statistickou službou (ČSÚ), resp. způsobu jejich zjišťování. Všechny ekonomické subjekty nemají vykazovací povinnost vůči ČSÚ, popř. ji neplní i ty, které vykazovací povinnost mají. Dalšími zdroji informací o hospodářských subjektech jsou **obchodní rejstřík** (podnikatelé - právnické osoby) a **registr ekonomických subjektů (RES)** - právnické i fyzické osoby). Přes periodickou aktualizaci registru jsou v něm však vždy uvedeny i subjekty, které neprovozují činnost, subjekty jsou registrovány v místě sídla firmy, resp. trvalého bydliště podnikatele - fyzické osoby (a ne v místě provozování činnosti), není možné zjistit počet pracovníků (pouze kategorii podle počtu pracovníků apod.). Hlavním zdrojem dat proto zůstávají šetření ČSÚ, resp. výkazy zasílané podniky, které jsou však neúplné. ČSÚ proto provádí v agregovaných datech "vyrovnání na ČR", aby se celkový počet pracovníků přiblížil odhadovanému počtu ekonomicky aktivních osob v ČR. Přestože ČSÚ zařazuje subjekty do okresů podle místa skutečného výkonu činnosti (a ne podle místa registrace či trvalého bydliště), vzhledem k neúplnosti údajů jsou data o počtu pracovníků a jejich odvětvové struktuře v okresech ČR "expertními odhady". (Současně jiní experti zcela zpochybňují jejich vypovídací schopnost). Agregované údaje jsou nejnázem dostupné v **publikaci Okresy České republiky v roce ...**, publikované ČSÚ. Pro následující analýzu byly použity údaje o struktuře pracovníků podle odvětví civilního sektoru národního hospodářství k 31. 12. 1996.

Dalším metodickým problémem je **přiřazování jednotlivých subjektů k hospodářským odvětvím**. Je používáno kritérium, že subjekt je přiřazen k odvětví podle své hlavní (převažující) činnosti. Např. marketingový odbor zemědělské společnosti je tak řazen do primárního sektoru, zatímco zámečnická či stolařská výroba reklamní společnosti k progresivním službám. Jinou otázkou je přiřazení pododvětví ke 12 výše uvedeným odvětvím ekonomických činností, které vždy neodpovídá, resp. neumožňuje rozdělení činností do základních sektorů ekonomiky. Např. činnost cestovních kanceláří (typicky terciární činnost), je vykazována jako součást dopravy aj. Specificky geografickou otázkou je pak dojíždka za prací, která vyrovnává rozdíly mezi místem pracoviště a bydliště. Při použité metodě získávání dat jsou publikovány údaje o struktuře pracovníků v místě výkonu jejich povolání, zatímco jiné údaje o obyvatelstvu a jeho struktuře jsou uváděny podle místa trvalého bydliště. Počet pracovníků v okresech s kladným saldem dojíždky za prací je tak vzhledem k počtu jejich ekonomicky aktivního obyvatelstva nadhodnocen, zatímco v okresech se záporným saldem (např. příměstské okresy) podhodnocen.

Někteří autoři vzhledem k těmto metodickým těžkostem zcela rezignují na sledování regionální variability struktury ekonomicky aktivního obyvatelstva na základě existujících dat. Jestliže je v příložených kartogramech tato regionální variabilita přesto přiblížena, je nutné tyto výsledky interpretovat podmíněně a vyvarovat se přílišných zobecnění. Zdrojem dat byla publikace *Okresy České republiky v roce 1997*, ČSÚ Praha (1998), údaje se vztahují k 31. 12. 1996.

8.2. ZAMĚSTNANOST V TERCIÁRNÍCH ČINNOSTECH CELKEM

Ve službách, vymezených jako úhrn osmi výše uvedených odvětví OKEČ, pracovalo podle údajů ČSÚ k 31. 12. 1996 v ČR celkem 2 217 tis. pracovníků, což bylo téměř **46 % ekonomicky aktivních obyvatel**. V naprosté většině okresů (62 okresů) byl tento podíl podprůměrný, neboť nejvíce pracovníků ve službách bylo soustředěno v několika okresech s významnými městy (mezoregionálními středisky). 15 okresů s nadprůměrným podílem zaměstnanosti je uvedeno v přehledu v tabulce 8.1.

Z těchto patnácti okresů je devět pohraničních, je tedy možné říci, že okresy s vysokým podílem zaměstnanosti v terciéru se vyskytují **častěji v pohraničí než ve vnitrozemí**, současně to však nelze bez výhrad považovat za výsledek působení "hraničního efektu". Vysvětlení je dáno spíše jedinečným rozmístěním mezoregionálních středisek, zejména v Čechách, kde vysoký podíl zaměstnanosti v terciéru mají především okresy s velkými městy. Díky mimořádné dominanci Prahy v Čechách tato střediska vyrostla ve větší vzdálenosti od Prahy, tedy v blízkosti hranice (České Budějovice, Karlovy Vary, Ústí n.L., Liberec). V okresech Praha-východ a Praha-západ je možné vysoký podíl terciéru vysvětlit příslušností k pražské aglomeraci jako nejvýznamnějšímu centru služeb v ČR, v okrese Opava historickým významem okresního města i polohou v rámci ostravské aglomerace.

Tabulka 8.1. Okresy ČR s nadprůměrnou zaměstnaností ve službách (k 31. 12. 1996)

č.	okres	%	č.	okres	%	č.	okres	%
1	Hl.m. Praha	65	6	Ústí n.L.	48	11	Č. Budějovice	47
2	Brno – město	58	7	Praha - západ	48	12	Břeclav	46
3	Cheb	57	8	Praha - východ	47	13	Jeseník	46
4	Plzeň – město	51	9	Prachatice	47	14	Nymburk	46
5	Karlovy Vary	50	10	Liberec	47	15	Opava	46

Interpretačně zajímavější jsou okresy, které vybočují z pozorovaného trendu poklesu zaměstnanosti v terciéru s poklesem regionálního významu okresního města, tedy jejich obslužný význam je vyšší, než by odpovídalo jejich postavení v regionální hierarchii středisek ČR. V uvedeném seznamu to jsou okresy Cheb, Prachatice, Břeclav, Jeseník, Nymburk, částečně též Karlovy Vary, tedy opět většinou okresy pohraniční. V okrese Cheb a Karlovy Vary je to možné vysvětlit jejich mimořádnou **lázeňskou funkcí** a s ní souvisejícími terciárními aktivitami. Okresy Prachatice a Jeseník leží ve více periferní poloze, současně však v prostředí s výhodnými podmínkami pro rozvoj **cestovního ruchu**. Nadprůměrný podíl terciéru je zde možné vysvětlit z části významem služeb cestovnímu ruchu, zčásti pak malým podílem zaměstnanosti v průmyslu i podprůměrnými podmínkami pro rozvoj zemědělství - přes nízký podíl progresivních služeb je zde zaměstnanost ve službách nadprůměrná pro nedostatek jiných pracovních příležitostí. V okrese Nymburk může vysoká zaměstnanost ve službách s jeho dopravní funkcí (vysoký podíl v odvětví "obchod a opravy motorových vozidel") a specificky s jeho funkcí lázeňskou (Poděbrady). Okres Břeclav má vysokou zaměstnanost v obchodě a opravách motorových vozidel, veřejné správě a obraně (obojí může být indukováno jeho mimořádně výhodnou **dopravní polohou i tranzitní funkcí**), ale i v odvětví progresivních služeb. Především v tomto případě, a

podobně snad také v okresech Cheb a Ústí n.L., se projevuje význam příhraniční polohy pro zvýšení významu terciárních aktivit.

8.3. ODVĚTVÍ TERCIÁRNÍHO SEKTORU

8.3.1. Obchod a opravy motorových vozidel

Odvětví obchodu (velkoobchod a zprostředkování obchodu, maloobchod, opravy spotřebního zboží), kam je podle číselníku OKEČ řazen také prodej, údržba a opravy motorových vozidel a prodej pohonných hmot, je z hlediska zaměstnanosti největším terciárním odvětvím, ve kterém v ČR na konci roku 1996 pracovalo 744 tis. pracovníků, tj. cca 34 % ekonomicky aktivních ve službách a 15 % úhrnu ekonomicky aktivních osob. Vzhledem k vysokému podílu maloobchodu, který se soustřeďuje do míst koncentrace obyvatelstva (tj. poptávky) je stupeň územní koncentrace tohoto odvětví nižší než pro služby jako celek. Celkem ve 22 okresech byla zaměstnanost nadprůměrná (podíl vyšší než 15,31 %), z nichž 11 bylo okresů pohraničních (dotýkajících se státní hranice), tedy opět poněkud více než je jejich podíl na celkovém počtu okresů ČR (viz tabulka 8.2).

Tabulka 8.2. Pohraniční okresy s nadprůměrným podílem zaměstnanosti v obchodě a opravách motorových vozidel (z celkového počtu ekonomicky aktivních obyvatel)

č.	okres	%	č.	okres	%	č.	okres	%
3	Jindřichův Hradec	18	6	Břeclav	18	8	Liberec	18
11	Prachatice	17	12	Zlín	17	13	Znojmo	16
17	Cheb	16	18	České Budějovice	16	20	Uherské Hradiště	15
21	Český Krumlov	15	22	Ústí n.L.	15			

Největší centra zaměstnanosti v obchodě však leží ve "vnitrozemí" - Praha (23 %) a Brno (20 %) se svými venkovskými okresy. Dalšími okresy s vysokou zaměstnaností v obchodě jsou okresy s **mezoregionálními středisky** (Liberec, Zlín, Plzeň, České Budějovice, Ústí n.L.) a okresy ve výhodné poloze v rámci aglomerací (Prostějov, Uherské Hradiště, Vyškov). Z ostatních okresů s nadprůměrnou zaměstnaností v obchodě (Jindřichův Hradec, Louny, Břeclav, Nymburk, Prachatice, Znojmo, Cheb, Český Krumlov) jich leží naprostá většina v **pohraničí** a specificky pak v jižní, méně industrializované části státu. Je však snad namístě znovu připomenout otázku validity dat, např. i s ohledem na velmi nízký podíl obchodu na zaměstnanosti východočeských okresů včetně Hradce Králové, dále Ostravy aj, a také poukázat na relativně malé rozdíly mezi okresy blízcími se z hlediska sledovaného ukazatele k průměru.

8.3.2. Pohostinství a ubytování

U odvětví pohostinství a ubytování je možné očekávat jeho větší koncentraci do oblastí s příznivými přírodními i kulturními předpoklady pro rozvoj turistiky, které jsou v České republice ve zvýšené míře koncentrovány právě v **pohraničí**. Data o struktuře ekonomicky aktivního obyvatelstva to potvrzují. Mezi sedmi okresy s nejvyšší relativní zaměstnaností v

pohostinství a ubytování je šest pohraničních. Okresů, které převyšují průměr ČR (3,08 %), je celkem 18, z toho jich při státní hranici ČR leží 11. V okresech Český Krumlov, Cheb a Prachatice s mimořádnou koncentrací atraktivních **turistických destinací** (v okrese Cheb posílenou též jeho lázeňskou funkcí) je podíl tohoto odvětví na zaměstnanosti ve srovnání s republikovým průměrem více než dvojnásobný. Vysoký podíl má toto odvětví také v "krkonošských" okresech Semily a Trutnov, ve všech okresech podél hranice ČR s Bavorskem, dále v okresech Karlovy Vary a Nymburk s jejich významnou lázeňskou funkcí, v okresech České Budějovice a Děčín s jejich atraktivní kulturní krajinou a množstvím historických památek atd. Na Moravě je podle dostupných dat význam tohoto odvětví ve struktuře zaměstnanosti značně nižší, mezi osmnácti nadprůměrnými okresy není ani jeden moravský.

Tabulka 8.3. Pohraniční okresy s nadprůměrným podílem zaměstnanosti v pohostinství a ubytování

č.	okres	%	č.	okres	%	č.	okres	%
1	Český Krumlov	8,71	2	Cheb	7,07	3	Prachatice	6,31
4	Semily	5,70	6	Klatovy	4,80	7	Trutnov	4,64
11	Karlovy Vary	3,42	12	České Budějovice	3,40	13	Tachov	3,37
14	Domažlice	3,28	17	Děčín	3,16			

8.3.3. Veřejné služby

V oblasti veřejných služeb, kam je řazeno školství, zdravotnictví, veterinární činnosti a sociální péče, pracovalo na konci roku 1996 v ČR 11,6 % ekonomicky aktivních, tj. čtvrtina všech pracovníků v terciárním sektoru. Ve srovnání s komerčními službami je jejich **rozmístění rovnoměrnější**, neboť musí být zajištěna obsluha obyvatelstva základními funkcemi. Proto je také v souboru okresů s údaji o podílu ekonomicky aktivních ve veřejných službách průměr reprezentativnější střední hodnotou: 33 okresů má hodnotu nadprůměrnou (44 podprůměrnou). Podobně jako u jiných terciárních aktivit je rozmístění veřejných služeb určováno hlediskem efektivity, které směřuje k jejich územní koncentraci, u těchto činností je však (více než u služeb komerčních) sledováno hledisko veřejného zájmu, resp. **dostupnosti** těchto služeb, které tlumí přirozené koncentrační tendence. Např. provoz úplné základní školy je z hlediska ekonomického, organizačního aj. zpravidla efektivnější než provoz vesnické malotřídky, současně však neúnosnost denní dojížděky malých školáků nad určitou dobu či vzdálenost je důvodem k zachování výuky v této škole. Odtud vyplývá také podmíněnost rozmístění veřejných služeb **sídelní strukturou**.

Prostorová variabilita zaměstnanosti ve veřejných službách je proto (podobně jako u jiných terciárních odvětví) vysvětlitelná řadou faktorů. Vysoká zaměstnanost je např. v okresech s městy, která mají v oblasti školství či zdravotnictví výraznou **nadregionální funkci** (např. sídla univerzit, fakultních nemocnic apod.). Tím je možné vysvětlit vysoký podíl zaměstnanosti ve veřejných službách v okresech Olomouc, Hradec Králové nebo Brno-město, v menší míře i Opava, Ústí n.L., Liberec nebo Karlovy Vary. Dále v okresech se značně rozdrobenou sídelní strukturou (např. Příbram, Benešov, okresy Českomoravské

vrchoviny). Dostupnost veřejných služeb musí být zajištěna ve všech regionech; v těch, kde je jinak nízká podnikatelská aktivita (resp. zaměstnanost) v průmyslu a ostatních odvětvích služeb, zejména v okresech se záporným saldem dojížděky za prací, se veřejné služby stávají významným zaměstnavatelem (relativně významnějším než v okresech ekonomicky více komplexních). To může být vysvětlení relativně vysokého podílu veřejných služeb na zaměstnanosti v okresech Jeseník, Bruntál, Louny aj.

Není možné říci, že by některý z faktorů ovlivňujících rozmístění veřejných služeb působil specificky v **pohraničí**. Mezi dvaceti okresy s nejvyšším podílem veřejných služeb na struktuře ekonomicky aktivních jich při státní hranici leží osm, další tři je možné zařadit do širěji vymezeného pohraničí s ohledem na jejich historický vývoj (Svitavy, Louny, Litoměřice). Prvních pět okresů v tomto seznamu je však vesměs pohraničních (Jeseník 15,5 %, Cheb, Opava, Karlovy Vary, Bruntál), což je však spíše důsledek působení řady faktorů (včetně oněch uvedených výše), než přímý důsledek jejich pohraniční polohy.

8.3.4. Progresivní služby

Mezi progresivní služby byly zahrnuty dvě odvětví podle klasifikace OKEČ, a to peněžnictví a pojišťovnictví (včetně činností spojených s poskytováním úvěrů, zabezpečení cenných papírů apod.) a "činnosti v oblasti nemovitostí, služby pro podniky apod.", kam patří podle OKEČ také činnost realitních agentur, pronájem strojů a přístrojů (bez obsluhujícího personálu) i zboží pro osobní potřebu a pro domácnost, zpracování dat a související činnosti, výzkum a vývoj a "služby převážně pro podniky" (právní, daňové, podnikatelské poradenství, výzkum trhu, geologický průzkum, architektonické a inženýrské služby, zeměměřičské a kartografické činnosti, reklama, nábor pracovní síly, pátrací a ochranné služby, sekretářské služby a překlady atd.). V těchto odvětvích pracovalo v ČR celkem 450 710 pracovníků, tj. 9,3 % všech ekonomicky aktivních, resp. 20,3 % ekonomicky aktivních v terciéru.

Tabulka 8.4. Pohraniční okresy s nadprůměrným podílem zaměstnanosti v progresivních službách

č.	okres	%	č.	okres	%	č.	okres	%
5	Cheb	11,76	8	Karlovy Vary	10,65	9	Ústí n.L.	10,55
11	Zlín	10,39	12	Břeclav	10,18	13	Č. Budějovice	9,76

Pro progresivní služby je typický vysoký stupeň územní koncentrace, a to specificky do největších **městských středisek, případně sídelních aglomerací**. Nad uvedenou průměrnou hodnotou zaměstnanosti v těchto službách bylo pouze 13 okresů, zatímco ve zbývajících 64 okresech je podíl progresivních služeb na zaměstnanosti podprůměrný. Více než polovina pracovních příležitostí v progresivních službách byla soustředěna pouze v 9 okresech, přičemž v samotné Praze to byla téměř čtvrtina (24,2 % při podílu 14,43 %). Vysoký počet i podíl těchto pracovních příležitostí byl dále v okresech s mezoregionálními středisky, popř. v okresech tvořících bezprostřední zázemí těchto center (Praha-východ, Praha-západ, Brno-město / 15,50 %). Z hlediska sledované problematiky je zajímavý spíše relativně vysoký podíl progresivního terciéru v některých okresech bez těchto center: nad průměrem ČR to

jsou okresy Cheb a Břeclav, bezprostředně pod průměrnou hodnotou následují okresy Chomutov, Liberec, Ústí n.O., Brno-venkov a Znojmo, tedy opět převážně **okresy pohraniční**. Vysvětlení pro tuto skutečnost by bylo třeba hledat podrobnější analýzou jednotlivých případů, nabízí se souvislost s významnou dopravní (tranzitní) polohou těchto okresů.

8.3.5. Veřejná správa a obrana

Do tohoto odvětví patří veřejná správa a civilní zaměstnanci resortu obrany, dále soudnictví a prokuratura, složky zajišťující bezpečnost a pořádek, protipožární ochrana apod. Celkem v něm pracovalo 165 823 osob, tj. 3,4 % ekonomicky aktivních osob, resp. 7,5 % ekonomicky aktivních ve službách. Rozmístění pracovních příležitostí v tomto odvětví je podobně jako u veřejných služeb **poměrně rovnoměrné**. Plných 34 okresů má nadprůměrnou zaměstnanost ve veřejné správě a obraně (43 podprůměrnou). Rozmístění okresů s vysokou či nízkou zaměstnaností v tomto odvětví je obtížně vysvětlitelné bez podrobnější informace o struktuře této zaměstnanosti. Nejvyššího podílu dosáhly okresy Louny a Jičín, dále Praha jako sídlo centrálních institucí, následována okresy Rakovník, Jeseník, Břeclav, Kladno, do první desítky patří ještě Ústí n.L., Tachov a Příbram. V **pohraničních okresech** je možné očekávat poněkud vyšší zaměstnanost v souvislosti s ostrahou státní hranice a provozem hraničních přechodů, jinde k ní může přispět lokalizace některého specifického zařízení (např. vězeňské správy). Přestože celkově není možné hovořit o významném rozdílu mezi pohraničními a vnitrozemskými okresy, je zřetelný pás okresů podél hranice s Bavorskem a Saskem, které mají zpravidla vyšší podíl zaměstnanosti ve veřejné správě a obraně než jejich vnitrozemští sousedé, podobně je tomu i u jihomoravských okresů na hranici s Rakouskem a u okresů českého Slezska.

8.3.6. Ostatní a veřejné služby

Do této skupiny patří heterogenní soubor činností jako je odstraňování odpadních vod a pevného odpadu, čištění města, činnost společenských organizací, rekreační, kulturní a sportovní činnosti, kadeřnické a kosmetické služby, služby pro osobní hygienu, praní, čištění apod. Na konci roku 1996 tyto činnosti zaměstnávaly v ČR podle údajů ČSÚ celkem 144 688 pracovníků, což bylo 3,0 % všech ekonomicky aktivních, resp. 6,5 % ekonomicko aktivních ve službách.

Tabulka 8.5. Pohraniční okresy s nadprůměrným podílem zaměstnanosti v "ostatních a veřejných službách"

č.	okres	%	č.	okres	%	č.	okres	%
3	Cheb	3,77	4	Teplice	3,48	6	Trutnov	3,45
7	České Budějovice	3,30	10	Ústí n.L.	3,18	11	Semily	3,08
12	Klatovy	3,06	13	Liberec	3,05	15	Prachatice	2,98

Stupeň územní koncentrace těchto služeb je podobný jako u terciárního sektoru celkem. 16 okresů se vyznačuje nadprůměrnou zaměstnaností v těchto odvětvích služeb, pohraniční

jsou uvedeny v tabulce 8.5. Pro heterogenní povahu této skupiny je však obtížné najít vysvětlení jejich regionální variability. Největší podíl mají tyto činnosti na zaměstnanosti v hlavním městě (5,42 %), kde je sídlo centrálních společenských organizací (včetně politických stran apod.). Následují ji okresy jak s mezoregionálními středisky (České Budějovice, Ústí n.L., Liberec, Plzeň), tak bez nich, jak v poloze exponované, tak relativně periferní, více v Čechách než na Moravě. Přes vysoké zastoupení okresů pohraničních, je obtížné z toho vyvozovat zobecňující závěr.

9. SOUVISLOSTI HISTORICKÉ, STŘEDOEVROPSKÉ A PŘEŠHRANIČNÍ

9.1. DŮSLEDKY 2. SVĚTOVÉ VÁLKY PRO ČESKÉ POHRANIČÍ

Soužití Čechů s Němci bývá označováno jako konfliktní. Vyhrocení oboustranných problémů lze vysledovat především od doby národního uvědomění v 19. století. Od konce minulého století již oba národy žily víceméně vedle sebe. Pangermánské a panslovanské ideje jen prohlubovaly tradiční disharmonii. Většina Němců spatřovala v roce 1918 v nově vzniklém Československu cizí státní útvar, se kterým se neztotožnila. Dokonce, s odvoláním na právo sebeurčení národů, usilovala o vlastní nezávislost; později alespoň autonomii. Problémy pramenící z působení světové hospodářské krize 30. let: v pohraničí situovaný strukturálně slabý lehký průmysl, přišel během krize o 2/3 svých odbytišť, téměř tři krát větší nezaměstnanost oproti vnitrozemí, spolu s vlivem v Německu nastoupivšího nacismu byly živnou půdou pro radikalizaci a volání po „nových pořádcích“. Prvorepublikovým vládám se v relativně krátkém čase nepodařilo vyřešit rozpor mezi pojetím národního a národnostního státu. Nacisté využili nespokojenosti německého obyvatelstva (resp. se podíleli na jejím utváření) a na základě mnichovského diktátu velmocí násilně připojili v září roku 1938 k Třetí říši pohraniční oblasti českých zemí. Rozbití ČSR a plány konečného řešení české otázky v průběhu 2. světové války pak znamenaly vyvrcholení konfliktního soužití a ve svých důsledcích jeho konec.

Téma **odsunu Němců** z českých zemí nemůže být vnímáno jinak, než v širším časovém a prostorovém kontextu. Nejednalo se totiž o samovolný akt z let 1945-1947 ani o čistě českou, resp. československo-německou záležitost. Vysídlení velké většiny německého obyvatelstva z ČSR po 2. světové válce bývá chápáno jako jedna z variant řešení „sudetoněmeckého“ problému. V historických hranicích českých zemí totiž žila na teritoriu roku 1918 nově vzniklého státu (převážně v pohraničí), poměrně velká skupina obyvatel německé národnosti. Byla dokonce druhou největší národnostní skupinou v ČSR (v roce 1930 tvořila 29 % obyvatelstva). Více než sedmisetleté trvání německého osídlení na našem území, které bylo výsledkem středověkého (13.-14. stol.) a novověkého (16. stol.) kolonizačního procesu, nás opravňuje ve 20. století hovořit o českých Němcích jako o domorodém obyvatelstvu.

Počátek myšlenky odsunu je většinou hledán v českých odbojových kruzích, především v období válečného teroru v Protektorátu. Za jejího tvůrce bývá označován přímo prezident Beneš. Možná proto, že již na podzim 1938 byly z jeho strany předkládány, jako reakce na heslo SdP „Heim ins Reich“, kompromisní návrhy, snažící se konfliktní soužití vyřešit. Beneš zprvu počítal pouze se zmenšením německé menšiny, a to i za cenu územních ztrát: odstoupení některých pohraničních území (Chebska, Frýdlantska, Šluknovska). Pod vlivem dění v domácím prostředí se však myšlenka odsunu, s níž se mezitím ztotožnila i celá exilová vláda v Londýně, postupně radikalizovala. Plány byly revidovány, přičemž rozsah odstoupených území se zmenšoval, počet přesídlenců rostl. Vedle různě odstupňovaného vysídlení (při zachování spořádaného postupu odsunu a mezinárodního dohledu), setrvání cca 1 mil. Němců a jejich soustředění do tří zemských krajů, však neexistoval úmysl konfiskovat soukromý majetek přesídlenců (pouze v případě zákonného trestu). Byla zvažována možnost vyrovnání za zanechaný majetek.

Myšlenka přesunu obyvatelstva nebyla cizí ani Spojencům. Např. již v květnu 1940 vypracoval Královský ústav pro mezinárodní vztahy v Londýně a Oxfordu memorandum,

v němž se navrhovalo **globální řešení otázky evropských menšin** jejich nuceným přemístěním (vzájemnou výměnou). V zájmu zajištění míru a stability v Evropě, jakož i v zájmu menšinového obyvatelstva (jehož ochrana, tak jak byla předpokládána po 1. světové válce, se neuskutečnila). Spojenci souhlasili pouze se všeobecným principem poválečného transferu menšin ve střední Evropě. V případech, kdy se to bude jevit jako nutné nebo žádoucí. Vývoj jejich postojů k těmto otázkám lze charakterizovat slovy: zdrženlivost - vyhýbavost - akceptování. Na konci války neexistoval žádný konkrétní plán vysídlení. Tzv. divokým odsunem, bezprostředně po skončení války, který lze chápat jako přirozenou reakci – dozvuk války v době míru, byl však Západ vyděšen.

První etapa tzv. divokého provádění odsunu začala již koncem května 1945 (Brno, Jihlava, Příbram) a trvala do konce července, resp. 2. 8. 1945. Z fyzikálního hlediska ji lze přirovnat k 3. Newtonovu zákonu akce a reakce. Předchozí předválečné a válečné počínání Němců, zločiny nacistické moci, konečné řešení české otázky, nezůstalo bez odezvy a nalezla tvrdou reakci v řadě zemí okupované Evropy. Pro svoji živelnost a tvrdost (byl provázen násilnostmi), bývá nazýván odsunem divokým.

Od Postupimské konference vítězných mocností (17.7.-2.8.1945), kde otázka transferů německých národnostních skupin byla projednána, přičemž v rámci jednání hrála jen nepatrnou roli, začíná druhá etapa odsunu. Závěrečné komuniké **Postupimské smlouvy** spatřilo světlo světa až v době, kdy byl proces již v plném proudu. Postupim neuvedla přesídlovací proces do chodu ani odsun nenařídila. Článek XIII. dohod nepředstavuje právní podklad pro odsun etnických menšin. Lze jej spíše interpretovat jako adresnou žádost vládám, aby omezily rozsah přesídlování na minimum, celý jeho průběh pozdržely a protáhly na pokud možno dlouhý časový úsek. Postupimská smlouva uznává nutnost vysídlení Němců z ČSR, Polska a z Maďarska. Zároveň vyslovuje pochybnosti Spojenců o důsledcích pokračujícího vyhánění (červenec-srpen 1945) do Německa a výslovně požaduje, aby se další vysídlování odehrálo po dohodě s okupační správou jednotlivých sektorů.

Na těchto základech začal státem řízený proces vysídlení. Organizovaný odsun proběhl pod dozorem Spojenecké kontrolní rady od ledna do října 1946. Byli z něj vyňati němečtí antifašisté (ti většinou také odešli do Německa nebo Rakouska, ale mohli si vzít s sebou majetek). V úhrnu bylo odsunuto (do listopadu 1946) cca 2,2 resp. 2,9 mil. osob. Počet obětí odsunu se odhaduje na 30 000 osob. V srpnu 1945 byli Němci na základě dekretů prezidenta Beneše zbaveni československého státního občanství (uznáním jejich říšského občanství z podzimu 1938), majetku a byla jim nařízena pracovní povinnost. Byly rozpuštěny všechny německé spolky, zrušena Německá univerzita v Praze a německé vysoké školy technické v Praze a Brně, následně pak i všechny ostatní německé školy.

Výsledně tak byly v letech 1946-47, podobně jako z Polska (3,3 mil.) a Maďarska (1/4 mil.), deportovány z ČSR více než 3 mil. Němců (téměř 2/3 do americké zóny, zbývající do sovětské zóny). Na konci roku 1946 nezůstalo v ČSR plánovaných 0,8, ale cca ještě o půl milionu Němců méně. Vysídlelcům (kteří v roce 1945 nebyli občany Československa, nýbrž od prosince 1938 měli občanství Třetí říše) byl na základě dekretů prezidenta Beneše majetek movitý i nemovitý, majetková práva (pohledávky, cenné papíry, vklady, práva nehmotná) bez náhrady vyvlastněn. Konfiskace a nové rozdělení prakticky veškeré půdy v pohraničí pak bylo prostorově nejmarkantnější děním. Nezanedbatelné bylo i nastartování procesu vnitřní migrace.

Vnitřním osídlením se mělo dosáhnout „navrácení všech oblastí ČSR původnímu slovanskému živlu“. Nově příchozí obyvatelstvo z vnitrozemí; částečně i ze zahraničí. Na 1,9 mil. Čechů, Slováků, Podkarpatských Rusínů, Volyňských Čechů, Vídeňských Čechů, případně jiných národností však nepokrylo populační ztrátu. Navíc bylo zapotřebí nahradit i odsunuté Němce z vnitrozemí: z Prahy, z Brna, Svitavska ad. Osídlování probíhalo, hlavně v prvních poválečných měsících a letech velmi živelně a nerovnoměrně. Přistěhovalci přicházeli do pohraničí s různými úmysly. Jedni, aby získali určitý majetek a poté se vrátili zpět do vnitrozemí. Druzí s vážnými úmysly začít nový život, založit rodiny apod. Výjimkou nebyly ani dobrodružné motivy a ziskové záměry.

Nové obyvatelstvo si přinášelo různorodé sociální a kulturní hodnoty a zkušenosti. Ve svém celku neznalo místní kulturní tradice, a to se ve svých důsledcích dotklo devastace řady kulturních a kulturně-náboženských památek. Podstatně se změnilo i náboženské složení tamní populace. Nové obyvatelstvo bylo převážně ateistické; v poválečné materialistické atmosféře nepocíťovalo k náboženským a církevním hodnotám duchovní a hmotné podstaty významnější vazby. Vstupovalo do materiálně vybaveného prostředí, kapacitou však nemohlo v plném rozsahu zajistit „fungování prostoru“. Ne vše bylo zdevastováno úmyslně. Hromadné a spontánní osídlování pohraničních regionů končí rokem 1952. V porovnání s rokem 1930 zde žily pouhé 2/3 obyvatel. V pohraničních městech byl pokles menší než na venkově. Venkov byl vylidněn.

Jedná se jednu o **epochu našich novodobých dějin**, která hned z několika pohledů ovlivnila i geografický obraz Česka. Až na výjimky, odsun znamenal prakticky totální likvidaci všech dosavadních sociálních vazeb na daném území, včetně zrušení kulturních tradic, náboženských a církevních zvyklostí, ustálených občanských forem a etnografických a folkloristických institucí a obyčejů. Výrazně napomohl snížení národnostní heterogenity českých zemí. Zároveň nastartoval proces intenzivního návratu k přírodě. Dosídlení nenahradilo ztráty. Mnohde nepříznivé přírodní podmínky nedovolily, aby dosídlené obyvatelstvo v pohraničí setrvalo. A tak si historicky (vývojově) rozdílné území ponechalo svoji specifičnost i v letech následujících. Příkladem jsou okresy Tachov s 58 a Cheb s 59 % obyvatelstva oproti roku 1930, stejně jako celé Česko v roce 1996 dosahoval počet obyvatel 96,6 % obyvatel roku 1930. Nenahraditelné kulturní hodnoty v podobě zničených mnohdy celých sídel při západní hranici Česka, pusté hřbitovy a osamělé kříže jsou svědky „zmizelého“ prostoru ve „zmizelém“ čase. V případě severního pohraničí Česka, došlo posunutím polsko-německé hranice na linii řek Odra a Nisa i ke kvalitativní a kvantitativní změně „sousedů“.

9.2. STŘEDOEVROPSKÝ PROSTOR, ROLE HRANICE A PŘESHraniČNÍ SPOLUPRÁCE

Úlohy a perspektivy našeho pohraničí byly mimořádně ovlivněny geopolitickými změnami na přelomu 80. a 90. let. Rozpad bipolárního systému mezinárodních vztahů, který definitivně ukončil éru studené války, znamenal zásadní změnu především **ve středoevropském regionu**. Z hlediska velmocí dochází k periferizaci zájmů o tuto oblast, způsobenou rozpadem sovětského bloku a ustupujícím vlivem Ruska. Návrat střední Evropy je znamením hluboké politické změny.*1) Nová střední Evropa je již územím bez rigidních dělících linií. Dalším faktorem nové situace je návrat Německa po jeho sjednocení do role

kontinentální mocnosti. Toto Německo je však součástí integrující se Evropy (západní). Tento fakt rovněž respektuje česká zahraniční politika jako jeden z určujících prvků.

Současně je ovšem zřejmé, že se výrazně posílila **role Německa** vůči jeho bezprostředním sousedům (ČR a Polsko), ale i dalším zemím „na východ od Labe“. Německo je právě tím důležitým členem Evropské unie, který má bezprostřední zájem na rozšíření EU na východ, neboť tak získá snazší přístup k trhům středoevropských zemí a může navázat na předchozí kulturní a ekonomické vazby. Často se uvádí, že Německo je rovněž jediným důležitým členem NATO, v jehož životním zájmu je posunout obrannou linii od svých hranic.*2) Tato úvaha jistě nepostrádá logiku, nicméně poskytuje důkaz, že přetrvává „blokový“ způsob myšlení, který mlčky předpokládá – přes deklarace o integrované Evropě – rozdělení, jehož potenciální možnost implikuje zejména nevypočitatelný vývoj v Rusku. Právě vztahy k Rusku (ale také k Polsku) tvoří novou prioritu německé zahraniční politiky, z níž se také odvíjejí vztahy k ČR a dalším zemím střední Evropy. Spojitost těchto změn s průběhem integrace ČR do evropských struktur je zřejmá. Není pochyb, že **Rusko** nese s nelibostí oslabení svých pozic ve střední Evropě. Tyto názory sdílejí jak konzervativně, tak liberálně orientovaní politikové a teoretikové: „Rusko nepovažuje členství těchto zemí (rozuměj ČR, Polska a Maďarska) v NATO za optimální nebo vyváženou odpověď na potřeby jejich bezpečnosti, neboť v takovém případě bude bezpečnost středoevropských zemí ohrožovat zájmy Ruska.“*3)

V relacích České republiky (dříve Československa) k Německu a k Rusku je nutno upřesnit i tu skutečnost, že zatímco Německo (navíc již sjednocené) našim sousedem zůstává, od Ruska nás nyní dělí větší vzdálenost. Je patrné, že Rusko do budoucna odmítne zcela rezignovat na středoevropský prostor. I odtud plyne pro ČR **potřeba spolupráce se sousedními státy visegradského uskupení**, které nabídnou vlastní řešení „zwischen Evropy“, prostoru mezi Ruskem a Německem. Důvody ke kooperaci a integraci uvnitř visegradské skupiny jsou ovšem širší a mají především ekonomickou povahu. Například německý hrubý národní produkt (HNP) je desetkrát větší než součet HNP Polska, Maďarska, ČR a Slovenska dohromady.*4) Visegradská skupina znamená i rozšiřování zóny stability směrem na východ.

V 80. a 90. letech se Spolková republika Německo stala největším světovým exportérem, což současně znamenalo značnou závislost na světovém trhu, který Německo kontrolovalo jen minimálně.*5) **Německá ekonomika** se rychle prosadila ve střední a východní Evropě, takže v Polsku a Československu již v prvních měsících roku 1990 tvořily joint-ventures s podílem německých firem 30-40 %. Němečtí podnikatelé a obchodníci dokonale využili svoji kapitálovou sílu i znalost trhů středoevropských zemí (včetně znalosti místních zvyklostí, mentality a mechanismů rozhodování). Německu připadá jednoznačně výsadní postavení v přímých zahraničních investicích do české ekonomiky.*6) V období 1990-98 připadlo na SRN téměř 28 % celkového přílivu přímých zahraničních investic (zhruba objem 65,5 mld. Kč). ČR dovezla v roce 1997 třetinu svého celkového importu strojů a dopravních prostředků z Německa. Vzájemná obchodní výměna tak příznivě ovlivňuje a urychluje restrukturalizaci české ekonomiky, vytváří pro ní materiální podmínky.

Pohraniční oblasti ČR na styku s Německem těží do určité míry z ekonomické nerovnosti vyvolané sousedstvím dvou rozdílných ekonomických prostředí. Specifické je zde uplatnění tzv. **zušlecht'ovacího styku**, kdy dochází k dovozu určitých polotovarů z jedné země do

druhé za účelem dalšího zpracování.*7) Cílem je využít relativně lacinou a kvalifikovanou sílu v ČR. Uplatňuje se především v textilním průmyslu, ale také v subdodávkách pro automobilový průmysl. Za doklad necht' slouží následující tabulka.

Tabulka 9.1. Náklady na jednotku práce a jejich faktory v zemích střední Evropy (1992)

stát	skutečná úroveň v % (SRN – staré země 100)		poměr parity kupní síly ke směnnému kurzu měny*)	náklady na jednotku práce (per DEM)	
	produktivita	náklady na práci		parita kupní síly	směnný kurz
Německo – staré země	100	100	1,00	0,57	0,57
Německo – nové země	42	69	1,00	0,94	0,94
Česká republika	34	29	0,25	0,48	0,12
Maďarsko	26	26	0,47	0,56	0,26
Polsko	23	19	0,38	0,47	0,18

*) Koefficient podhodnocení měny oproti paritě kupní síly

Zdroj: 8

Němečtí investoři a zaměstnavatelé jednak přemísťují některé vybrané druhy výrob do ČR, jednak za výhodných podmínek zaměstnávají české **pendlery** v Bavorsku a v menší míře v Sasku. Skupina pendlerů představuje vlastně „produkt“ cenové a výdělkové nerovnosti v česko-německém pohraničí. Více o problematice pendlerství, které můžeme chápat jako formu neorganizovanou či neinstitucionalizovanou, bylo již uvedeno v části 5. Trh práce.

Roční pracovní smlouvy pro uchazeče z ČR předpokládají hlubší jazykové a odborné zkušenosti, které německá strana vyžaduje. Kvóta stanovená mezistátní dohodou činila zpočátku (1991) 1000 osob ročně a později byla zvýšena na 1400 resp. 1200 v roce 1995. Další formou zaměstnávání v SRN je **smlouva o dílo**, kterou uzavírají firmy. Měsíční kvóta činila v roce 1995 2800 pracovníků, zatímco v roce 1991 dosáhl průměrný měsíční počet 5080 pracovníků. Stále klesající trend je především způsoben poměrně vysokou mírou nezaměstnaností, která přesahuje v průměru SRN 10 % a diferencovaně se projevuje v Bavorsku (do 10 %) a Sasku (v některých oblastech Saska, např. v Krušnohoří či na Žitavsku se blíží 20 %). Další kategorií občanů využívajících možnost pracovat v Německu po dobu tří měsíců jsou tzv. **sezónní pracovníci** (práce v zemědělském a lesním hospodářství, sklizeň ovoce a zeleniny atd.). Počet žádostí o pracovní povolení tohoto typu trvale klesá od roku 1993.

Tabulka 9.2. Počty českých sezónních pracovníků v Německu

rok	1991	1992	1993	1994	1995
počet	9 053	22 957	22 000	13 000	17 000

Integrační procesy se přímo dotýkají také **sociální struktury českého pohraničí**. Konstituovaly se nové sociální skupiny, z nichž vedle podnikatelů lze považovat za

nejvýznamnější právě pendlery. Přímým důsledkem práce v SRN je sociální zkušenost s rolí gastarbeitera, kdy se dotyčný subjekt stává po určitou dobu příslušníkem „podvrstvy“ a nachází se na nejnižší pozici sociální struktury. Ona „podrobenost“ ve srovnání s občany Německa nespočívá v chudobě či špatné materiální situaci. Do určité míry je tato situace srovnatelná s problémy úvodní fáze emigrace. Jedná se o dobře placenou profesní a společenskou degradaci.

Pracovní migrace do Německa pomáhá řešit transformační problémy ekonomiky v českém pohraničí (nezaměstnanost) a prosadila se jako funkční strategie zaměstnaneckého chování, která přináší efekt jak občanům, tak příliv devizových prostředků do ekonomiky ČR. K negativním důsledkům postupně se konstituujícího přeshraničního trhu práce patří v podmínkách ekonomické nerovnosti tzv. **efekt mexické hranice**, kdy relativně kvalifikovaná pracovní síla plyne do SRN a doma zůstávají méně schopní, nekvalifikovaní a obtížně rekvalifikovatelní lidé. Zvláště výrazný je tento moment ve starém průmyslovém regionu Severočeské hnědohelné pánve, kde právě tato skupina tvoří základ dlouhodobě nezaměstnaných. Tento rys integrace na státní hranici se nejvíce prosazuje na hranici s Bavorskem, méně výrazné je to na hranici saské a na hranici České republiky s Rakouskem. Vůči Polsku a Slovensku se naopak ČR projevuje svou ekonomickou atraktivitou a obdobně tedy působí na pohraniční zónu právě v těchto dvou státech. Přítomnost ukrajinské pracovní síly již s hraničním efektem nesouvisí, neboť se projevuje na celém území ČR.

Kvalita vztahů s Německem přímo ovlivňuje rychlost našeho přibližování k evropským strukturám. Koncipování a prosazení zájmu České republiky je třeba **sladit s evropským, tedy i s německým úsilím o prosazení integrované Evropy, specificky v pohraničí ČR**. Idea „Evropy regionů“ zahrnující přeshraniční spolupráci je úběžníkem integračních procesů západní Evropy. Zejména v 70. a 80. letech, kdy akceleroval v západní Evropě integrační pohyb směřující k ustavení jednotného evropského ekonomického prostoru, převládlo přesvědčení o spontánním působení procesu integrace. Vývoj po Maastrichtské smlouvě touto vírou poněkud otřásl a posílil pozice euroskeptiků. Za všechny lze jmenovat R. Dahrendorfa či V. Bělohradského*9).

Jedním ze základních předpokladů a požadavků na vytvoření vyššího typu nadnárodního celku je odevzdání určitého podílu kompetencí a státní suverenity účastnických států. V souvislosti s tím je zřejmé, že je zpochybněna dosud absolutní **role státní hranice, ale také národního státu**, vymezující působnost státních mocenských orgánů a dalších politických institucí.*10) Ve starším teoretickém pojetí byly hranice považovány za jeden ze základních způsobů, jak u obyvatelstva zvýšit povědomí vnitřní soudržnosti společnosti. Zvyšovaly pocit bezpečnosti ve „vnitřním prostoru“ vymezeném hranicemi, kde je občanům respektujícím ústavou dané povinnosti zaručena přiměřená míra práv, svobod a garancí.*11) Kromě tohoto pozitivního účinku je ovšem třeba hranici chápat jako problematizující prvek, což vystupuje do popředí zejména v případě česko-německé hranice. Ta kromě obvyklých diferencí, jak je známe z příkladů západní Evropy, navozuje navíc situaci bývalého pomezí „dvou světů“, Evropy rozdělené železnou oponou. Dále zde působí zčásti doznívající faktor výměny obyvatelstva, v níž došlo v pohraničí českých zemí po druhé světové válce.

Vnitřní role hranice v současném pojetí Evropské unie je velmi specifická. Její výrazný významový posun se odvíjí od principů integrace států EU. S ohledem na jejich známost se

omezíme na pouhý výčet: svobodný obchod, celní unie, společný trh, ekonomická a měnová unie. Uvádíme tyto všeobecně známé zásady především proto, že z jejich obsahu je patrné, že základní premisou jejich realizace je **oslabení a posléze odstranění klasické role hranice**, především v ekonomické a politické rovině. V důsledku programu integrace nabyly pohraniční oblasti nového významu.

Na půdu Rady Evropy (RE) se problematika příhraniční spolupráce poprvé dostala koncem 50. let prostřednictvím zástupců obcí pohraničních oblastí Nizozemska a Německa (Euregio), kteří se potýkali s problémy regionálního rozvoje a prostorového uspořádání. Postrádali legislativní úpravu příhraniční spolupráce, která by jim umožnila prolomit charakter pohraničí jako svého druhu marginálního území. V roce 1960 připravila proto RE rezoluci č. 15 ustavující Konferenci evropských obcí **o integraci přirozených regionů překračujících hranice**. V současné době pracuje Stálá konference evropských obcí a regionů. Pro podporu pohraničních regionů byl zpracován projekt Cross-Border Cooperation (CBC).

Situace v západní Evropě však není zcela srovnatelná s pohraničím ČR, kde chybí poválečná kontinuita vývoje politického a hospodářského systému, vysoký stupeň integrace a v neposlední řadě také dlouholetý pocit sounáležitosti k bloku demokratických států čelících společnému protivníkovi promítající se do stavu společenského vědomí. Pro podmínky pohraničí ČR s Německem a Rakouskem byl v roce 1994 zformulován **projekt PHARE CBC**, který se zaměřuje zejména na:*12)

- podporu transformačního procesu ČR a usnadnění procesu integrace ČR do Evropské unie,
- podporu a propagaci možností hospodářského rozvoje příhraničních regionů posilováním stávajících struktur, posilování konkurenceschopnosti českých podniků a celkového ožívání hospodářství na obou stranách společných hranic,
- překonávání problémů zatěžujících regiony na obou stranách hranic,
- překonávání problémů se znečišťováním prostředí a nedostatečnou infrastrukturou,
- snižování periferního charakteru příhraničních oblastí, zvyšování životní úrovně a vytváření struktur spolupracujících po obou stranách hranice.

Vzhledem k tomu, že program PHARE pro vnější hraniční oblasti EU je koncipován pro podmínky pohraničí Německa a Rakouska s ČR považujeme za přínosné uvést pro srovnání hlavní **problémové okruhy pohraničních oblastí západní Evropy**, jak je definovala konference o přeshraniční spolupráci v roce 1995:*13)

- neadekvátní rozvoj přeshraniční spolupráce: staré struktury přeshraničních struktur průmyslové výroby se zhroutily a nové dosud nezformovaly,
- rostoucí příliv přeshraničních pendlerů a neřešený pracovní trh spojený se sociálními problémy,
- nedostatek alternativních pracovních příležitostí spjatých s prostředím pohraničí, které zmizí v důsledku jednotného evropského trhu (včetně např. celních úřadů),
- problémy životního prostředí plynoucí na jedné straně z tradičních ekonomických struktur (zplodiny průmyslové a zemědělské výroby) v hustě obydlených oblastech a na

druhé straně spojené s ochranou původní podoby krajiny a kulturních památek v méně osídlených územích,

- nedostatek subregionálních spojení některých pohraničních územích, která by překonala perifernost území a doplnila chybějící dopravní infrastrukturu a pohraničí propojila s osami státní a evropské přepravy,
- neodpovídající přeshraniční spolupráce a oblasti turistiky, zemědělství, ekonomické restrukturalizace a regionálního plánování.

Na tomto místě je třeba zmínit se o **hranici mezi Českou republikou a Polskem**, která má mnoho rysů symetrie: Oba tyto státy byly do pádu bipolárního modelu světa součástí východního bloku, ale přesto mobilita v pohraniční zóně byla celkově na dosti nízké úrovni. Toto však neplatí zcela o hornoslezském (ostravském) úseku společné hranice, kde hranice dělí dvě průmyslové konurbace. Největší část česko-polské hranice však probíhá oblastmi, kde do konce 2. světové války převažovalo německé obyvatelstvo, takže i zde působí doznívající faktor někdejší výměny obyvatelstva.

Zcela specifické je konečně **postavení hranice česko-slovenské**, neboť jde o hranici relativně novou (i když stabilitu někdejšího uhersko-moravského pomezí a vliv separace za druhé světové války nelze podceňovat). Současná generace se teprve vyrovnává s její přítomností a s jejími omezeními. Navíc má právě tento úsek státní hranice ČR vlastně po celé své délce stabilní osídlení dokonce s četnými rodinnými vazbami a při neexistenci významnější jazykové bariéry. Pro budoucí postavení pohraničí exponovaného vůči Polsku a Slovensku bude mít mimořádný význam časový harmonogram integrace visehradských států do Evropské unie.

9.3. EVROPSKÉ PŘÍHRANIČNÍ PROSTORY – EUROREGIONY

9.3.1. Pojem euroregion

Difúznímu efektu v příhraničních prostorech, jak ho ve svých modelech znázorňují autoři Seger, M. a Beluszky, P. (1993), mohou napomáhat vznikající a rozvíjející se euroregiony, jejichž hlavní náplní činnosti by mělo zpočátku být napomoci zprostředkování kontaktů mezi subjekty podél hranice - na poli komunálním i regionálním, na poli kultury, sportu, vzdělávání, hospodaření, řešení problémů životního prostředí aj. Po navázání kontaktů jdou úkoly euroregionů dále, kdy lze hovořit o spolupráci příhraničních regionů s perspektivou společného řešení **přeshraničního rozvoje**.

Vyjádřeno pomocí teoretických modelů hraničního efektu výše zmíněných autorů se jedná o šíření difúzního efektu oběma směry, potlačování rozdílné funkčnosti obou prostorů s cílem dosažení určitého kontinua, a to ne pouze ve smyslu fyzicko - geografickém, ale i socioekonomickém samozřejmě s respektováním vlastní identity.

Potřebu existence přeshraničních regionů a **přeshraniční spolupráce** zvýraznil rozvoj integračních procesů v Evropě. Jako symbol nadregionálních idejí, symbol přeshraniční koordinace a spolupráce vznikl v šedesátých letech pojem - **e u r o r e g i o n** (EUREGIO). Euroregion znamená sdružení územních jednotek (např. okresů, obcí i spolků sousedních zemí za účelem výměny informací a zkušeností, společného řešení problémů a spolupráce přes hranice především na komunální úrovni. Euroregion můžeme chápat jednak jako

instrument, jednak jako institucionalizovaný orgán přeshraniční spolupráce. Euroregion je podle V. Houžvičky (1994) projevem integračních tendencí systémů fungujících na principech tržní ekonomiky a pluralitního politického systému.

Euroregion může plnit mnoho úkolů:

- zprostředkování kontaktů a partnerství pro obyvatele, obce, spolky z příhraničních regionů,
- organizování společných kulturních, sportovních a jiných akcí,
- vzájemné poznávání sousedních regionů, výměna informací, organizování kurzů,
- navrhování, koordinace a realizace hranice překračujících projektů,
- hledání cest pro finanční zajištění akcí, projektů.

Po kontaktech od začátku padesátých let vznikaly první euroregiony na německo-holandských, německo-francouzsko-švýcarských hranicích (1960 - Euregio Gronach/Enschede, 1963 Regio Basiliensis). V roce 1971 bylo založeno pracovní společenství Evropské příhraniční regiony (AGEG), které se zabývalo otázkami existence euroregionů a zesílení přeshraniční spolupráce. Další vývoj této organizace znamenal rozpracování cílů sdružení AGEG a v roce 1987 zformulování „**Evropské charty hraničních a přeshraničních regionů**“. Následuje rozvoj mnoha nových euroregionů, po otevření hranic rovněž v oblasti bývalé železné opony. V dnešní době je v Evropě registrováno více než 70 euroregionů.

Na českých hranicích existuje v současné době devět euroregionů (s větší či menší aktivitou) - Nisa, Labe, Krušné hory, Šumava, Egrensis (Chebsko), Glacensis v oblasti Kladska, Praděd, Silesia a Těšínské Slezsko.

9.3.2. Charakteristika českých euroregionů

Euroregion NISA

Euroregion NISA byl založen ve druhé polovině roku 1991 jako druhý v pořadí po euroregionu Egrensis. Institucionálně koordinuje Euroregion NISA hospodářský, sociální a kulturní rozvoj v trojzemí států České republiky, Německa a Polska. Česká část euroregionu je ohraničena okresy Děčín (severní část, tj. Šluknovsko), Česká Lípa, Liberec, Jablonec nad Nisou a Semily.

Zakládající členové se dohodli, že budou usilovat o celkové zlepšování životního prostředí. Problematickou součástí zdejšího trojúhelníku, který byl také označován jako „černý“, jsou těžební lokality nekvalitního hnědého uhlí a vysoká koncentrace tepelných elektráren. Řada energetických celků na německém území byla zcela odstavena nebo jsou zmírňovány jejich dopady na životní prostředí. Na polském území nadále zůstává jeden z významných zdrojů, elektrárna Turów, o výkonu 2 000 MW. I tento celek je však postupně odsiřován a ekologové již zaznamenali snížení imisní zátěže v Jizerských horách a v Krkonoších. Paralelně s tím se začal uskutečňovat projekt na záchranu genofondu lesních porostů.

Činnost Euroregionu NISA začínala malými projekty (jazykové kurzy, propagační materiály, společný symfonický orchestr). Později se začali řešit složitější úkoly převážně v ekologii, dopravě, energetice a cestovním ruchu. Mezi největšími bylo společné čištění odpadních vod na trase Rumburk-Seifhennersdorf (SRN)-Varnsdorf či otevření silničního hraničního přechodu v Hrádku nad Nisou a mnoho dalších společných akcí.

Euroregion Labe

Euroregion tvoří na české straně okresy Děčín (jižní část, tj. vlastní Děčínsko), Litoměřice, Teplice (většina okresu) a Ústí nad Labem. Jedná se o území z přírodního hlediska značně heterogenní, jehož hlavní osu tvoří řeka Labe. Euroregion zahrnuje jak oblasti zemědělsky orientované na Litoměřicku, průmyslově rozvinuté Ústecko, Děčínsko i Teplicko, i oblasti atraktivní pro cestovní ruch jako Děčínsko.

Cíle spolupráce deklarované při založení euroregionu i problémy, které se v jeho rámci řeší lze shrnout do následujících oblastí: doprava, ochrana životního prostředí, školství a kultura, zdravotnictví, sport aj.

Euroregion Krušnohoří

Euroregion zahrnuje na české straně okresy Chomutov, částečně Louny, Most a některé obce okresu Teplice. Jedná se zde o značně heterogenní přírodní prostředí euroregionu s přirozenou hradbou Krušných hor, s podkrušnohorským zlomem, s vulkanickým Českým středohořím i tabulemi podél řeky Ohře. Z hlediska sociálního jde o území se značnou koncentrací obyvatel i jejich hospodářské činnosti hlavně v sekundárním sektoru v Podkrušnohorské pánvi v ose měst Chomutov-Most-Teplice. Naproti tomu Lounsko je orientováno hlavně na zemědělskou výrobu.

Cíle a problémy spolupráce v euroregionu lze shrnout do následujících témat: hospodářský a kulturní rozvoj, hraniční přechody, ekologie.

Euroregion Šumava

Euroregion Šumava zahrnuje asi 80 obcí v rámci okresů Český Krumlov, Klatovy a Prachatice a okresní úřad Domažlice. Jedná se o homogenní region v rámci přírodního celku pohraničních pohoří Šumava a Český les. Region je bohatý především na turistické atraktivity přírodního i kulturního rázu, které ho předurčují pro rozvoj cestovního ruchu. Je to oblast s velmi malou hustotou osídlení, s malou hospodářskou aktivitou člověka v izolovaných centrech osídlení, s nedokonalou dopravní i další infrastrukturou jako pozůstatku dřívějších vojenských pásem apod.

Cíle a problémy spolupráce v euroregionu lze shrnout do následujících témat: hospodářský a kulturní rozvoj, doprava, hraniční přechody aj.

Euroregion Egrensis

Euroregion Egrensis (Chebsko) byl založen v dubnu roku 1991 jako regionální pracovní sdružení okresů a obcí v oblasti severního Bavorska, Vogtlandska a západních Čech, později byly připojeny i okresy v Duryňsku. Je tedy nejstarším fungujícím euroregionem na našem území. Na české straně zahrnuje euroregion území okresů Tachov, Cheb, Sokolov a Karlovy Vary, činnosti se však účastní pouze některé obce z vymezeného území.

Původní koncept vymezení Euroregionu Egrensis byl vnitřní, základní region, tvořen městy Marktredwitz a Cheb a příslušné okresy, vnější regionální oblast, tvořená ostatními městy a okresy a regionální zázemí, tvořené městy Plauen (Plavno), Bayreuth, Weiden a Plzeň bez jejich počátečního institucionálního začlenění.

Euroregion Egrensis zahrnuje rozsáhlé území, které má důležitou tranzitní funkci v rámci významného evropského dopravního koridoru severozápad – jihovýchod s přirozenou spádovostí do center osídlení Plzeň, Cheb a Karlovy Vary. Na české straně se jedná z hospodářského hlediska o značně heterogenní region s významným primárním sektorem na Tachovsku, sekundárním sektorem na Sokolovsku a terciárním sektorem na Chebsku a Karlovarsku.

Organizace Euroregionu Egrensis se v letech 1992/93 vyvinula v hranice přesahující svazek tří pracovních sdružení: pracovní sdružení Bavorsko, pracovní sdružení Vogtland/západní Krušnohoří a pracovní sdružení Čechy.

Hlavním mottem při založení euroregionu bylo přispět k porozumění a toleranci, široce, pokojně a partnersky spolupůsobit mezi Svobodným státem Bavorsko, Svobodným státem Sasko a Českou republikou v režimu přesahujícím hranice. Euroregion koordinuje a podporuje přeshraniční spolupráci a rozvoj v duchu dobrého sousedství a přátelství.

Podrobnější rozpracování cílů a úkolů znamená pro Euroregion Egrensis hranice překračující komunální a regionální rozvoj, hranice přesahující řídicí management, informační management, management konfliktních situací, regionální marketing a práce s veřejností, posílení konkurenceschopnosti trojmezí Bavorsko - Sasko/Duryňsko - Čechy.

Koncepčními podklady pro činnost euroregionu jsou trilaterální koncept rozvoje pro trojmezí, regionální akční program a operační program. Činnost Euroregionu Egrensis je orientována do následujících sektorů:

- hospodářství, doprava, infrastruktura, trh práce,
- cestovní ruch, rekreace, využití volného času,
- vzdělání a věda,
- kultura a sport,
- ochrana přírody a ekologie,
- regionální marketing a práce s veřejností,
- sympózia a jednání.

Euroregion Glacensis

Česko-polský Euroregion Pomezí Čech, Moravy a Kladska - Euroregion Glacensis byl založen v roce 1996 a na české straně zahrnuje okresy Hradec Králové, částečně Jeseník, Náchod, Rychnov n. Kn., Šumperk, Trutnov a Ústí n.O. Do euroregionu dále kandidují okresy Chrudim, Jičín, Pardubice a Svitavy. Strana polská je přitom výrazně menší, zahrnující pouze Kladský výběžek.

Jedná se tedy o velmi rozsáhlý heterogenní region s pestrým přírodním prostředím zahrnujícím hory, podhůří i tabule, které má vliv i na koncentraci obyvatel a jejich hospodářské činnosti. Je to region se značnou koncentrací průmyslu.

Cíle a problémy spolupráce jsou zaměřeny na dosažení vyšší intenzity hospodářské spolupráce především zjednodušení vzájemného zaměstnávání občanů smluvních zemí, kulturního i sociálního rozvoje regionu a jednodušší řešení společných problémů. Konkrétním naplněním spolupráce je její podpora v oblastech územního plánování, hospodářství a obchodu, ochrany životního prostředí, rozvoje turistiky a zřizování hraničních přechodů.

Euroregion Praděd

Homogenní euroregion, kde jednotícím přírodním prvkem je nejvyšší hora Jeseníků Praděd. Zahrnuje na české straně okres Bruntál a část okresu Jeseník, tedy okresy s velmi malým stupněm hospodářského rozvoje, ale s předpokladem rozvoje cestovního ruchu.

Euroregion Silesia

Euroregion Silesia založený na společné slezské historii a zahrnující na české straně okres Opava a částečně okres Bruntál.

Euroregion Těšínské Slezsko

Euroregion Těšínské Slezsko se společnou historií a důležitou tranzitní polohou na významném evropském dopravním koridoru sever–jih. Na české straně euroregion zahrnuje průmyslové okresy Karviná a částečně Frýdek-Místek.

LITERATURA

- Katzenstein, P.: *Mitteleuropa – between Europe and Germany*. Providence, Oxford 1997, Berghahn Book, 1.
- Stefanowicz, J.: *Central Europe between Germany and Russia*. In: *Security Dialogue* No. 1-1995, 55.
- Rossija i NATO: Tezisi sovjeta po vnějšnej i oboronnoj politike. *Nezavisimaja Gazeta* 21.6.1995, 2.
- Bunce, V.: *Visegrad Group: Cooperation and Integration*. In: *Mitteleuropa – between Europe and Germany*. Providence, Oxford 1997, Berghahn Book, 270.
- Katzenstein, P. *ibid*, s.
- Hřích, J.: Německo jako nejvýznamnější obchodní partner České republiky. In: *Mezinárodní politika* 6/98, s. 16.
- Hřích, J. *cit. stat'*
- Pick, M., Fassmann, M.: *The Social Market Economy in the CEECs and the European Union*. In: *Economic poling framework in CEECs for the Process of Moving towards the European Union: IIR Prague 1997*, s. 178.
- Bělohradský, V.: *Proti státu Evropa*. In: *Společné pohledy na Evropu. Cahiers du CEFRES* No. 14/1998, Praha.
- Illner, M.: *Životní podmínky na Chebsku ve světle sociologického výzkumu*. In: *České pohraničí v procesech evropské integrace*. SEÚ ČSAV Ústí n.L., 1992.

Luhmann, N.: Teritorial Borders as System Boundaries. In: Cooperation and Conflict in Border Areas, Franco, Milano 1982.

Program PHARE CBC, Přeshraniční spolupráce. MMR, Praha 1998, s. 6.

LACE GUIDE, The Experience to date – Cross-Border Cooperation in the European Border Regions, Draft for International Workshop, 6 March 1995, Badajoz, s. 9.

10. SHRnutí

10.1. ŽIVOTNí PROSTŘEDí

Životní prostředí (ŽP) v pohraničních oblastech je ve své kvalitě ovlivňováno především lokalizací některých specifických výrobních provozů - zvláště průmyslových. Ekologické zátěže se mohou ve vybraných ekologicky postižených oblastech stát i bariérami ve vztahu k regionálnímu rozvoji. Z dosavadních prací jednoznačně vyplývá (z aspektu ekologických zátěží) **dominantní postavení dvou oblastí - podkrušňohorských pánví a Ostravska**.

Při hodnocení **ovzduší** jsou devadesátá léta obdobím obecného poklesu produkovaných emisí v důsledku působení dvou faktorů: restrukturalizace a útlumové programy vybraných průmyslových odvětví, a dále závazky ČR ke snižování emisí při zavádění účinných odlučovacích zařízení a změnách výrobních technologií. Ze sledování regionálních rozdílů směřujících k typologii pohraničí vyplývá, že u většiny znečišťujících látek - tuhé emise (prach), oxid siřičitý (SO₂), dusičnany (NO_x), oxid uhelnatý (CO₂) a uhlovodíky (C_xH_y) – je odlišná situace především u oblastí severních a jižních. S vysokou koncentrací se setkáváme u pohraničí slezského, saského a polského případně jejich kombinace, zatímco nízké hodnoty nacházíme při hranicích s Bavorskem a Rakouskem (slovenský úsek si udržuje zpravidla průměrné postavení).

Povrchové **vodní toky** se vyskytují v prostorech celého českého pohraničí (130 stanic), převážná část je zařazena do 3., ale také do 4. a 5. (nejvyššího) stupně znečištění. Přes prokazatelný trend zlepšování kvality vody (měřené ukazateli BSK₅, CHSK-cr a N- NO₃) pohraničních tocích je současná situace na některých tocích stále neuspokojivé až škodlivá (např. Bílina a Labe, Odra, Ostravice a Opava, Morava a Dyje, ale kupodivu též Vltava, Malše a Lužnice nebo Lužická Nisa, Smědava a Ploučnice). Nutnost jejich zlepšení se uplatňuje zvláště v případech, kdy odvádějí znečištěné vody za hranice.

Za syntetický pohled považujeme posouzení **ekologické zátěže** (vysoké, velmi vysoké a kritické), zpracované za vybrané oblasti a města s využitím 13 ukazatelů charakterizujících ovzduší, vody, půdy, biosféru a hluk. V degradačních vlivech se nacházejí v plné rozloze všechny krušňohorské resp. pánevní okresy, stejně tak na Ostravsku. V západní části Podkrkonoší jsou okresy rovněž v celé rozloze ekologicky postižené, ve východní části Podkrkonoší jen zčásti. V rámci pohraničních oblastí jsou hodnocena s menším postižením ještě území v okresech Zlín a České Budějovice.

V realizaci **ekologických investic** uprostřed 90. let v absolutním i relativním pohledu dominuje pánevní okres Chomutov, kde více než polovina investic směřovala do životního prostředí. Zastoupení ekologických investic se většinou pohybuje kolem pětiny celkových investic.

Plošná zátěž umožňuje poznání rozvojových bariér v konkrétních území, a to na základě jednak ochrany, jednak probíhající těžby (hlubinné i povrchové). V obou případech je zřejmé, že určitá omezení platí jen na části území Česka: zjednodušeně se jedná o „severozápad“ a „severovýchod“. Například v Ostravsko-karvinském revíru je pod ochranou dokonce většina území, v okrese Karviná pak nejvyšší využití.

10.2. ZEMĚDĚLSTVÍ

Změny ve **vnitřní struktuře zemědělského půdního fondu** pohraničních oblastí ČR jsou po roce 1989 patrné a především žádoucí, resp. probíhají v pozitivním směru. To je způsobeno přechodem na tržní princip v zemědělském hospodaření a zároveň podporováno i změnou dotačních principů českého zemědělství (např. současná podpora mimoprodukčních funkcí zemědělství v oblastech se zhoršenými podmínkami pro zemědělské hospodaření, tedy i v oblastech pohraničních). Úbytky ploch zemědělské a orné půdy nelze vzhledem k dosavadní celkové zemědělské nadprodukci, radikálnímu poklesu pracovních sil ze zemědělství i přibližování se poměrům v EU hodnotit negativně.

V každém případě je však třeba diferencovat. Nejen v rámci celé republiky, ale i v rámci pohraničí se pravděpodobně bude zvětšovat **rozdíl mezi úrodnými a méně úrodnými oblastmi**. U pohraničních okresů, kde podmínky pro zemědělskou výrobu jsou - s výjimkou jižní Moravy (kde je žádoucí zachování intenzivní zemědělské výroby, respektující ovšem všechna ekologická i krajinnotvorná hlediska) - výrazně nepříznivé, je jistě rozumnější alespoň částečné využití půdy pro jiné účely než pro zemědělskou produkci. Pohraniční okresy jsou také oblastmi s příkázaným režimem. Jsou zde naše čtyři národní parky, dále chráněné krajinné oblasti, obě biosférické rezervace.

Pohraniční okresy jsou okresy dosídlené a v současné době jsou zde ze všech okresů republiky největší problémy s vypořádáním restitučních nároků (rekonstrukce přidělů). **Pozemkové úpravy** mohou kromě majetkových poměrů řešit i vhodné členění pozemků, tvorbu vhodné cestní sítě s cílem dosáhnout průchodnosti krajiny, řeší protierozní ochranu, mohou přispět i k tvorbě ekologicky a esteticky vyvážené krajiny.

Minimální **zaměstnanost** (pod 5 pracovníků na 100 ha zemědělské plochy) v rámci celé ČR je v poměrně hustě zalidněném severozápadním pohraničí, od Chebska přes pánevni okresy až po Liberecko. Je možno se domnívat, že i zde dojde ještě ke spontánnímu poklesu pracujících v zemědělství, a to vzhledem k nerentabilitě i těch zemědělských odvětví, která byla dosud zisková (např. chov prasat). V žádném případě nelze počítat s tím, že by tyto okresy mohly být soběstačné v celém sortimentu zemědělských produktů. Počet pracujících v zemědělství v uvedených typech pohraničí koreluje s úbytky zemědělské půdy a celkové ekonomické aktivity v zemědělství, i s požadavky ochrany přírody, přičemž ekonomické hledisko bude hrát rozhodující roli pro stabilizaci pracujících v zemědělství. Na druhé straně počet pracujících v zemědělství v moravských okresech se již zřejmě stabilizoval. Zdejší podmínky umožňují zaměření zemědělské výroby na široký sortiment komodit a systém je tedy méně citlivý na změny na agrárním trhu. Respektovat je nutno nejen tradice v obhospodařování půdy, ale i nedostatečný počet pracovních příležitostí v jiných sektorech.

Při posuzování držby půdy (na základě Agrocenzu 1995) zjišťujeme, že kromě tradiční oblasti - kde byl i v minulosti **podíl soukromých zemědělců** vysoký (severovýchodní hranice), koresponduje podíl této formy zemědělských aktivit na obhospodařované zemědělské půdě s oblastmi, kde měly v minulosti dominantní postavení státní statky. V některých oblastech lze předpokládat dokonce úbytek podílu soukromých zemědělců, kteří byli ve svém podnikání neúspěšní.

10.3. OBYVATELSTVO, OSÍDLENÍ A BYDLENÍ

Zájmové území zaujímá všechny pohraniční okresy České republiky a okres Ostrava-město (celkem 36 okresů). Celková rozloha činí přibližně 38 675 km² (49 % rozlohy Česka) a k 31.12.1996 zde žilo cca 4 510 tisíc **obyvatel**, což je 44 % obyvatel ČR. Ve sledovaném území se nacházelo k 31.12.1996 celkem 2 286 **obcí**, což činí 37 % všech obcí Česka. Obcí se statutem města bylo k tomuto datu celkem 255 a to zahrnuje 53 % **měst** v ČR. Počet obyvatel žijících v těchto městech čítá 3 230 tis., což 72 % všech obyvatel a tato hodnota je dokonce vyšší než celorepublikový podíl (70 %) městského obyvatelstva.

Celé příhraniční území má z hlediska **populačního vývoje** velice smíšený charakter, kde převládají okresy se stagnací obyvatel. Všechny české okresy s přirozeným přírůstkem se nacházejí v pohraničí. Ve vývoji migračního salda dochází od roku 1997 k obratu, především vysvětlitelného v souvislosti se zrušením „železné opony“.

Hustota zalidnění v zájmovém území (117 obyv./km²) je nižší než v České republice (131 obyv./km²), vykazuje poměrně velké disparity. Nejvyšší hodnoty dosahuje saská pohraniční oblast (s hodnotami kolem 150 obyv./km²) a slezsko-slovenská, přičemž se projevuje zejména existence velkých závodů nebo tradičních průmyslových odvětví. Nejnižší hodnoty hustoty zalidnění - a to i v celorepublikovém měřítku - vykazuje pohraniční oblast bavorsko-rakouská (kolem 50 obyv./km²). Zde, a současně také ve slovenském pohraničí, je však nejvyšší podíl venkovského obyvatelstva v pohraničí (kolem 50 %).

Příhraniční poloha okresu velmi silně ovlivňuje podíl obyvatelstva v předproduktivním **věku** (0-14 let). Pohraničí celkově se vyznačuje nadprůměrnými (slezsko-slovenské a saské) až velmi nadprůměrnými (rakouské) hodnotami ve srovnání s vnitrozemím. Naproti tomu nejvíce nejvyšší kategorie (obyvatel 60-letých a starších) zaznamenáváme v pohraničních slovenských a polských regionech. Oba tyto parametry jsou shrnuty v indexu stáří, který jen potvrzuje dichotomii „mladšího“ pohraničí a „staršího“ vnitrozemí. Ve **vzdělanostní struktuře** je nepříznivá situace – vyjádřená například podílem obyvatel s vysokoškolským vzděláním především v saském, bavorském a rakouském pohraničí.

Z hlediska **sídelní struktury** se v pohraničí – na rozdíl od vnitrozemí Česka – vyskytují většinou větší obce, což je způsobeno také horskými a podhorskými oblastmi. Také v počtu obcí na 100 km² téměř všechny pohraniční okresy vykazují podprůměrnou hustotu obcí, zatímco vnitrozemí má většinou nadprůměrné hodnoty.

Z hodnocení **bytové výstavby** lze usuzovat, že její „nastartování“ – vyjádřené počtem obyvatel na jeden **zahájený** byt – zaostává zejména v severním pohraničí, tedy při hranicích se Saskem a Polskem (resp. Slezskem). Obecně je tedy větší počet zahájených bytů (na 1000 obyvatel) v pohraničních okresech na západní a jižní hranici, byť v rámci jednotlivých typů pohraničí je situace značně odlišná. Ukazatel počtu obyvatel na jeden **dokončený** byt vypovídá o schopnosti okresu uspokojit současnou poptávku po bytech. Nižší hodnoty ukazatele představují pro občany větší šance získat ve sledovaném roce nový byt. V nejvyšších kategoriích převažují okresy německého pohraničí (typ saský) a polského pohraničí (typ slezský). Počet dokončených bytů na 1000 obyvatel umožňuje meziregionální kvantitativní srovnání z hlediska nabídky na trhu s byty i srovnání stavební aktivity minulého období. V pohraničí převažuje průměrná až podprůměrná (ve srovnání s ČR)

intenzita. Rozsah dokončených bytů v pohraničních okresech se – v souladu s celkovým vývojem – zvyšuje. Přesto však je kvantitativní úroveň v pohraničních okresech stále nízká – převážně pod průměrem ČR.

Z porovnání podílu **rodinných domů** na bytech zahájených a dokončených je zřejmé, že „boom“ tohoto druhu bytové výstavby se přesunul z jižní případně východní hranice republiky na západní resp. severní. Úroveň **rozestavěnosti** je nejvyšší v pohraničí slovenském a bavorském, naopak nejnižší v pohraničních okresech typu saského a slezského. Pohraniční okresy mají nadprůměrné zastoupení v **podílu investic** na bytovou výstavbu z investic celkem. Do nejvyšší kategorie (3,1 a více %) patří převážně okresy severočeské, východočeské a severomoravské. Vysvětlení je možné jak z hlediska určité ekonomické prosperity, tak i naopak z hlediska zanedbání bytové výstavby v minulosti.

10.4. TRH PRÁCE

Od roku 1990 došlo k poměrně výraznému poklesu celkové **ekonomické aktivity** – nejvíce v severočeské a severomoravské oblasti. Tyto regiony také vykazují nejvyšší míru nezaměstnanosti a nejnepříznivější vývoj pracovních příležitostí, z hlediska mzdové úrovně je situace příznivější. Z pohraničních okresů je nad celorepublikovou hodnotou podílu ekonomicky aktivního obyvatelstva 14 okresů převážně z česko-polského a česko-německého pohraničí.

Dominantním rysem **vývoje odvětvové struktury** byl především plošný (všeobecný) přesun ze sféry výrobní do obslužné, který se projevil tzv. pohraničním efektem v jižním a jihozápadním pásu (zejména vlivem příznivé polohy) a na druhé straně „opožďeností“ většiny východočeských okresů. V rámci oblastí se soustředěnou podporou státu (na základě usnesení vlády ČR č. 235/1998) převažují pohraniční okresy, z celkem 18 okresů jen čtyři neleží v pohraničí (Kladno, Přerov, Louny a Třebíč?), byť ne u všech je poloha rozhodujícím faktorem stávající situace vyžadující podpůrná opatření. Jedním z použitých ukazatelů pro jejich vymezení se stala právě odvětvová zaměstnanost: pro strukturálně postižené okresy (např. Most s poklesem v letech 1990-95 na třetinu) v průmyslu, pro hospodářsky slabé oblasti (např. Znojmo, na téměř polovinu) v zemědělství.

Pohraniční okresy s výrazným podílem primární **sféry** (podíl zaměstnanců nad 10 %) jsou převážně v jižních, západních (nejvíce v Domažlicích), východních Čechách a na jižní Moravě. Sekundární sféra je nadprůměrně zastoupena (nad 50 %) v severních (Sokolov) a východních Čechách a na severní Moravě. Terciární sféra dominuje (nad 55 %) v západních (Cheb), severních Čechách a na jižní Moravě.

Při vývojovém hodnocení **průměrné mzdy** mezi 15 neúspěšnějšími okresy Česka je jen pět pohraničních, rozdíl od republikového vývoje však nevykazují velké. Naproti tomu v rámci nejméně úspěšných identifikujeme osm pohraničních, u nichž – až na výjimku v podobě okresu Karviná (index 96/89 je 86) – můžeme hovořit o pokračujícím „rozevírání nůžek“ zhoršujícím již tradičně nízkou mzdovou úroveň. Obdobné výsledky charakterizují současnou situaci. 66 okresů v ČR má průměrnou mzdu nižší než je celorepublikový průměr, na konci této řady jsou okresy nedosahující ani 2/3 platu v hlavním městě Praha: vedle vnitrozemského Pelhřimova jsou to pohraniční Jeseník a Bruntál.

Nezaměstnanost dosud – a to i přes poměrně dramatický nárůst v posledních letech – setrvává na podstatně nižších hodnotách než v zemích EU či transformujících se státech včetně našich sousedů. Na střední řádovostní úrovni jsou problémové pánevní regiony (včetně svého dojížděkou vázaného zázemí) a venkovské (zemědělsky orientované) prostory.

Při analýze **vývojové řady** míry nezaměstnanosti (1991 – 1998) můžeme sledovat víceméně plynulý, pozvolný nárůst ve většině oblastí. Posuzujeme-li pořadí okresů poměrně snadno je možné rozlišit tři „scénáře“, a to: okresy s trvale nízkou (v relaci k ČR) nezaměstnaností (např. Jablonec n.N.), okresy, u nichž se postavení v průběhu osmi let podstatně změnilo: zlepšilo (Jindřichův Hradec) či zhoršilo (Karlovy Vary) a okresy s trvale vysokou nezaměstnaností (všechny severomoravské okresy).

Nadprůměrná **intenzita soukromého podnikání** byla v ČR resp. v zájmovém pohraničním území na konci roku 1997:

- ve většině okresů s mezoregionálními středisky (v pořadí Liberec - resp. Liberecko-jablonecká aglomerace, Karlovy Vary, Zlín, České Budějovice),
- v okresech s významným podílem cestovního ruchu případně lázeňstvím v regionální ekonomice (Cheb a Karlovy Vary, Semily a Trutnov, Prachatice a Klatovy, Jeseník, Zlín),
- v okresech významných pro mezinárodní (tranzitní) dopravu (Cheb, Břeclav, Náchod).

Česká republika se v průběhu ekonomické transformace stala nejen tranzitní, ale také **cílovou zemí pracovní migrace**. Struktura **cizinců** pracujících v ČR je velmi pestrá z hlediska sociálního i kulturního, přičemž lidé z různých států zpravidla obsazují typické niky na trhu práce. Pracovní místa obsazovaná zahraničními pracovníky nacházíme především ve velkých aglomeracích (např. Ostrava-město) a dále ve vybraných pohraničních okresech (Děčín, Karlovy Vary aj.). Registrovaný počet cizinců pracujících v ČR je však jen částí skutečného počtu zahraničních pracovníků, ten je ovšem obtížné odhadovat. Téměř dvojnásobný ve srovnání s registrovaným počtem cizinců s pracovním povolením v ČR byl počet občanů **Slovenska**. V okresech hraničících se SR (včetně Olomouce, Karlovy Vary a Frýdku-Místku) bylo soustředěno v roce 1997 celkem 28 % pracujících Slováků u nás.

Především v česko - německém pohraničí se rozšířila denní vyjížděka za prací - označovaná jako **pendlerství**. Statistické údaje o počtech pendlerů jsou velmi nepřesné, spíše se jedná o kvalifikované odhady různých institucí. Absolutní počet však již nepochybně v minulých letech kulminoval, zřejmě mezi 30-50 tisíci českých občanů, pocházejících především z okresů Západočeského kraje a přilehlých okresů Jihočeského kraje (tj. cca 3 % ekonomicky aktivních v příslušných oblastech). Další, zhruba stejně velkou skupinu, tvoří sezónní pracovníci, najímaní na sklizeň ovoce. Na základě empirických výzkumů můžeme říci, že ustupuje význam přímého zaměstnávání českých občanů v Německu, který je však vyvážen vyšším zapojením do přeshraničních **ekonomických aktivit** vykonávaných na našem území, tj. zastupování německé firmy, obchodování s německými firmami, zaměstnanost v německých firmách působících u nás. Zaměstnávání Čechů v Německu je vnímáno jako využití současné situace, dané otevřením hranic a přirozeně také ekonomickou nerovnováhou, spočívající v tomto případě v podstatně lepším ocenění vykonané práce.

10.5. PRŮMYSL

Hodnotíme-li průmysl podle **počtu pracovníků**, můžeme hovořit o vcelku rovnoměrném rozmístění průmyslu ve smyslu pohraničí versus vnitrozemí. Pokud se podrobněji podíváme na jednotlivé části českého pohraničí, tak zjistíme rozdíly: např. vyšší koncentrace je v česko-polském pohraničí a v česko-slovenském pohraničí (zahrnující Podkrkonoší, Ostravskou pánev a Dolnomoravský úval). Vývoj v posledních sledovaných letech 1996 – 1997 ukazuje významnou dynamiku změn především v česko-bavorském pohraničí, které využívá šancí nejen vlastního endogenního ekonomického a sociálního potenciálu, ale i příhraniční polohy, nabývající po otevření hranic na významu (Tachov, Domažlice aj.).

O koncentraci průmyslu vypovídá rovněž ukazatel **úrovně koncentrace průmyslu** vzhledem k obyvatelstvu, konstruovaný jako podíl průměrného počtu pracovníků v průmyslu na středním stavu obyvatelstva. Na základě tohoto ukazatele vykazují nejvyšší úroveň koncentrace průmyslu pohraniční okresy – Ostrava-město, Jablonec n. N. a Česká Lípa, kde je úroveň vyšší než 20 % (což je ve vnitrozemí srovnatelné pouze s okresem Mladá Boleslav). Z meziokresního srovnání dále vyplývá, že úroveň koncentrace průmyslu je v pohraničních okresech vyšší.

Pouze severní Morava, z regionů ČR s pohraničním územím, překročila republikovou hodnotu **průměrné mzdy** v roce 1997. Porovnáme-li průměrné mzdy v průmyslu v pohraničních okresech jednotlivých regionů, pak ani v jednom regionu s pohraničními okresy nedosahuje průměr mezd v průmyslu v pohraničních okresech výše průměrné mzdy v ČR: nejbližší (s 99 %) jsou severní Čechy, nejdále (85 %) východní Čechy. Poměrně velké diference ve mzdách v průmyslu existují i v rámci pohraničních **okresů jednotlivých regionů** (např. Most 119 vs. Jablonec n. N. 88 % ČR nebo Ostrava-město 123 vs. Bruntál 81 % ČR). Ze všech 36 pohraničních okresů České republiky pouze sedm má v roce 1997 úroveň průměrné mzdy v průmyslu vyšší než je průměrná úroveň této mzdy v ČR, přičemž jde vesměs o tradiční průmyslové oblasti v Podkrušnohoří (Most, Teplice, Chomutov a Sokolov) a na Ostravsku (Ostrava-město, Frýdek-Místek).

Nejvyšší **tržby z průmyslu** dosahuje jednoznačně severní Morava, v roce 1997 zhruba 3,5 krát tolik co jižní Čechy. Podíl pohraničních okresů na těchto tržbách je v rámci jednotlivých regionů velmi diferencovaný – na severní Moravě a v severních Čechách se podílejí více než 80 % tržeb kraje. Podíl pohraničních okresů na tržbách z průmyslu v celé České republice je 46 %. Dominantní postavení nejen mezi pohraničními okresy mají okresy **Ostrava-město** s tržbami 125 mld.Kč a podílem více než 8 % na tržbách celé ČR (více má jen Praha, necelých 14 %) a **Most** (téměř 5 %). Avšak 30 pohraničních okresů nedosahuje výše tržeb ani 2 % z tržeb z průmyslových činností ČR a v pořadí posledních sedmi okresů (Tachov, Cheb, Domažlice, Prachatice, Český Krumlov, Znojmo a Jeseník) dokonce ani 0,5 %.

Přes probíhající transformaci převládá v regionální struktuře průmyslu v České republice vliv starých průmyslových oblastí, což se odráží jak v tržbách z průmyslových činností a v úrovni mezd v průmyslu v jednotlivých okresech, tak **rozmístění jednotlivých odvětví průmyslu** včetně vztahu resp. koncentraci průmyslu pohraničí versus vnitrozemí:

- průmysl paliv (těžba) je lokalizován v podkrušnohorských resp. Ostravské pánvi, tedy v pohraničí česko-saském a česko-polském (slezském úseku),

- u hutnického průmyslu najdeme vyšší koncentraci v česko-polském resp. česko-slovenském pohraničí,
- vyšší koncentraci chemického průmyslu vykazuje česko-saské a česko-slovenské pohraničí,
- tradiční oblastí koncentrace sklářského, textilního a oděvního průmyslu je severočeské pohraničí a Karlovarsko,
- papírenský průmysl má tradičně vyšší koncentraci v severomoravském pohraničí a na Českokrumlovsku,
- průmysl potravinářský je - kromě významnějších center osídlení - koncentrován v jihomoravském pohraničí v oblasti moravských úvalů.

10.6. DOPRAVA

Výchozí částí řešení dopravy se stalo kvantitativní a především z map odvozené hodnocení **dopravní propustnosti státní hranice** České republiky (na hraničních přechodech s osobními automobily a dále na železničních přechodech. Podle jednotlivých úseků státní hranice je nejvyšší úroveň propustnosti na úseku slovenském, následuje úsek polský, na posledním místě je úsek rakouský. Teprve po rozčlenění celých úseků na podúseky se stává situace přehlednější a tedy i věrohodnější. S ohledem na silniční hraniční přechody se dostává na první místo podúsek jižní Morava/Slovensko, v níž se jednak realizuje pokračování někdejších intenzivních česko-slovenských vztahů, jednak tato část hranice má vcelku dobrou vybavenost jak v silniční, tak i v železniční síti. Trojici nejméně propustných podúseků tvoří Krušné hory, Šumava a Krkonoše-Jeseníky. Železniční hraniční přechody výrazně napomáhají k pozvednutí Děčína na 1. místo v hodnocení propustnosti podle silničních i železničních hraničních přechodů.

Z posuzování „**relativní propustnosti**“ (jednak vůči zahraničí, jednak počtem všech silnic a všech železnic do vnitrozemí) je nejvyšší nevyrovnanost zaznamenána v silničním spojení „saské“ skupiny pohraničních okresů od Chebu po Liberec. Máme-li na mysli detailní hodnocení, pak zcela dominuje (v záporném smyslu) podúsek Šumava/Bavorsko. Jak Krušné hory, tak Šumava představují tak příklady fyzickogeograficky podmíněné bariéry na státní hranici. Naproti tomu nejlepší situace je na Ostravsku (z polského úseku), následují jižní Morava/Slovensko a západní Čechy/Bavorsko.

Za východisko stanovení základu dopravní sítě ČR lze považovat tzv. „páteří sít“ s deseti **multimodálními evropskými koridory**. ČR se napojuje prostřednictvím pohraničí ve dvou směrech do Německa (do Bavorska a Saska), jedním na Slovensko a jedním do Polska. Po dobudování chybějících dálničních úseků vznikne potřebná dopravní spojitost se sousedními aglomeracemi v blízkosti našich hranic (Mnichov, Katovice, Vídeň - Bratislava, Drážďany - Chemnitz a Norimberk - Bayreuth). Regiony kolem dopravních center v pohraničí (např. chebský nebo ostravský) obstarávají téměř 2/3 silniční návaznosti ČR se zahraničím.

Z 35 pohraničních okresů je jen 7 okresů bez hraničních přechodů pro osobní automobily. Celkem 45 % osobních automobilů vyjíždějících a přijíždějících do ČR směřuje přes hranice s Německem. **Při spojení** s Německem dominuje tedy okres Cheb, s Rakouskem okres Břeclav, se Slovenskem okres Vsetín a s Polskem okres Karviná. Průchodnost hranic sledovaná u nákladních automobilů má obdobné prostorové rozložení jako u osobních automobilů, do Rakouska se uplatňuje okres Znojmo.

Euregio Egrensis je dopravní brána České republiky s historickou podmíněností. V současnosti procházejí českým územím Euregia Egrensis panevropské páteřní koridory: z Prahy přes Plzeň vstupuje na území Euregia Egrensis v oddělených směrech pro silniční a železniční dopravu, avšak se společným vyústěním v Norimberku. Z vnitrostátního pohledu se zde spojují dva hlavní dopravní směry - podkrušnohorský a plzeňský (s pokračováním do Bavorska a Saska). Celkově přes státní hranice české části Euregia Egrensis přejíždí 18 % osobních aut a 23 % nákladních aut přejíždějící hranice celé ČR. Do Německa odtud směřuje 40 % osobních aut a 50 % nákladních aut.

10.7. SLUŽBY

Podle zaměstnanosti ekonomicky aktivních obyvatel v terciárním sektoru lze usuzovat na vyšší zastoupení v pohraničí oproti vnitrozemí, což však není možné považovat za výsledek působení "hraničního efektu". Příčinu spatřujeme především v rozmístění mezoregionálních středisek zejména v Čechách v blízkosti hranice (České Budějovice, Karlovy Vary, Ústí n.L., Liberec a Opava). Jinde to lze vysvětlit lázeňskou funkcí, zastoupením cestovního ruchu či dopravní polohou.

Z hlediska zaměstnanosti je největším terciárním odvětvím **obchod** (velkoobchod a zprostředkování obchodu, maloobchod, opravy spotřebního zboží). Soustřeďuje se do míst koncentrace obyvatelstva (tj. poptávky), ve 22 okresech Česka byla zaměstnanost nad průměrem (15 % EA), z nichž 11 bylo okresů pohraničních. Mezi sedmi okresy s nejvyšší relativní zaměstnaností v **pohostinství a ubytování** je šest pohraničních, např. okres Český Krumlov převyšuje republikovou hodnotu téměř trojnásobně. Zastoupeny jsou okresy (oblasti) s významným cestovním ruchem.

Rozmístění **veřejných služeb**, kam je řazeno školství, zdravotnictví, veterinární činnosti a sociální péče, je ve srovnání s komerčními službami více rovnoměrné, neboť musí být zajištěna obsluha obyvatelstva základními funkcemi ve vazbě na sídelní strukturu. Pro **progresivní služby** – zahrnující např. peněžnictví a pojišťovnictví, činnost realitních agentur, poradenství a výzkum trhu – je typický vysoký stupeň územní koncentrace, a to specificky do největších městských středisek, resp. sídelních aglomerací. Z hlediska sledované problematiky je zajímavý spíše relativně vysoký podíl progresivního terciéru v některých okresech bez těchto center (nad průměrem ČR to jsou okresy Cheb a Břeclav).

Přestože v pohraničních okresech je možné očekávat poněkud vyšší zaměstnanost ve **veřejné správě a obraně** (např. v souvislosti s ostrahou státní hranice a provozem hraničních přechodů), celkově není možné hovořit o významném rozdílu mezi pohraničními a vnitrozemskými okresy.

10.8. SOUVISLOSTI NA ÚROVNI VNITROPOLITICKÉ, ZAHRANIČNÍ A REGIONÁLNÍ

Dění v našem pohraničí bylo mimořádně ovlivněno geopolitickými změnami na přelomu 80. a 90. let. Rozpad bipolárního systému mezinárodních vztahů, který definitivně ukončil éru studené války, znamenal zásadní změnu především ve **středoevropském regionu**. Dalším faktorem nové situace je návrat Německa po jeho sjednocení do role kontinentální

mocnosti, jakož i posílení vůči jeho bezprostředním sousedům. Na druhé straně Rusko do budoucna nebude chtít zcela rezignovat na středoevropský prostor. I odtud plyne pro ČR potřeba spolupráce se sousedními státy visehradského uskupení.

Především pohraniční oblasti ČR na styku s **Německem** těží do určité míry z ekonomické nerovnosti vyvolané sousedstvím dvou rozdílných ekonomických prostředí (uplatnění tzv. zušlechťovacího styku či zaměstnávání pendlerů). K negativním důsledkům postupně se konstituujícího přeshraničního trhu práce patří v podmínkách ekonomické nerovnosti tzv. efekt mexické hranice. Kvalita vztahů s Německem přímo ovlivňuje rychlost našeho přibližování k evropským strukturám. Koncipování a prosazení zájmů ČR je třeba sladit s evropským, tedy i s německým úsilím o prosazení **integrované Evropy**, specificky v pohraničí ČR. Jedním ze základních předpokladů a požadavků na vytvoření vyššího typu nadnárodního celku je odevzdání určitého podílu kompetencí a státní suverenity účastnických států. V souvislosti s tím je zřejmé, že je zpochybněna dosud absolutní **role státní hranice, ale také národního státu**, vymezující působnost státních mocenských orgánů a dalších politických institucí. Základní premisou jejich realizace je oslabení a posléze odstranění klasické role hranice, především v ekonomické a politické rovině. V důsledku programu integrace nabyly pohraniční oblasti nového významu. Kromě tohoto pozitivního účinku je ovšem třeba hranici chápat jako problematizující prvek, což vystupuje do popředí zejména v případě česko-německé hranice.

Situace v západní Evropě však není zcela srovnatelná s **pohraničím ČR**, kde chybí poválečná kontinuita vývoje politického a hospodářského systému, vysoký stupeň integrace a v neposlední řadě také dlouholetý pocit sounáležitosti k bloku demokratických států čelících společnému protivníkovi promítající se do stavu společenského vědomí. Pro podmínky pohraničí ČR s Německem a Rakouskem byl v roce 1994 zformulován projekt PHARE CBC. Jiná situace je na hranici mezi Českou republikou a Polskem, která má mnoho rysů symetrie. Zcela specifické je konečně postavení hranice česko-slovenské, neboť jde o hranici relativně novou. Současná generace se teprve vyrovnává s její přítomností a s jejími omezeními. Pro budoucí postavení pohraničí exponovaného vůči Polsku a Slovensku bude mít mimořádný význam časový harmonogram integrace visehradských států do Evropské unie.

Na českých hranicích existuje v současné době devět **euroregionů** (s větší či menší aktivitou) - Nisa, Labe, Krušnohoří, Šumava, Egrensis (Chebsko), Glacensis v oblasti Kladska, Praděd, Silesia a Těšínské Slezsko. V souladu s Evropskou chartou hraničních a přeshraničních regionů plní například tyto úkoly:

- zprostředkování kontaktů a partnerství pro obyvatele, obce, spolky z příhraničních regionů,
- organizování společných kulturních, sportovních a jiných akcí,
- vzájemné poznávání sousedních regionů, výměna informací, organizování kurzů,
- navrhování, koordinace a realizace hranice překračujících projektů,
- hledání cest pro finanční zajištění akcí, projektů.

SHRNUTÍ

Záměrem **geografického zhodnocení** současné situace pohraničí ČR bylo postihnout územní diferenciaci především socioekonomického vývoje, jako východiska regionálního rozvoje včetně přeshraniční spolupráce (tyto aspekty budou řešeny ve druhém souhrnném výstupu). **Zájmové území** zaujímá všechny pohraniční okresy ČR a okres Ostrava-město (celkem 36 okresů). Celková rozloha činí přibližně 38,7 tis. km² (49 % rozlohy Česka) a ke konci roku 1996 zde žilo cca 4,5 mil. obyvatel (44 %).

Následující teze odpovídají členění práce do jednotlivých kapitol:

Stav **životního prostředí** se může stát i bariérou regionálního rozvoje, což se týká především dvou „postížených“ oblastí - podkrušnohorských pánví a Ostravska. Ze sledování regionálních rozdílů směřujících k typologii pohraničí vyplývá, že u většiny ovzduší znečišťujících látek je odlišná situace především u oblastí severních a jižních. Změny ve vnitřní struktuře **zemědělského** půdního fondu pohraničních oblastí ČR jsou po roce 1989 patrné a především žádoucí, resp. probíhají v pozitivním směru. Nejen v rámci celé republiky, ale i v rámci pohraničí se pravděpodobně bude zvětšovat rozdíl mezi úrodnými a méně úrodnými oblastmi. V žádném případě nelze počítat s tím, že by tyto okresy mohly být soběstačné v celém sortimentu zemědělských produktů.

Celé pohraniční území má z hlediska **populačního vývoje** velice smíšený charakter, kde převládají okresy se stagnací obyvatel. Všechny české okresy s přirozeným přírůstkem se nacházejí v pohraničí. Ve vývoji migračního salda dochází od roku 1997 k obratu, především vysvětlitelného v souvislosti se zrušením „železné opony“. Zdejší obyvatelstvo je mladší, vykazuje však – ve srovnání s vnitrozemím – méně příznivou vzdělanostní strukturu. Z celkem 2 286 obcí mělo 255 statut města, podíl městského obyvatelstva dosáhl 72 %. Větší počet zahájených **bytů** (na 1000 obyvatel) je obecně v pohraničních okresech na západní a jižní hranici, byť v rámci jednotlivých typů pohraničí je situace značně odlišná. Rozsah dokončených bytů v pohraničních okresech se – v souladu s celkovým vývojem – zvyšuje. Přesto však je kvantitativní úroveň v pohraničních okresech stále nízká – převážně pod průměrem ČR. Pohraniční okresy mají nadprůměrné zastoupení v podílu investic na bytovou výstavbu z celkových investic.

Od roku 1990 došlo na **trhu práce** k poměrně výraznému poklesu celkové ekonomické aktivity – nejvíce v severočeské a severomoravské oblasti. Tyto regiony také vykazují nejvyšší míru nezaměstnanosti a nejnepříznivější vývoj pracovních příležitostí, z hlediska mzdové úrovně je situace příznivější. Dominantním rysem vývoje odvětvové struktury byl především plošný (všeobecný) přesun ze sféry výrobní do obslužné, který se projevil tzv. pohraničním efektem v jižním a jihozápadním pásu (zejména vlivem příznivé polohy) a na druhé straně „opožděnost“ většiny východočeských okresů. Terciární sféra dominuje v západních, severních Čechách a na jižní Moravě. Průměrná mzda v pohraničí – ve srovnání s republikovým průměrem – byla nižší a ve vývoji se nadále „propadá“. Z hlediska nezaměstnanosti jsou na střední řádovostní úrovni problémové pánevní regiony (včetně svého dojížděkou vázaného zázemí) a venkovské (zemědělsky orientované) prostory. Česko se v průběhu ekonomické transformace stalo nejen tranzitní, ale také cílovou zemí pracovní migrace včetně zaměstnávání občanů Slovenska. Především v česko - německém pohraničí se rozšířilo pendlerství (zahrnující i sezónní pracovníky), jeho rozsah však zřejmě již kulminoval.

Na základě počtu pracovníků v **průmyslu** můžeme hovořit o vcelku rovnoměrném rozmístění průmyslu ve smyslu pohraničí versus vnitrozemí. Vyšší koncentrace je v česko-polském a v česko-slovenském úseku, dynamiku vykazuje především v česko-bavorský úsek pohraničí. Z meziokresního srovnání vyplývá, že úroveň koncentrace průmyslu je v pohraničních okresech vyšší než ve vnitrozemských. Nejvyšší tržby dosahuje jednoznačně severní Morava, výjimečné postavení zaujímá Ostrava-město a severočeský Most. Přes probíhající transformaci převládá v regionální struktuře průmyslu v České republice vliv starých průmyslových oblastí (zastoupení těžby, hutnictví, chemie, průmyslu textilního, oděvního a skla).

Z hodnocení **dopravních poměrů** – založeného na přítomnosti a počtu hraničních přechodů na dílčích úsecích státní hranice – lze doložit, že nejvyšší propustnost je směrem na Slovensko (především zásluhou jihomoravské části) a naopak nejnižší do Rakouska. Tzv. relativní propustnost – vyjádřená počtem komunikací do zahraničí a do vnitrozemí – tyto poznatky potvrzuje, když k již jmenované části se přidává Ostravsko (a také část západočeská se vztahem k Bavorsku). Téměř polovina osobních automobilů přejíždějících státní hranice tak činí na hranici s Německem. Dominantní postavení zaujímá okres Cheb („dopravní brána“ ČR s historickou podmíněností).

Nadprůměrné zastoupení **služeb** (prostřednictvím počtu pracovníků) je častější v pohraničí než ve vnitrozemí. Nelze však hovořit o přímé souvislosti s polohou, spíše se jedná o vnitřní (strukturální) podmíněnost: přítomnost mezoregionálních středisek (např. Liberec, Zlín, České Budějovice), významný cestovní ruchu často ve spojení s lázeňstvím (Karlovy Vary, Semily, Jeseník) či tranzitní funkce (Cheb, Břeclav, Náchod).

Změny 90. let ve **středoevropském prostoru** mají určující vliv na vývoj u nás, což se zvláště intenzivně projevuje v pohraničních oblastech. Zcela zřejmá je potřeba spolupráce s dalšími státy visegradského uskupení. Koncipování zájmů ČR je třeba sladit s evropským úsilím o prosazení integrované Evropy včetně myšlenky regionů přesahujících hranice – **euoregionů**. Jejich úlohu můžeme chápat jednak jako prostředek, jednak jako institucionalizovaný orgán přeshraniční spolupráce. Na hranicích ČR působí v současnosti devět euoregionů.

SUMMARY

An objective of **geographic analysis** of the present situation of the Czech Republic borderland was to cover the territorial differentiation of social-economic development in particular, as a basis of regional development, including over-frontier cooperation (these aspects will be solved in the second summary output). The following theses match the titles of chapters the work is divided into:

The territory in question includes all the frontier regions of the Czech Republic and a region of the city of Ostrava (a total of 36 regions). The total area makes about 38.7 thousand km² (49% area of the Czech Republic) and by the end of 1996 about 4.5 million citizens (44%) lived there.

Environmental conditions can become a barrier to the regional development, which particularly concerns two “handicapped” regions – the Krušné hory submontane basins and Ostrava region. It follows from the observation of regional differences leading to the

typology of the borderland, that in most pollutants the situation differs first of all in the northern and southern regions. Changes in the inner structure of **agricultural land resources** of border regions of the Czech Republic are visible and first of all desirable after 1989, or they take a positive trend. Differences between fertile and less fertile regions will probably increase not only in the whole republic, but also within the borderland. In no case can we bank on self-sufficiency of these regions in the whole assortment of agricultural products.

The borderland as a whole has a highly mixed character as to the aspect of **population development**, with prevailing stagnation of citizens. In the development of migration balance, a change has been observed since 1997, which could be explained foremost in relation to the cancellation of “iron curtain”. The citizens there are younger, though in comparison to the inland they show less favourable education structure. Of the total amount of 2 286 municipalities, 255 had a statute of city, the proportion of town citizens reached 72%. Generally, the number of **flats** under construction (per 1000 citizens) is higher in frontier regions at the western and southern border, though the situation is quite different in individual types of the borderland. The number of completed flats in the borderland increases – in compliance to the general development. And still this number is insufficient in these regions – prevailing below the average level of the Czech Republic. Of the total investments, the proportion of investments of frontier regions in housing construction exceeds the average level.

Since 1990 the total economic activity has decreased quite significantly in **the labour market** – in particular in the north-Bohemian and north-Moravian regions. These regions also show the highest unemployment rate and the most unfavourable development of job opportunities; as to the viewpoint of the standard of wages, the situation is more favourable. A dominant feature of the industries structure development was first of all a broad transfer from productive branch into a service one, which manifested itself in a so-called frontier effect in southern and south-western zones (especially thanks to their favourable positions), and on the other hand, in the “lateness” of most east-Bohemian regions. The tertiary branch prevails in western, northern Bohemia and in southern Moravia. The average wage in the borderland – as compared with the national average – was lower and it has decreased on. As far as the unemployment is concerned, the average order position is taken by coal-field regions (including the commuting-bound territory) and rural (agricultural) areas. During the economic transformation, the Czech Republic became not only a transit, but also a target country of labour migration, including the employment of citizens of Slovakia. Commuting has spread especially in the Czech-German borderland (including season workers, too), but its intensity has already culminated.

A comparatively even distribution of industries in borderland/inland relation follows from the number of workers in **industrial branch**. A higher concentration is in the Czech-Polish and Czech-Slovak borderlands, but it is first of all the Czech-Bavarian section, which shows a dynamic development. It follows from the comparison of regions, that concentration of industries is higher in border regions than in the inland ones. The highest sales are observed in northern Moravia, an extraordinary position is taken by the city of Ostrava and north-Bohemian city Most. In spite of the ongoing transformation, the influence of old industrial regions prevails in the regional structure of industries in the Czech Republic (mining, metallurgy, chemistry, textile industry, clothing industry and manufacture of glass).

The evaluation of **transport conditions** – based on the presence and number of crossing points on individual sections of the state frontier – shows that the highest permeability is toward Slovakia (first of all thanks to the south-Moravian part) and, to the contrary, the lowest one is in direction toward Austria. A so-called relative permeability – expressed by the number of roads leading abroad and into the inland – proves these findings and adds also the region of Ostrava (as well as the west-Bohemian part related to Bavaria). Almost a half of passenger cars coming across the state frontier crosses it on the frontier between the Czech Republic and Germany. A dominant position is taken by the region of Cheb (a “transport gate” of the Czech Republic historically conditioned).

Representation of **services** exceeds the average level (via the number of workers) more frequently in borderlands than in the inland. We can hardly speak about a direct coherency with a geographical position. More probably it is an internal (structural) conditionality: the presence of interregional centres (e.g. Liberec, Zlín, České Budějovice), significant tourist industry often linked up with bath industry (Karlovy Vary, Semily, Jeseník) or transit functions (Cheb, Břeclav, Náchod).

Changes in the 90s in the **central-European space** have a major influence upon the development of our country, especially in frontier regions. It is evident that cooperation with the other countries of the Vishegrad group is highly needed. The process of framing the interests of the Czech Republic should be harmonised with European endeavour to enforce an integrated Europe, including the idea of regions coming beyond their frontiers – **Euro-regions**. Their task can be taken as a means, but also as an institutionalised body of over-frontier cooperation. There are nine Euro-regions on the Czech Republic frontier at present.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Absicht der **geographischen Bewertung** der gegenwärtigen Situation im Grenzgebiet der Tschechischen Republik besteht darin, die territoriale Differenzierung insbesondere der sozioökonomischen Entwicklung als des Ausgangspunkt für jegliche regionale Entwicklung einschließlich der grenzüberschreitenden Zusammenarbeit festzuhalten. (Diese Aspekte werden in der zweiten zusammenfassenden Studie Berücksichtigung finden.)

Die nachfolgenden Thesen entsprechen der Gliederung der Arbeit in einzelne Kapitel:

Das **Interessenterritorium** umfasst alle an der Grenze gelegenen Kreise der Tschechischen Republik sowie den Kreis Ostrava-Stadt (insgesamt 36 Kreise). Die Gesamtfläche beträgt ungefähr 38.700 km² (49 % des Territoriums Tschechiens). Gegen Ende des Jahres 1996 lebten hier ca. 4,5 Millionen Einwohner (44 %).

Der Zustand der **Umwelt** kann zu einer Barriere für die regionale Entwicklung werden. Dies betrifft insbesondere die beiden „heimgesuchten“ Territorien – das Beckengebiet unterhalb des Erzgebirges und das Gebiet um Ostrava. Aus der auf eine Typologie des Grenzgebietes zielenden Untersuchung der regionalen Unterschiede folgt, dass bei der Mehrheit der die Luft verschmutzenden Stoffe die Situation insbesondere zwischen den nördlichen und südlichen Gebieten unterschiedlich ist. Die Veränderungen in der inneren Struktur des **landwirtschaftlichen** Bodenfonds in den Grenzgebieten der Tschechischen Republik treten nach dem Jahre 1989 deutlich zu Tage und das vorrangig in wünschenswerter Gestalt, d.h. sie verlaufen in positiver Richtung. Nicht nur im Rahmen der

gesamten Republik, sondern auch im Rahmen des Grenzgebietes wird sich der Unterschied zwischen den fruchtbaren und den weniger fruchtbaren Landstrichen wahrscheinlich vergrößern. Keinesfalls kann man damit rechnen, dass diese Kreise im gesamten Sortiment der Landwirtschaftsprodukte selbstversorgend sein könnten.

Das ganze Grenzgebiet besitzt unter dem Gesichtspunkt der **Entwicklung der Bevölkerung** einen sehr gemischten Charakter. Es überwiegen die Kreise in denen die Population stagniert. Alle Kreise mit einem natürlichen Bevölkerungszuwachs befinden sich jedoch im Grenzgebiet. In der Entwicklung des Migrationssaldos kommt es seit dem Jahre 1997 zu einer Wende, die insbesondere im Zusammenhang mit der Beseitigung des „eisernen Vorhangs“ zu erklären ist. Die hiesige Bevölkerung ist jünger, weist jedoch – im Vergleich mit dem Binnenland – eine weniger günstige Bildungsstruktur auf. Von den insgesamt 2286 Gemeinden besaßen 255 den Status einer Stadt. Der Anteil der städtischen Bevölkerung erreichte 72 %. Die größere Anzahl der im Bau befindlichen **Wohnungen** (auf 1000 Einwohner) findet sich in den an der Grenze gelegenen Kreisen allgemein im Westen und Süden, wobei die Situation in den einzelnen Typen des Grenzgebietes jedoch deutlich unterschiedlich ist. Der Umfang der fertiggestellten Wohnungen wächst in Übereinstimmung mit der Gesamtentwicklung auch in den an der Grenze gelegenen Kreisen. Dennoch ist das quantitative Niveau in den an der Grenze gelegenen Kreisen immer noch niedrig. Es liegt überwiegend unter dem Durchschnitt der Tschechischen Republik. Die an der Grenze gelegenen Kreise weisen einen überdurchschnittlichen Anteil der im Wohnungsbau realisierten Investitionen an den Gesamtinvestitionen aus.

Auf dem **Arbeitsmarkt** kam es nach dem Jahre 1990 zu einem verhältnismäßig deutlichen Absinken der ökonomischen Aktivität insgesamt. Am stärksten betraf dies das nordböhmische und nordmährische Gebiet. Diese Regionen weisen auch die höchste Arbeitslosenrate und die ungünstigste Entwicklung hinsichtlich der Arbeitsgelegenheiten auf. Unter dem Blickwinkel des Lohnniveaus ist die Situation günstiger. Als dominanten Charakterzug der Entwicklung der Struktur der Wirtschaftszweige kann man vor allem den flächendeckenden (allgemeinen) Übergang von der Produktionssphäre in die Dienstleistungssphäre bezeichnen. Dieser Übergang zeigt sich einerseits im südlichen und südwestlichen Landstrich im sog. Grenzgebieteffekt (insbesondere auf Grund der günstigen Lage), auf der anderen Seite in der „Zurückgebliebenheit“ der Mehrheit der ostböhmischen Kreise. Die tertiäre Sphäre dominiert in West- und Nordböhmen sowie in Südmähren. Der Durchschnittslohn war im Grenzgebiet – im Vergleich mit dem Durchschnitt der ganzen Republik – niedriger und fällt mit fortschreitender Entwicklung weiter ab. Unter dem Aspekt der Arbeitslosigkeit bewegt sich das Grenzgebiet im Großen und Ganzen auf durchschnittlichem Niveau. Problemgebiete sind die Regionen im südlich des Erzgebirges gelegenen Beckens (einschließlich des durch den Berufsverkehr an dieses gebundene Hinterland) und die ländlichen (landwirtschaftlich orientierten) Gebiete. Tschechien wurde im Verlaufe der ökonomischen Transformation nicht nur zu einem Transit-, sondern auch zu einem Zielland für die Migration Arbeitssuchender, einschließlich der Beschäftigung von Bürgern der Slowakei. Insbesondere im tschechisch-deutschen Grenzgebiet ist das Pendlertum verbreitet (das auch Saisonarbeiter in sich einschließt). Der Umfang dieses Pendlertums hat seinen Kulminationspunkt jedoch offensichtlich bereits überschritten.

Auf der Grundlage der Anzahl der Arbeitskräfte in der **Industrie** kann man im Großen und Ganzen von einer gleichmäßigen Verteilung der Industrie im Sinne des Vergleichs von

Grenzgebiet und Binnenland sprechen. Eine höhere Konzentration findet sich im tschechisch-polnischen und tschechisch-slowakischen Abschnitt. Eine dynamische Entwicklung weist insbesondere der tschechisch-bayrische Abschnitt des Grenzgebietes aus. Aus dem Vergleich zwischen den Kreisen folgt, dass die Konzentration der Industrie in den an der Grenze gelegenen Kreisen höher ist als in den Kreisen im Binnenland. Den höchsten Umsatz erreicht eindeutig Nordmähren. Eine Ausnahmestellung nehmen Ostrava-Stadt und das nordböhmische Most ein. Trotz der stattfindenden Transformation überwiegt in der regionalen Struktur der Industrie der Tschechischen Republik der Einfluss der alten Industriegebiete (vertreten durch Bergbau, Hüttenwesen, Chemie, Textilherstellung, Bekleidungsindustrie und Glasproduktion).

Anhand der Bewertung der **Verkehrsverhältnisse** – die sich auf die Gegenwart und die Anzahl der Grenzübergänge in den Teilabschnitten der Grenze stützt – kann man belegen, dass sich die größte Durchlässigkeit in Richtung Slowakei findet (insbesondere dank des südmährischen Abschnitts der Grenze) und umgekehrt die geringste Durchlässigkeit in Richtung Österreich. Die sog. relative Durchlässigkeit – die durch die Anzahl der Verkehrswege ins Ausland und ins Binnenland ausgedrückt wird – bestätigt diese Angaben, wobei in diesem Falle zu den bereits genannten Grenzabschnitten noch das Gebiet um Ostrava (und auch der westböhmische Teil mit entsprechenden Beziehungen zu Bayern) hinzuzurechnen sind. Fast die Hälfte der über die Staatsgrenze fahrenden Pkw kreuzt die Grenze zu Deutschland. Eine dominante Stellung nimmt in dieser Hinsicht der Kreis Cheb ein (das historisch bedingte „Verkehrstor“ der Tschechischen Republik).

Ein überdurchschnittliches Auftreten von **Dienstleistungen** (auf der Grundlage der Anzahl der Arbeitskräfte) findet sich öfter im Grenzgebiet als im Binnenland. Man kann jedoch nicht von einem direkten Zusammenhang mit der geographischen Lage sprechen. Eher handelt es sich um eine gewisse innere (strukturelle) Bedingtheit: das Vorhandensein zwischenregionaler Zentren (z.B. Liberec, Zlín, České Budějovice), das Vorhandensein eines bedeutsamen Reiseverkehrs, oft in Verbindung mit Heilbädern (Karlovy Vary, Semily, Jeseník) oder die Funktion als Transitweg (Cheb, Břeclav, Náchod).

Die Veränderungen der neunziger Jahre im **mitteleuropäischen Raum** besitzen bestimmenden Einfluss auf die Entwicklung bei uns, was sich besonders intensiv im Grenzgebiet zeigt. Die Notwendigkeit der Zusammenarbeit mit den Staaten der Visegrader Gruppierung zeigt sich in aller Deutlichkeit. Die Konzipierung der Interessen der Tschechischen Republik ist auf das europäische Bemühen um die Durchsetzung eines integrierten Europas, einschließlich des Gedankens von die Grenze überschreitenden Regionen – d.h. **Euroregionen** – abzustimmen. Deren Rolle kann man einerseits als die eines Instrumentes sehen, andererseits als die eines institutionalisierten Organs der grenzüberschreitenden Zusammenarbeit. An den Grenzen der Tschechischen Republik funktionieren in der Gegenwart neun Euroregionen.